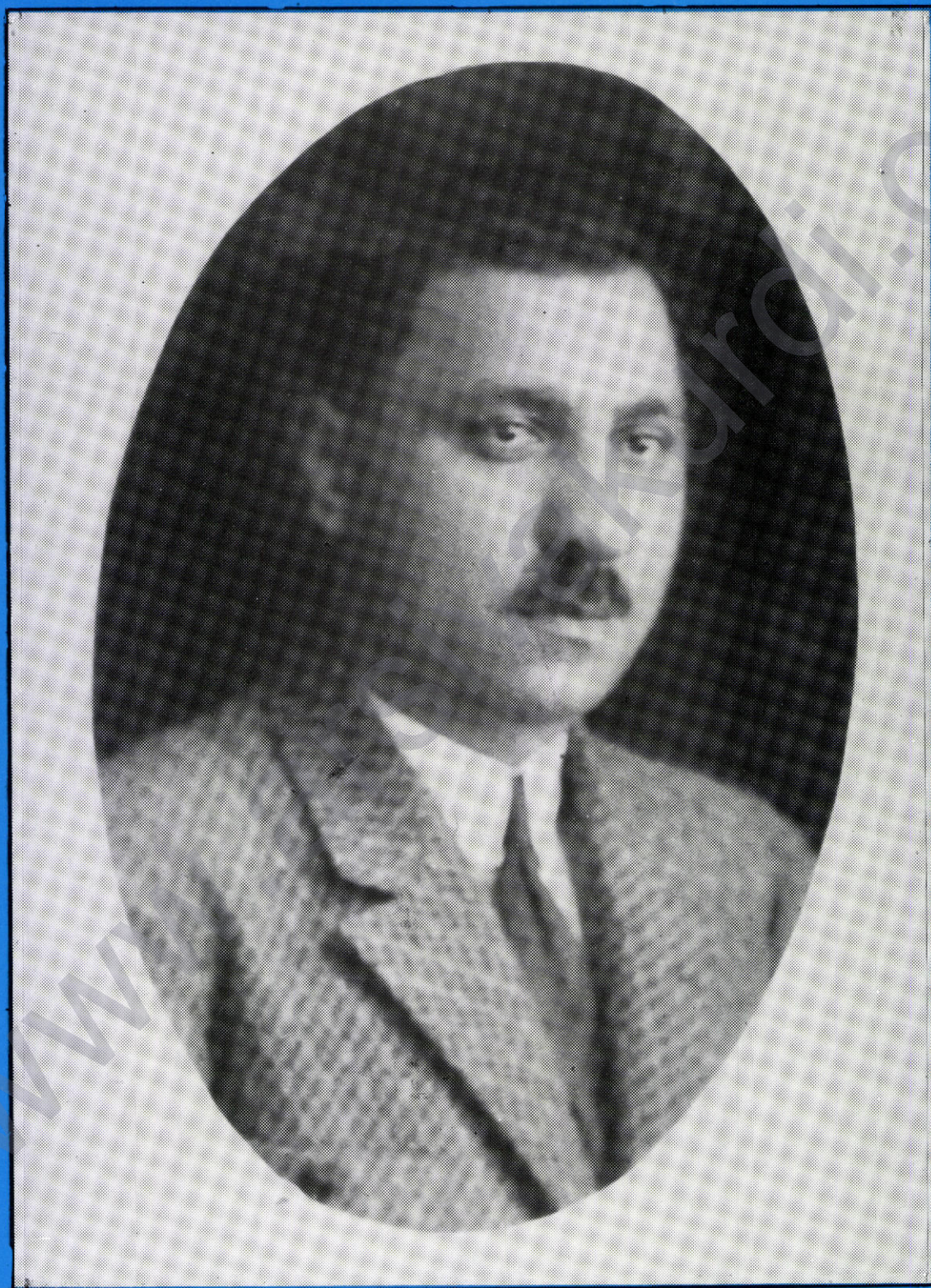

BERHEM

Kovara Lêkolînên Civakî û Çandî

Hezîran 1989, hejmar: 5

1938'de sürgün edilen Dersim'li bir aile;

BERHEM

Sosyal ve Kültürel Araştırma Dergisi

Haziran 1989/sayı: 4

Berpirsîyar/Ansvarigutgivare

Mustafa DÜZGÜN

Redakstion

M.PİRO

B.BARAN

R.T.HULMANİ

H.TORNÉCENGİ

K.SILBUS

Adress:

Box 470

123 04 Farsta/STOCKHOLM

Tel: 08- 750 48 28

Postgiro:

425 23 97-7

Temsildar:

F.Almanya: Hawar, Tel. 069- 62 98 09

Belçika: Derwêş M.Ferho, Tel. 016- 20 64 45/02- 230 89 30

Aboneti/Prenumeration:

Kes/Enskilda 100 Sek. sal/år

Meqam/Myndigheter 200 Sek. sal/år

Lib/Lösnummer: 25 Sek./43/7DM

ISSN 1100 - 0910

NIVÍSARÊN VÊ HEJMARÊ

7 CELADET ALİ BEDİRXANI ANARKEN

Mehmed UZUN

12 KÜRTLER VE ERMENİ SOYKIRIMI

Dr. K.Mazhar AHMED

25 KÜRT AŞİRET REİSİ KARA FATMA HANIM
İSTANBUL'DA

N.MEDYALI

28 TÊLİ LEYLAN Û MECNÛN

34 KEBAN BARAJI ALANINDA MADEN KULLANMA
ÇAĞLARI

M.DÜZGÜN

45 WUŞENÊ TİKMEYİ

Hawar TORNÉCENGİ

51 KİMYASAL SİLAHLARIN GÖLGESİNDE KÜRTLE-
RİN YAŞAM HAKKI

Çev. N.MEDYALI

54 TUNCELİ (DERSİM) TENKİL HAREKATI
(1937-1938)

Kur.Alb. Reşat HALLI

Kapak: Celadet Ali Bedirxan (M.Uzun'un arşivinden)

DÜZELTME:

Dergimizin 4.sayısında, 20.sayfa 2.sütununda "Nûbahara Biçûkan" yanlışlıkla "Nûbara Biçûkan" olarak; 15.sayfanın 1.sütununun 2.paragrafında son cümlecik "yöneticileri de bulunuyordu" biçiminde olması gerekirken, adigeçen şahsiyetlerin "gecede" bizzat hazır buldukları izlenimini veren yanlış bir biçimde dizilmiştir. Düzeltir, özür dileriz.

Författares Bokmaskin
Stockholm, 1989

NAMEYÊN XWENDEVANAN

ÇEND ŞAŞÎ

Xebata li ser çand û wêjeya Kurd nexasim li Ewropê roj bi roj xurttir dibe. Di meşa dozê de guhrandin û gihandin bi hevra xwe didin ber çav.

Doz ne di holê polîtîk tenê de (lê ya girîng ev e) di hemî beşên çandî de xwe nû dîke û dighê. Problema demê, dozê nû dîke. Nûtî maldarî (zengîni) ye.

BERHEM bersîva vî ihtacî dide. Dixwaze vê pêvajoya nû pêş bide û bihêz bike. Ez, xebat û nûjenî bi hevra di **BERHEM**'ê de dibînim. Derketina we pîroz dikim. **BERHEM** ji bo me ye, divê jîyana wê jî li ser milên me be.

Lê di holê ziman de ez henek kêmasî û şaşîyê dibînim. Û ez di berî de bêjim, xebata min ê li ser ziman di gora min de ye. Xebatên li ser ziman jî dikarim bêjim ko min ne dîtine. Jixwe li Tirkîyê îman jî rê nadin û em bi zorî xwe digêhêjin henek materyalan. Ji ber vê jî şaşî dibe ko yê min be. Ger kêmasî di min de be, rastîyê jî we dixwazim, min bibexşînin. Jixwe di vê nivîsara min de jî xêşîmî rind têde dixûyê.

Dîsa ez beşxandîne divêm. Lewra kêmasîyê ko min di rûpelê wê de dîtine, ez ê rexna wan bi Tirkî bikim.

BERHEM'in 4.sayısında geçen Kürtçe (Kurmançî) parçalar dil açısından yüzeysel düzeylerde de kalsa eleştirel bir bakış atıldığında aşağıya çektiğim noktalardaki yanlışlıkları tespit edebildim.

Tespit ederken, öğrendim. Bazen çevirinin ilkin, oluşturulan Türkçe kalıbına uygun olarak Kürtçe'ye aktarıldığını gördüm. "Beheştâ Dînan" çevirisinde "ayrılmak" anlamında kullanılan "cihê bûn"un yerine "ji hev naqetin" olmalıydı. Bunun gibi, "porê xwe heldikişand"ın "yolmak" anlamında kullanıldığı görülüyor. Oysa "yolmak"ın Kürtçe'si "rûçikandin"dir.

Diğer yandan özleştirme hareketinde, Türkçeleştirme-deki aksaklıkların bir kısmını Kürtçe'de de gördüm. "Kapital" sözcüğüne karşılık olarak sunulan "anamal"ın, "mal"ının Arapça olması gibi; 4.sayıda Ahmet Cantekin'in "gelqiri" seçilmiştir. Oysa buradaki "qir" sözcüğü Türkçe'deki "kırmak" sözcüğünden geldiği bilinmelidir. Kürtçe'de buna "kokbirin" derler.

Bunlar gibi diğer birkaç sözcüğü ise yazılardaki sıralama esasına uygun olarak şöylece tespit edebildim:

dikane: "Kanîn" mastarından türeme bu eylemin doğru mastarı "karîn" olsa gerek. Çünkü "karîn" (yapabilme) ile "kirin" (edebilme vs.) arasında bir akrabalık olduğunu düşünüyorum. Zaten Diyarbakir yöresi dışındaki Kürdistan'da

da "karîn" kullanılıyor.

tembel: Bitlis-Bilis yöresinde "teral" olarak karşılığı var. "Tembel" ise Türkçe bir sözcüktür.

qanekirin: Arapça'dan "kanaat" veya "ikna" sözcüğünden bozulmadır. inanmak veya inandırmak anlamındaki bu sözcük Kürtçe'de "bawerî"den elde edilmeye çalışılması daha uygundur.

kulfet: Bileceğiniz gibi kadının hep "yük" olarak telakki edilmesinin mantığına hizmet olarak, Arapça'dan alınan bu sözcük bazı yörelerde "kuflet" olarak telafuz ediliyor. Bunlar yerine "malbat"ın kullanılması daha isabetli olacaktır.

rûkensuret: Yeni Kürtçe'ye yeni bir sözcük olarak alınan Kürtçe-Arapça bir tekiple olup ve hiç bir zaman "güleyüzlülük"ü karşılamadığına inanıyorum. Kurmançî'deki "devliken"in estetiğini hiç bir yerde görmüyorum.

hêcan: K.Bedîrxan'ın dediği gibi Kürtçe, asimile edebilen dillerdendir. "Hêcan", "heyecan"ın asimile edilmişidir. Asimilasyon olgusunda ise yaratım gücünün yeri yoktur. Kurmanclar arasında halen yaşayan bir sözcük "kelecan" daha uygundur.

qutnî: Arapça'dan Avrupa dillerine "cotton" olarak geçmiş, Kurmançî ve Farsî'de "pembu"dur.

mum û qendîl: Bunun yerine "fınd û çira"nın kullanılması yerinde olur; hem Kürtçe'dir, hem de anlam güzelliğiyle süslüdür.

heman, derhal: Gene Kürtçe (saf) olmayan bu sözcükler yerine Kurmançî'de "anha" kullanılır.

şeftalî: Kurmançî'si "xox"tur.

Gülîk: Alfabe de olmayan dört sesimizden biri olan ve G ile K arasında yeralan buradaki ses K ile gösterilmeliydi. Bu dört sesin sert harflerle gösterilmesi, alfabeyle daha uyumludur (B,C,G,D yerine P,Ç,K ve T'nin kullanılması gibi...).

zarûkên zarûkê xwe: Bunun yerine "nevî" veya "nebî", to-runun çocukları ise "nevçîrk" bileşik sözcüğü kullanılmalı.

Bunlar "Beheştâ Dînan" çevirisinde rastladığım ve bana göre yanlış olan sözcüklerdir.

Diğer yandan "Bi Kurtî Dîroka Ziman û Edebîyata Kurdî" yazısında ise Ehmedê Xanî'nin "Nûbahara Piçûkan" adlı eseri yanlış olarak "Nubara Piçûkan" geçmiştir. Düzeltilmesi lâzım (s.20'de). Sahife 21'de ise; "Bunların dışında" anlamına gelebilecek "ji xênî van"da ise gene "başka, başkası" anlamındaki "xênî" Arapça'daki "gayrı" ve mastarı "ğeyere" fiilinin yanlış telafuzudur. Kürtçe'de buna karşılık "ji vî pêştîr" sözcükleri kullanılır.

Dostça selam ve saygılarımla.

B.M./Ankara

NAME JI BO XWENDEVANAN

Celadet Alî Bedîrxan emrê xwe di rîya pêşdebirina ziman û çanda Kurdî de teva kir. M.Uzun, bona bîranîna salroja mirina wî şexsiyetî nivîsarekî têr û pir amade kirîye. Li ser jîyana wî, ked û xebata wî, berhem û hewldanên wî yên giranbiha sekinîye û gele rûyên vê xebatê bi awakî xweşik dîyar kirine. Em wek kovarekî çandî, qedr û qîmetekî mezin didin nasandina şexsiyetên Kurd û jîyan û kar û berhemên wan. Çi di warê sîyasî de û çi di alî çandî de be kesên ku karîne di tarîxa wî miletî de ji xwe re cîhekî vekirine, divê em ji kar û xebata wan agahdar bin û ji bo niha û rojên pêş ji kirinên wan ders û şîretê bistînin. Ku wisa nekin, haydarî û hişyarîya netewî bi başî gur û geş nabe. Em hevî dikin ku hîn xebatên bêtir xweşik û kêrhatî bi dû ve nivîsara M.Uzun re tîn û di vê sayê de em jî, di derheqa jîyan û xebata şexsiyetên xwe yên netewî de bi firehî agahdar dibin.

"24-ê Nîsanê", salroja qirkirina gelê Ermen e. Gelê Kurd û Ermen bi sedan sal di nav hev de û wek bîran jîyîne; gelo çawa û ji be çi sedeman ev herdu gelên bira bi dek û dolavên dewleta merkezi ketine qirika hev û bûne dijmin? Daxwaza feodalên Kurd çi bû û bo çi evçend bi hêsanî bûn dardestê Dewleta Osmanî? Tarîxzanê navdar ê Kurd K.M.Ehmed, di vê nivîsara xwe de, ji bo bersîva van pirsîyaran, li ser rewş û mercên wî serdemî disekine û ji ber kîjan sedeman ev herdu bira ji hev dûrketine, bi wan digere.

Di tarîxa Kurdistanê de wek serok eşîr çend jinên bi nav û deng bûne. Lê wisa dixîye ku yên ku hîn em pê agahdar ninin jî hene. Di saya lêgera N.Medyali de navê Fatme Xanimê jî li van navên nas zêde bû. Fatme Xanim, dikeve pêş 300 çekdarên xwe ji Meraşê derdikeve tê Îstembolê û Sultan Abdulmecîd ziyaret dike û ji bo piştîgîrîya Osmanîya 300 çekdar pêşkeş dike ku bişînin şerê Kirimê.

Di vê beşê nivîsara Kebanê de serdemên Xalkolîtîk û Bronzê hatine pêşkeş kirin. Hejmarên pêşê de dîroka gelên kevn ên wê herêmê û bîr û bawerîyên wan ên kevn dê bîn vekolîn.

M.Dêrsimî, dastana "Têlî Leylan û Mecnûn" berhevkerîye û her ewilîn car e ku bi devoka Kurmancîya Dêrsimê di vir de hatîye weşandin. Dû wê re kilamên helbestvankî Dêrsimî tîn. Helbestvan "Wuşenê Tikmeyî" di van beytên xwe de ne tenê hes û dîtînen xwe, her wisa bîr û bawerîyên herêmî jî tîne zîmên.

Piştî belgîyên resmî yên Şêx Seid, Pîlemorîyê û Bîcarê vêga yên ser bi Dêrsimê pêşkeşî xwendevanên hêja dikin. Vê beşê Rapora Komîta Çavdêriya Helsînkîyê ma ji bo hejmara wêbê yê. Dîsa heval N.Medyali, di derheqa bikaranîna çekên kîmyewî de nivîsarek bi naverok û girîngî jî Bultena Kutupxana Kurd li Emrîka girîye û wergerandîye zîmanê Tirkî. Di vê nivî-

Ömrünü Kürt dili ve kültürünün gelişmesi uğrunda tüke-tenlerin başında hiç kuşkusuz Celadet Ali Bedîrxan geliyor. M.Uzun, onun ölüm yıldönümü nedeniyle özgün bir yazı hazırladı. Yazar, Celadet Ali Bedîrxan'ın yaşamı, çeşitli etkinlikleri, bereketli çaba ve ürünleri konusunda derli toplu bir inceleme yapmış ve henüz yanıtlanmamış bazı sorulara açıklık getiriyor. Kürdistan'da ister kültürel ister siyasal alanda olsun çaba göstermiş ve halkımızın tarihine damgasını vurmayı başarmış her tarihi şahsiyetin savaşımına, ürün ve etkinliklerine yerveren yazılı çalışmalara büyük gereksinim duyuyoruz. Geçmiş deneyimin yeni kuşaklara aktarılması, tarih bilincinin gelişmesi ve daha birçok bakımdan bu tür ürünlerin toplum yaşamında önemli rol oynadığına inanıyoruz. Umarız M.Uzun'un bu örnek çalışmasını diğerleri izler ve kavgada emeği geçen insanlarımızı çeşitli yönleriyle tanıma olanağını buluruz.

"24 Nisan" Ermenilerin uğratıldıkları korkunç soykırımın yıldönümü. Yüzyıllarca içiçe ve kardeşçe yaşamış Kürt-Ermeni halkları, merkezi devletin kurduğu tuzaklar sonucu nasıl karşı karşıya getirilip birbirlerine düşürüldüler? Kürt feodallerinin bunda çıkarları neydi ve neden Osmanlı isteklerine bu denli kolayca alet oldular? Ünlü Kürt tarihçisi K.M.Ahmed sorunu, bu iki halkı birbirine yakınlaştıran ve birbirinden uzaklaştıran etkenleri irdeleyerek açıklamayı deniyor bu yazısında.

Kürdistan tarihinde adı-samı bilinen aşiret reisi ünlü kadınlarımız listesine böylece bir ad daha ekleniyor. Şimdiye kadar bizim adına yabancı olduğumuz Kara Fatma Hanım ile ilgili bilgileri dostumuz N.Medyali arşivlerden bulup çıkardı. 300 silahlısının başında Maraş'tan İstanbul'a gelen Fatma Hanım, Sultan Abdülmecid'le görüşür. Kırım savaşında Osmanlı Devleti'ne asker yardımında bulunur.

Keban Barajı alanında yapılan arkeolojik kazılarla ilgili yazı serimizin bu üçüncü bölümünde Khalkolitik ve Bronz Çağları inceleniyor. Bölgenin tarih ve kültür gelişmesine ışık tutacağımı umduğumuz bu inceleme gelecek sayılarda da devam edecek.

M.Dersimî'nin derlediği "Têlî Leylan û Mecnûn" Dersim yöresinde zevkle okunup dinlenen eski destanlardan biridir. Teksti, anlatım biçimi ve ağız özellikleri korunarak ilk kez yayınlanıyor. Bunu, "Wuşenê Tikmeyî" adlı Dersim'li bir halk ozanının çalıp söylediği deyişler izliyor. Hawar'ın derlediği bu deyişler yalnız ozanın duyuş ve düşüncelerini değil, yöresel inançları ve yerel değeryargılarını da ustaca yansıtıyor.

Şeyh Sait, Pülümür 1930, Bîcar "tenkil" harekâtlarını; bu

sarê de hember vê kirina rejîmê Iraqê de rewş rayê giştîyê cîhanê çawa bû û gere bi çi awî bûya, hatîne nîrxandin.

Pîrs û pîrsgîrêkên malî yê BERHEMÊ hê berdewamin. Lê çi heye ku roj bi roj piştîgîr û arîkarên wê herçû zêde dibin û her ew jî ruhîyata xebatkarên wê bilind û qewî dike. Em wisa bawer in ku di rojên pêş de BERHEM bêtir xwedî naverokek dewlemend be û bersîva xwendevanên xwe bide.

Bo ku bikaribin ji bin barê vê kovarê rabin, me pêwîst dît ku Redaksiyona xwe bi hêz bikin. Bi navê R.T.Hulmanî, Hawarê Tornêcengî û K.Silbus çend hevalên nû ketne Redaksiyone û bûn xwedî berpîrsîyariyekî nû. Her wiha endamê berê A.Şêxbîzîni jî ji ber problemên xwe yê dibistanê, bi daxwaza xwe li derveyê Redaksiyone ma.

Li gel vê guhartinê, li Almanya Federal heval Hawar û li Belgîyê jî heval Dewrêş M.Ferho wek temsildarên BERHEMÊ bûn berpîrsîyê û ji vir pêve dê ew di van welatan de çavdêriya kar û barê kovarê bikin. Em hêvî dikin ku bi dû ve pêgavê re yê nû tîn û kar bêtir rêkûpêk dimeşe.

Heya hejmarê dîn her şad û aza bin.

REDAKSİYON

sayda yayinlamaya başladîgîmîz 1937-38 Dersim katliamına ilişkin resmi belgelerle sürdürüyoruz.

Helsinki Gözetleme heyeti raporunun kalan bölümünü gelecek sayımıza bıraktık. Amerikan Kürt Kütüphanesi Bülteni, Irak'da Kürtlere karşı kullanılan kimyasal silahlarla ilgili ilginç bir yazı yayınladı. N.Medyalı'nın dergimiz için çevirdiği bu yazıda eylemin hedefleri, Birleşmiş Milletler Örgütü ve devletlerin tavsayan tutumları değerlendiriliyor.

Dergimizin mali güçlükleri henüz giderilmiş değil. Ancak dost ve okuyucuların destek ve ilgilerinin günden güne artarak sürdürdüğünü müjdeleyelim. Umarız BERHEM gelecek günlerde gerekli maddi ve manevi güce kavuşur ve daha doyurucu bir içerikle okuyucularına ulaşmayı başarır.

Dergimizin giderek artan yükünü hafifletmek amacıyla Redaksiyon kurulumuzu genişletme gereği duyuldu. R.T.Hulmanî, Hawar Tornêcengî ve K.Silbus arkadaşlarımız bu sorumluktan paylarına düşeni yükümlenmek üzere aramıza katılmayı kararlaştırdılar. A.Şêxbîzîni arkadaşımız ise okul sorunları yüzünden kendi isteğiyle kurulumuzun dışında kalmayı yeğledi.

BERHEM'in okuyucularıyla olan ilişkilerini daha iyi düzenleyebilmek için çeşitli ülkelerde yayın temsilcilikleri oluşturmanın gerekliliği üzerinde bir süredir düşünüp duruyorduk. Almanya'dan Hawar, Belçika'dan Derwêş M.Ferho arkadaşlarımız bu konuda da öncü oldular ve şimdi her iki ülkede "BERHEM Temsilciliği" kurulmuş bulunuyor. Temsilcilikler buldukları ülkelerdeki okurlarla ilişkileri düzenleyecek, dağıtım işlerini yönlendirecek ve çevrelerindeki yazar ve düşünürlerle ilişkiye geçerek yayının verimlendirilmesine katkıda bulunacaklar. Dileriz bunları yenileri izler.

Daha içerikli BERHEM'lerde buluşmak umuduyla hoşça kalın.

CELADET ALİ BEDİRİXAN'I ANARKEN

Kürt yazarı ve gazetecisi Celadet Ali Bedirxan'ın ölümünden bu yana 38 yıl geçti (1). Bugün bu değerli yazarın edebi ve bilimsel çalışmalarına ilişkin dünyanın her tarafında yığınla araştırma yapılmakta, onun Kürt dili ve edebiyatını korumak ve geliştirmek için yaptığı çalışmalar incelenmektedir.

Celadet Ali Bedirxan'ın yaptığı çalışmalar -özellikle- Türkiye'li ve Suriye'li Kürtler için hayati önemde. Onun çalışmaları ve olağanüstü çabaları olmasaydı, büyük olasılıkla, sözkonusu Kürtler kendi dilleriyle okuyup yazmak konusunda bugün daha fazla zorluk çekmiş olacaktı.

Celadet Ali Bedirxan'ın, kardeşi Kamuran Ali Bedirxan (1895-1978)'la birlikte Kürt dili ve edebiyatını korumak ve geliştirmek konusundaki çalışmalarını şöyle belirtmek mümkün: Kürtçe'nin Arap harflerini terkederek Latin harfleriyle yazılmasını sağlamak ve buna uygun gelişkin bir alfabe düzenlemek, Kürt dilinin yazım standartlarını belirleyerek dilin yapısına uygun bir gramatik oluşturmaya çalışmak.

Başka ülkelerde akademi, enstitü ve üniversitelerin üstlendiği bu tür ağır görevlerin bir kişi ve onun yakın çevresi tarafından, olağanüstü zor koşullarda ve son derece kısıtlı olanaklarla yerine getirilmesi, kuşkusuz dikkate değer bir olay. Celadet Ali Bedirxan tüm yaşamı boyunca hiç bir çıkar gözetmeden ve sürekli yığınla pratik, düşünsel zorlukla mücadele ederek sözkonusu çalışmalarını gerçekleştirmeyi başardı. Onun geldiği aile, aldığı terbiye ve eğitim, yaşadıkları elbette bu çalışmalarda çok önemli bir rol oynamıştır.

AİLESİ

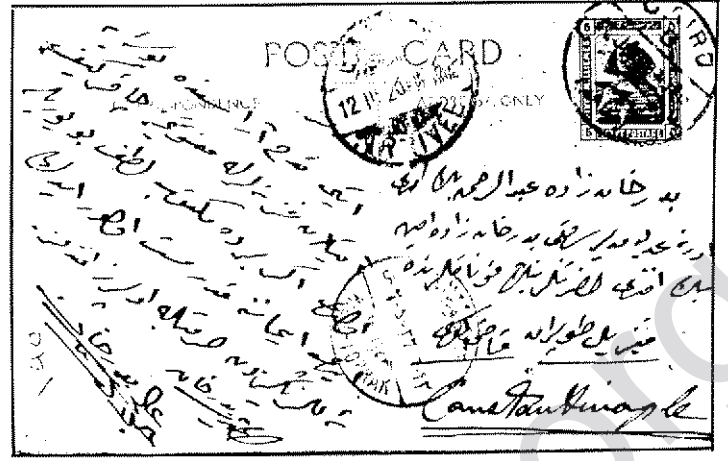
Celadet Ali Bedirxan'ın ailesi Kürdistan tarihinde öyle önemli bir rol oynamıştır ki "Bedirxan" ailesini anmadan, onların yaptıklarını görmeden Kürdistan tarihine bakmak, incelemek ya da yazmak mümkün değil. Özellikle 1840'lardan günümüze dek Kürdistan'daki tüm siyasal, sosyal ve

kültürel olaylarda bu ailenin bir ya da birkaç temsilcisi önemli roller oynamıştır. Bedirhan ailesi yüzyıllar boyu Kürdistan'ın en güçlü ve gelişmiş emirliklerinden olan Cizre-Botan Emirliği'ni yöneten ailedir. Cizre-Botan Emirliği'nin son temsilcisi Bedirxan Paşa, 1840'ların başında, bağımsız bir Kürdistan savıyla Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandı (2). Ancak, ayaklanma başarılı olamadı ve 1848'de Bedirxan Paşa kalabalık ailesiyle birlikte İstanbul'a, oradan da Girit'e sürgün edildi. Bedirxan Paşa, 1868'de Şam'da vefat etti. Bedirxan Paşa'nın çok geniş ve kalabalık bir ailesi vardı. Kaç çocuğunun olduğu ise tam bilinmiyor. Binbaşı Noel'e göre 90 çocuk, Diplomat Trotter'e göre 40 oğul ve 14 kız çocuğu, Elphinston'a göre 65 çocuk (3). Halil Nadir Kutluk'a göre de 34 hanımdan 99 çocuk (4).

Celadet Ali Bedirxan'ın küçük kardeşi, Bedirxan Paşa'nın torunu Kamuran Ali Bedirxan ise konuyla ilgili şunları söylüyor: "*Büyük babamın 99 çocuğunun olduğu söylenir... Şurası kesin ki, o öldüğünde, hayatta hâlâ 21 oğlu ve 21 kıızı vardı... Bizzat ben, 15-16 amcam ve bir o kadar da halam tanıdım*" (5).

Bedirxan Paşa'nın çocuklarının büyük bir bölümü de babalarının izinden giderek, Kürt ulusal hareketinde yer aldı ve önemli görevler üstlendiler. Bunlardan Osman ve Hüseyin Paşalar 1879 Kürt başkaldırısını yönettiler. Hüseyin Bedirxan 1910'da idam edildi. Bedirxan Paşa'nın bir diğer oğlu Mithat ise 1889 başkaldırısına öncülük etti ve 1898'de Mısır'da ilk Kürt gazetesi olan "Kürdistan"ı yayınlamaya başladı. Mithat Bedirxan'dan sonra kardeşi Abdurrahman gazetenin yayımını üstlendi ve uzun dönem gazeteyi Avrupa'da yayınladı. Halil Rami, Malatya valiliği yaptı ve 1923'de Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra sürgüne gönderilen 150 kişiden biri oldu. Bahri Paşa, ünlü Kürt lideri Şeyh Ubeydullah ile işbirliği yaptı ve Osmanlı yönetimine karşı ayaklandı (6).

Celadet Ali Bedirxan'ın babası avukat ve adliye müfettişi

(Fotoğrafın arkası) Bedirxanzade Abdurrehman Begefendi İdarei Adliye Müdürü Ser Hakimi, Bedirxanzade Emin Begefendi hazretlerinin konaklarında Kızıtoprak-Kadıköy/Konstantinople

Imza
Celadet Ali Bedirxan
(Noktalı yerler okunamadı.)

(Sagdan) Celadet Ali Bedirxan, Süreya Bey
(Fotoğraflar M. Uzun'un arşivinden alınmıştır)

Emin Ali Bey (1851-1926) ise kardeşi Mithat'la birlikte 1889'daki silahlı Kürt başkaldırısına öncülük etti. Başkaldırının sonuç vermemesi üzerine yeniden getirilip İstanbul'da gözetim altına alındı (7). Emin Ali Bedirxan İstanbul'da da çalışmalarını sürdürdü ve birçok Kürt örgütü ile yayınlarının ortaya çıkmasına katkıda bulundu. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İstanbul'da kurulan Kürdistan Tealî Cemiyeti'nin başkan yardımcısı da yine Emin Ali Bedirxan oldu (8). Birçok dergi ve gazetede çeşitli yazılar yazdı.

Celadet Ali Bedirxan'ın büyük kardeşi avukat ve yazar Süreya Bedirxan (1883-1938) da 1920 yıllarında Mısır'daki Kürdistan Komitesi'nin yöneticiliğini yaptı ve daha sonra 1927 yılında kurulan Xoybûn partisinde kardeşleri Celadet ve Kamuran'la birlikte çalıştı.

İşte Celadet Ali Bedirxan'ın geldiği aile böyle bir aile. Yani kendisini gelecekteki olası Kürdistan devletini yönetmeye aday gören bir aile. Bu nedenle Celadet Ali Bedirxan'ın aldığı eğitim de, tıpkı ailesinin diğer bireyleri gibi, gelecekteki bu tasarıya uygundu. Aile, İstanbul'da sürgünde yaşamaktaydı. Ancak canlı, konuşulan Kürtçe'yi unutmamak için Kürdistan'dan (aile ocağı Botan'dan) özel mürebbiyeler, ozanlar, öğretmenler getiriliyordu. Çocukları,

değişik yabancı diller öğrensinler diye, İstanbul'da yerleşik bulunan çeşitli etnik gruplardan da çocuk bakıcıları ve öğretmenler sağlanıyordu.

Sözkonusu bu aile eğitiminin yarattığı bir olanak olarak Celadet Ali Bedirxan'ın Arapça, Farsça, Türkçe, Yunanca, Fransızca ve Almanca'yı bildiğini ve HAWAR'ı çıkarmaya başladıktan sonra İngilizce de öğrendiğini belirtmek gerek (9).

Birçok dili bilmesi, çeşitli kültürlerle tanışması Celadet Ali Bedirxan'ın gelecekteki çalışmaları için ciddi bir temel oluşturdu. Nitekim kendisi, daha sonra Latin harfleriyle oluşturduğu alfabesini küçük bir broşür olarak yayınladığında şunları söyleyecektir: "O zaman (çocukluğu-M.U.) Arap harfleriyle yazılmayan dillerden Yunanca, biraz Fransızca ve Rus alfabesini biliyordum" (10).

Bunun yanında Batı Avrupa ülkelerine giderek, orada batı dilleri ve kültürüyle doğrudan ilişki kurması da yine ona yardımcı oldu. Celadet Ali Bedirxan'ın kardeşi Kamuran Ali Bedirxan'la birlikte, Eylül 1922'de Almanya'ya, Münih kentine gitti. Orada Münih Üniversitesi'nde öğrenim gördü. Almanya'da kaldığı yıllarda Alman dilini ve kültürünü yakından inceleme fırsatını buldu. Özellikle Alman yazın dili-

nin ortaya çıkışını araştırdı. Ve gelip Suriye'ye yerleştikten sonra dile ilişkin çalışmalarını Almanya'daki araştırmalarının üzerine oturttu. Konuyla ilgili olarak HAWAR dergisinde şunları söyler:

"Ulusların birliği dilin birliği ile başlar. Bismark, Alman ulusunun birliğini Alman dilinin birliği üzerine oluşturdu.

Kürtlerin birliği de Kürt dilinin birliğiyle oluşabilir. Dilin birliği de harflerin birliğiyle başlıyor. Yani ortak bir dil konusunda ilk adım harflerin birliğidir" (11).

HAWAR, YAZI DİLİ VE YAZILI EDEBİYAT

Celadet Ali Bedirxan, dört devlet (Türkiye, İran, Irak ve Suriye) arasında bölünmüş Kürt ulusu için ortak bir yazı diline sahip olmanın ne kadar önemli olduğunu biliyordu. Daha İstanbul'dayken bu konuda çalışmış, Almanya'da bu çalışmalarını derinleştirmiş ve artık somut hale gelen bu çalışmalarını yayımlayabilmek, Kürt kitlelerine ulaştırabilmek için uygun bir yer, zaman ve fırsat bekliyordu. Babası ve kardeşleriyle (Süreya, Kamuran) birlikte kendisinin de Türkiye'ye girmesi yasaklanmıştı. Bu nedenle kendisine en uygun yer olarak Suriye'yi seçti. Suriye o zaman Fransızların yönetimi altındaydı. Kürdistan'ın küçük bir parçası Suriye sınırları içinde kalıyordu. Yani belli bir Kürt kitlesi vardı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla Türkiye'yi terketmek zorunda bırakılan Kürt aydınlarının önemli bir bölümü Suriye'de yaşamaktaydı.

Celadet Ali Bedirxan 15 Mayıs 1932 yılında Şam'da Kürt basın tarihinde çok önemli bir yeri olan HAWAR'ı yayınlamaya başladı. Dergi; önceleri Arap ve Latin harfleriyle, daha sonraları da sadece Latin harfleriyle yayını sürdürdü. Derginin yayınlanması Kürtler arasında coşkuyla karşılandı. HAWAR, ilk sayısında "Amaç, Çalışma Biçimi ve HAWAR'ın Yazımı" başlıklı sunu yazısında, HAWAR'ın herşeyden önce Kürt dilinin varlığını ortaya koyacağı söylenmekte ve dilin, varolmanın ilk koşulu olduğu belirtilmektedir. Bu yazıda, derginin şu çalışmaları programlaştırdığı anlatılıyor: 1) Kürtçe'ye uygun bir alfabe oluşturmak ve

Celadet Ali Bedirxan, 1926

Kürtler arasında yaygınlaşmasını sağlamak. 2) Kürt lehçeleri üzerinde çalışmak, Kürt dilinin tarihsel kökenleri, gelişmesi ve diğer akraba dillerle ilişkisini araştırmak. 3) Kürt sözlü edebiyatının ürünlerini toplamak ve dergide yayınlamak. 4) Klasik Kürt edebiyatını tanıtmak, yeniden yayınlamak ve yeni yazar ve şairlerin ürünlerine yer vermek. 5) Kürt tarihi üzerinde çalışmak (12).

HAWAR dergisi, planladığı bu çalışmalarını fazlasıyla yaptı. İlk sayısı 1932'de yayınlanan derginin son sayısı da 15 Ağustos 1934'de yayınlandı. Bu süre içinde toplam 57 sayı çıktı. Elbette binbir güçlük ve çeşitli defalar aksayarak, engellenerek. HAWAR'ın tüm sayıları baştansona ilk sayısında sözkonusu edilen çalışmalarla dolu; yığınla eski destan, masal, türkü, klasik Kürt edebiyatından çeşitli örnekler ve bu konuda çeşitli yazılar, çeşitli edebi türlerden (genre) örnekler ve Kürt dili üzerine bitmez tükenmez araştırmalar, çalışmalar (13).

Dergideki Kürt dili üzerindeki araştırmaların büyük bir bölümü bizzat Celadet Ali Bedirxan tarafından yapıldı. Kürtler yüzyıllar boyu bir devlete sahip olmadıklarından ve genellikle göçebe olarak yaşadıklarından güçlü, gelişmiş bir yazı dili ve yazılı edebiyat yaratamadılar. I.Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda Osmanlıların tarih sahnesinden çekilmesi ve yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin ortaya çıkmasıyla Kürtlerin durumu daha da zorlaştı. Ülke dört parçaya bölündü ve Türkiye'de (Kürdistan'ın en büyük parçası buradadır) Kürt dili yasaklandı. Kürtler çok yoğun bir baskı ve asimilasyon altına alındı. Celadet Ali Bedirxan, kardeşi Kamuran Ali Bedirxan ve arkadaşları eğer ciddi, kalıcı ve etkin bir çalışma yapılmazsa Kürt dilinin bu koşullarda yokolma tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu gördüler. Ve hemen çalışmaya başladılar.

Çalışmaların ilk adımı Kürt diline uygun Latin harflerinden oluşmuş bir alfabenin hazırlanması oldu. İslam dininin Kürdistan'da yayılmasından sonra Kürtler de Kuran'ın yazıldığı harfleri, Arap harflerini kullanmaya başladılar (14). Ancak Kürtçe bir Hint-Avrupa dili olduğu için Arap harfleriyle Kürtçe'nin yazımı oldukça güçtü (15). Özellikle 1900'lerin başından itibaren Kürtlerin Arap harflerini bırakıp Latin harflerine geçmesi için çalışmalar yaptılar. Ancak Latin harflerinden oluşmuş bir Kürt alfabesi ilk kez Celadet Ali Bedirxan tarafından yapıldı (16). HAWAR'ın ilk sayısında Latin harfleriyle yazılmış yazıların yanında, yeni alfabeyle ilgili de geniş açıklamalar var. Yeni alfabe daha sonra bir kitapçık olarak aynı yıl, 1932'de yayınlandı. Bu kitapçığın "Önsöz"ünde Celadet Ali Bedirxan, Latin harfleriyle yeni bir alfabenin gerekçelerini de açıklıyor:

"1919 yılında Malatya dağlarına gittiğimiz. Reşwan aşiretinin bölgesine varmıştık. İngiliz yüzbaşı Noel de bizimle birlikteydi. Yüzbaşı, Güney Kürtçesi'ni biliyordu, Kuzey lehçesi'ni de

öğrenmeye çalışıyordu ve kimi şeyler yazıyordu. Ben de kimi destan, masal ve hikayeler topluyordum.

Bazen birlikte yazılmış şeylere bakıyorduk, birbirimize okuyor ve tartışıyorduk. Yüzbaşının yabancı bir aksanla ama rahatlıkla yazdıklarını okuduğunu gözlemliyordum. Fakat ben "ü"yu "o"dan ve "ı"yı "e"den ayırana kadar bin güçlük çekiyordum. Niye?.. Çünkü Yüzbaşı, Latin harfleriyle fakat ben Arap harfleriyle yazıyordum. Bunun üzerine hemen karar verdim ve kendime Latin harflerinden bir alfabe yaptım" (17).

O günden buyana Türkiye'li ve Suriye'li Kürtler bu alfabe kullanmakta ve bu alfabe ile yığınla kitap, dergi, gazete yayınlanmaktadır (18). Bu yeni alfabenin oluşturulması, özellikle Kürdistan'ın Türkiye parçası için çok önemliydi. Çünkü Türkiye, Kürt dilini yasaklamanın ötesinde, yeni milliyetçi bir tarih, dil ve kültür yorumuna varabilmek için 1928'de Arap harflerini terkederek Latin harflerine geçti. Kürt ve Türk alfabeleri arasında önemli farklar olmasına rağmen ikisinin de Latin harfleriyle olması, Türkiye'li Kürtler için önemli bir kazanım oldu.

Yeni alfabenin düzenlenmesinden sonra yazı dili olarak Kürtçe gelişti. HAWAR'ın birinci yayın yıldönümündeki sayıda, "Heyineke Yeksali" başlıklı yazı bilinçli bir yayın politikasının izlendiğini ortaya koyuyor. Yazıda şöyle söyleniyor:

"Evet, HAWAR bu bir yaşındaki çocuk, ulusumuzun yaşamında öyle bir varlıktır ki o dilimizin temellerini oluşturmuştur. Artık dilimiz sadece bir konuşma dili değil, bir yazı dilidir de. Diğer yandan bu çocuk bize bu harfleri getirmiş ve böylelikle dilimiz daha rahat yazılır hale gelmiştir. Dilimizin her sesi, tek tek ve oldukları gibi kağıda dökülmüştür... Yazı dili dediğimiz zaman, dilimizin diğer diller gibi güçlü olduğu ve dilimizle artık her şeyin yazıldığını düşünmek yanlıştır" (19).

Celadet Ali Bedirxan'ın, alfabesinin yanında, Kürt diline en önemli hizmetlerinden biri de Kürtçe gramatiğin temellerini ve bellibaşlı esaslarını yerli yerine oturtmasıdır. Alfabe çalışmalarına paralel olarak Kürtçe dil kuralları üzerinde de çalıştı. Kürt lehçelerini birbirleriyle karşılaştırdı ve Kurmanci lehçesi için bugün de temel alınan mükemmel bir gramatik oluşturdu (20). HAWAR'ın her sayısında bu gramatik çalışmalarına özel sayfalar ayırdı.

HAWAR, RONAHİ ve diğer yerlerdeki yazılarında Celadet Ali Bedirxan'ın tüm Kürdistan'ı dolaştığı, tüm lehçe ve yerel ağızları çok iyi incelediği, klasik edebiyatı ve o dili çok iyi bildiği anlaşılıyor. 1933'de Türkiye Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e gönderdiği geniş metin, onun engin bilgisini kanıtıyor. Bu geniş metinde başka konuların yanında, ırkçı Türk dilbilimcilerinin Kürt diline ilişkin savları tek tek alınıp bilimsel olarak çürütülürken Kürtçe'nin dil yapısı, gelişmesi, diğer dillerle bağları geniş örneklerle anlatılıyor (21).

Celadet Ali Bedirxan bu çalışmalarını sürdürürken, süreli Avrupa'lı ve Rus kürdolog, orientalist ve dilbilimcileriyle ilişki kurdu, onlarla yazıştı ve zaman zaman onlarla birlikte çalıştı. Ortaya koyduğu alfabe ve gramatiğin bu oranda mükemmel olmasını sağlayan etkenlerden biri de bu. Nitekim oluşturduğu alfabe ve gramatik daha sonra 1970 yılında Fransa'da, Fransızca izahlı olarak Fransız diplomat ve kürdolog Roger Lescot tarafından yayınlandı.

SONUÇ

Yokedilmek tehdidiyle karşı karşıya olan Kürt dili, kültürü ve edebiyatı için Celadet Ali Bedirxan'ın yaptığı bu çalışma-

lar paha biçilmez bir değer taşıyor. Ancak onun diğer özelliklerini de unutmamak gerek. O, mükemmel bir dilbilimci, çok iyi bir gazeteci olduğu kadar usta bir yazar, şair ve çevirmendi de. Kendi adı ve çeşitli müstear imzalarla yazdığı şiirler sürekli Kürt dergi ve gazetelerinde yayınlanıp yeni kuşaklara ulaştırılıyor. HAWAR ve RONAHİ'nin sayfalarını süsleyen hikayeleri de zevkle okunmaktadır.

Şiir ve hikayelerindeki dil oldukça zengin, rahat ve anlam yüklü. Kuşkusuz, Celadet Ali Bedirxan Kürtçe'yi bu denli ustaca kullanan yazarların en başında geliyor.

1. Celadet Ali Bedirxan bir kaza sonucu 15 Temmuz 1951'de Şam'da öldü. Kesin ölüm tarihi bu. Yalnız doğum tarihi konusunda böylesi bir kesinlik sözkonusu değil. Bugüne dek Celadet Ali Bedirxan'la ilgili tüm yazı ve araştırmalarda doğum tarihi olarak 1897 gösterilmekte. Ancak anladığım kadarıyla bu tarih yanlış. Çünkü kendisi RONAHİ dergisinde (sayı 25, 1944) 1917 yılında Osmanlı ordusunda subay olduğunu yazar. 20 yaşındaki bir gencin, o dönemin en güçlü ordularından birinde subay olarak görev yapması oldukça güç. En azından birkaç yıl daha büyük olması gerekiyor.
2. Daha sonraları Celadet Ali Bedirxan'ın eşi Rewşen Bedirxan'la yaptığım görüşmelerde, şimdiye kadar bilinen, yazılan doğum tarihinin Celadet Ali Bedirxan'ın Suriye'deki kimlik kartının üzerinde yazılı olduğunu öğrendim. Göçmenliğin getirdiği kimi zorlukları aşmak için o tarih yazılmış... Bir ara (Mart 1986) Celadet Ali Bedirxan'ın geride bıraktığı çok az sayıdaki notlarını gözden geçirirken şöyle bir nota rastladım: "Bugün üniversiteden aldığım bir yazıda gerekli ücreti ödemediğim için tart edildiğim bana bildiriliyor. Bu da 31 yaşında okuldan kovulduğumun resmidir." Bu satırların yazıldığı tarih 10 Mart 1924, Münih. Buna göre Celadet Ali Bedirxan'ın doğum tarihi 1893 olmalı.
3. Sasonî, Garo -Kürt Ulusal Hareketleri, Stockholm 1986, Orfeus Yayınevi.
4. Kutschera, Chris -Le Mouvement National Kurde, Paris 1979, Flammarion.
5. Kutschera, Halil Nadir -Orman ve Av dergisi, sayı 2, Ankara 1963.
6. Kutschera, Chris - adı geçen eser.
7. Dünya gazetesi, İstanbul, 5 Haziran 1977.
8. Silopi, Zinar -Doza Kurdistan, s.52-54, Beyrut 1969, Stewr Matbaası.
9. Reşo, Hemreş -Mîr Celadet Bedirxan û Jînenîgariya Wî bi Kurtî, HAWAR, Berlin 1976.
10. Bedirxan, Celadet Ali -Rûpelînên Elfabê, Şam 1932, Çapxana Tereqî.
11. Bedirxan, Celadet Ali -HAWAR sayı 3, Şam 1932.
12. HAWAR, sayı 1, Şam 1932.
13. Celadet Ali Bedirxan, İkinci Dünya Savaşı döneminde HAWAR'ın yanında yeni bir dergi daha yayınlamaya başladı. RONAHİ adlı bu dergi de tıpkı HAWAR gibi Şam'da yayımlandı. Ve genellikle HAWAR'ın yayın politikasını izledi. Yalnız RONAHİ'de çeşitli dillerden yapılmış çevirilere de yer verildi. Bu çevirilerin Kürt dilinin gelişmesine yardımcı olduğunu da belirtmek gerekli. RONAHİ 1 Nisan 1942-Mart 1945 yılları arasında 28 sayı yayımlandı.
14. Rêzan, Dr.Rehber -Celadet Bedirxan, Roja Nû dergisi, sayı 11, Stockholm 1986.
15. Khorshid, Fuad Hama -Kurdisk Language and Geographical Distribution its Dialects, Baghdad 1983.
16. Celadet Ali Bedirxan'ın gözden geçirdiğim notlarından anladığım kadarıyla o, HAWAR'ın yayınlanmasından çok önceleri kendisine göre Latin harfleriyle bir alfabe yapmıştı ve notlarını Latin harfleriyle tutuyordu.
17. Bedirxan, Celadet Ali -Rûpelînên Elfabê, Şam, 1932.
18. Kürdistan'ın İran ve Irak parçalarında ise hâlâ Arap alfabesi kullanılıyor.
19. HAWAR, sayı 20, Şam 1933.
20. Kürtçe dil olarak bellibaşlı dört lehçeden oluşmaktadır: Kurmancî, Soranî, Lorî, Dîmlî. Bunlardan Kurmancî, Türkiye'li, Suriye'li ve Sovyet Kürtleri; Soranî ise İran ve Irak Kürtleri tarafından yazı dili olarak kullanılıyor (Khorshid Fuad Hama, adı geçen eser).
21. Bedirxan, Celadet Ali -Mektup 1933, ilk baskı Halep 1973, ikinci baskı Ankara 1978, Komal Yayınları.

KÜRTLER VE ERMENİ SOYKIRIMI

24 Nisan, Ermeni soykırımının yıldönümüdür. Ağustos 1894'de Sultan Abdulhamid tarafından başlatılan Ermeni katliamının üzerinden 95, 24 Nisan 1915'de yapılanın üzerinden de 74 yıl gibi uzun bir zaman geçtiği halde sorun hala çetilli boyutlarıyla tartışılmaya devam ediyor. Bir kez, Osmanlı enkazı üzerinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti hükümetleri, Ermenilere yönelik olarak herhangi bir soykırımın yapıldığını resmen kabul etmiyor. Üstelik "böyle bir şeyler olmuşsa, bunun Kürtlerle Ermeniler arasındaki dini ayrılıklardan ileri gelmiş olabileceğini" önererek, yer yer hem Osmanlı Devleti yönetimlerini temize çıkarmaya, hem de sorumluluğu Kürtlerin omuzlarına yarak ezilen Kürt ve Ermeni halklarını karşı karşıya getirmeye ayrıca özen gösteriliyor.

Dr. K.Mazhar Ahmed, sorunu bir bilimadamı gözüyle inceliyor. Eldengeldiğince duygusal ve sübjektif yaklaşımlardan kaçınmaya, tarihsel bir olgu olarak soruna açıklık getirmeye çalışıyor.

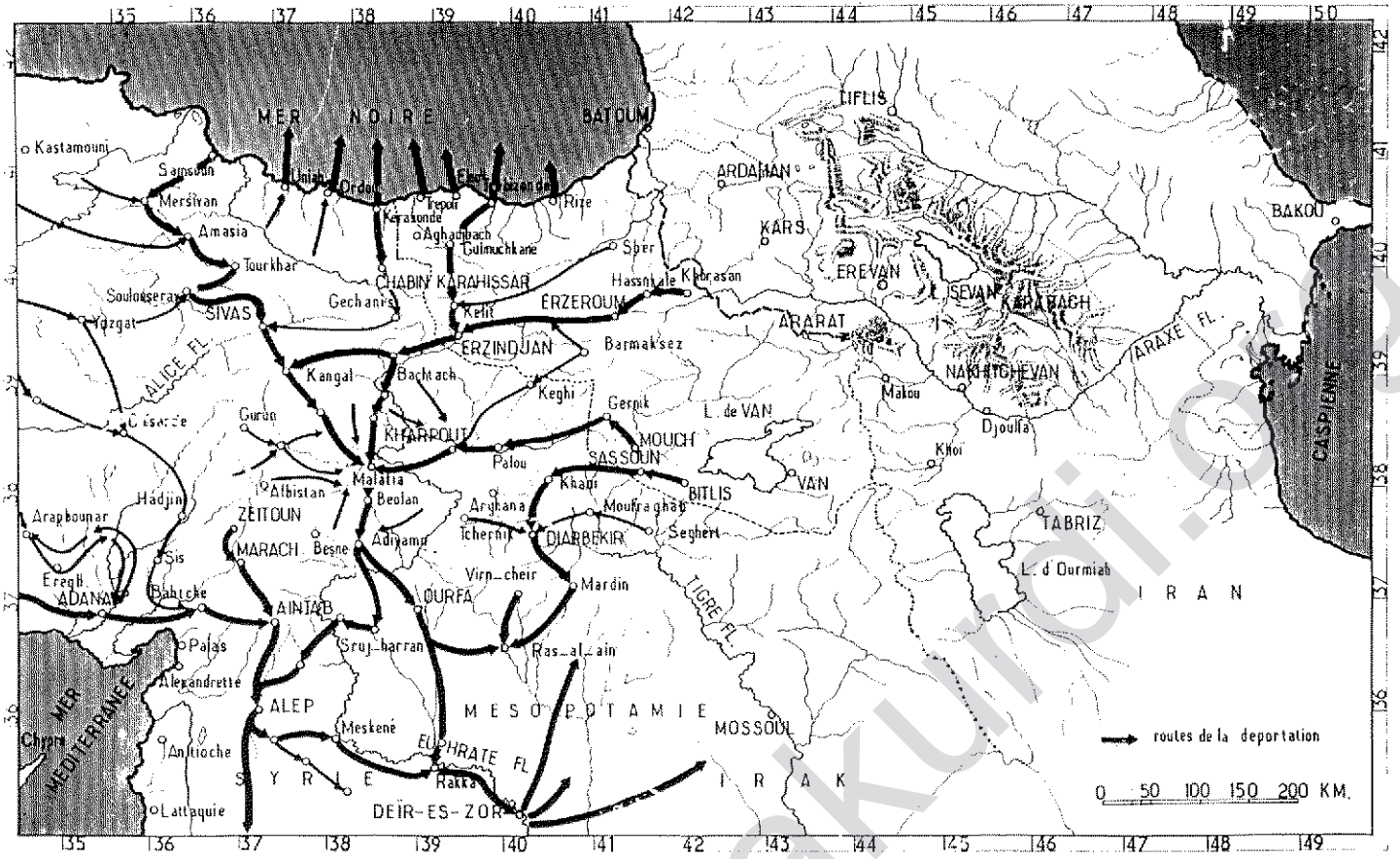
Bu yazı, yazarın 1975'de Bağdat Kürt Akademisi tarafından Kürtçe olarak yayınlanan yapınının 1986'da "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Kürdistan ve Ermeni Soykırımı" adıyla Stockholm'de Kürdistan Yayınevi'nce basılan Türkçe çevirisinin 51-78.sayfalarından alındı. Yazarın sorunu eleals biçimi, olayları ve belgeleri değerlendirişinde benimsediği perspektifi tutarlılığı hemen belirtilmeye değer niteliktedir.

I

Ermeniler Ortadoğu'nun en eski halklarından biridir. Ülkele-ri Armenia, ya da Ermenistan, Fırat'ın çıkış yerinin yukarisından Van Gölü'ne doğru uzanır ve Kürdistan'la komşudur. Ermeniler eski yüzyıllarda bağımsız bir devlet kurmuş, kendilerine özgü ve gelişkin bir uygarlığın sahibi olmuşlar(1). Hıristiyanlık, 4.yüzyıldan itibaren Ermeniler arasında yayılmaya başladı. Ermenice, Hint-Avrupa dil grubuna giren bağımsız bir dildir.

Kürtlerin tarihi ve köken öyküsü birçok yönleriyle Ermenilerinkinele çakışıyor. Ülkelerinin bağımsızlığı çok sürmedi, yenilgi-den sonra yabancıların egemenliğine girdi ve yurt toprakları Roma'nın bir parçası haline geldi. Birkaç kez de İranlıların eline geçti ve 387'de, İran Sasani Devleti ile Bizans arasında paylaşıldı. 8.yüzyılın başından itibaren de Armenia, Arap İslam Devleti'nin bir parçası oldu. 11.yüzyılın ortalarına doğru tekrar Bizans Devleti'nin eline geçti ve bu, Ermeniler için çok sıkıntılı bir dönem oldu. Moğol tehlikesi ve saldırıları, 13.yüzyılın ortalarında bu halkı çeşitli sıkıntılarla yüzyüze getirdi ve ülkeyi yıkıma sürükledi. 14. ve 18.yüzyıllar arasında Ermenistan, Osmanlı Devleti ile İran Safevi Devleti arasında anlaşmazlık bölgelerinden biri haline geldi. Bu da Ermenistan'ın bir okadar gerilemesine neden oldu. Sadece Şah Abbas Safevi, onbinlerce Ermeni'yi yurtlarından çıkardı. 1639'da Enmenistan ilk defa ikiye bölündü(2): Doğusu Safevilerde, Batısı da Osmanlılarda kaldı(3). 1826-1827'de İran'ın Rusya'ya yenik düşmesi sonucu imzalanan Türkmençay antlaşması(1828) ile Doğu Ermenistan Rusya'nın egemenliğine girdi(4).

İki halk ve iki komşu ülke olarak Kürt-Ermeni ilişkilerinin tarihi İlkçağlara, Medlere uzanır. Ancak islamiyetin ortaya çıkışı ve özellikle ondan sonra Ermenistan, tıpkı Kürdistan gibi İran ve Türkiye'nin bir parçası haline geldi ve sözkonusu ilişkiler olumlu-

Ermenilerin Sürgün Yolları

olumsuz devam etti.

Bazı etkenler Kürtlerle Ermenileri, ya da bu iki halkın egemen sınıflarını birbirinden uzaklaştırdı, bazıları da yakınlaştırdı bir rol oynadı. Dinsel inanç, bunları birbirinden uzaklaştıran ya da en azından ayırıcı bir etken olmuştur. Ama bu, yakın zamanlara kadar Kürtlerle Ermeniler ve bölgedeki diğer müslüman olmayan topluluklar arasında ayrılıklara ve sorunlara neden olmadı(5).

Ayırıcı bir diğer etken de, Ermenilerin daha ileri bir toplumsal düzeyde bulunmaları olmuştur. Bu halk, kölecilik dönemini daha önce geçti, bağımsızlığın ve uyarılığın temelini daha önce attı. Feodal aşamayı Kürtlerden çok önce yaşadı. Ortaçağ'da birkaç kez bağımsız yaşama olanağına kavuştu. Gelişmiş bir edebiyat ve bağımsız bir yazıya sahipti(6). Ülkesinin bir parçası çok geri bir Asya devletinin, diğer kesimi de bir hayli gelişmiş bir Avrupa devletinin egemenliğinde yaşadı. Birkaç nedenden ötürü Ermenistan, Kürdistan'dan daha önce kapitalist pazara katıldı. Bu nedenle Ermeni toplumunda yeni ilişkiler, Kürt toplumundan önce doğdu ve büyük bir toplumsal değişime yol açtı. Ermenistan'da toprağa yerleşme daha önce tamamlanmış olduğundan, tarımın yanında ticaret ve yerli sanatlarla gelişmiş olduğundan, tarımın yanında Ermenilerin eline geçmiştir(7). Derebeyler, mülk sahipleri ve Kürt köylülerinin büyük bir bölümü, iş aletleri, ekimde gerekli ve diğer zorunlu araç-gereç için Ermeni zenaatkarlara başvurmak durumunda kalmışlar. Bununla birlikte Kürdistan kapitalist pazara katıldığı zaman para, ilişkileri yönlendiren en büyük etkenlerden biri durumuna gelmişti. Para sahibi Ermeniler, borç para veren

başlıca kaynak durumuna gelmişlerdi. Kürdistanlı derebey ve ihtiyaç sahibi kimseler, bu kaynaktan borç para alıyor ve alacaklı ile karşılaşmazsa memnun görünüyorlardı. Kürt zenaatkarlar da Ermeni zenaatkarların yanına koşuyor ama onlara sevecen bir gözle bakmıyordu. Bu nedenle Kürt ağalar, borçlanmak yerine çok defa çeteleri aracılığıyla Ermenilerin mal ve servetlerini talan ettiriyorlardı.

Bütün bunların yanında Ermeni ulusal kurtuluş hareketi de daha sonra belirtceğimiz birkaç nedenden ötürü- Kürtler bakımından korku duyulur bir öge durumunda bulunuyordu.

Kürt ve Ermeni halklarını ve özellikle de bu iki toplumun halk kitlelerini birbirine yaklaştıran güçlü etkenler de vardı. En başta ve her şeyden önce her iki ulusu sömüren ve ülkelerini işgal eden güçler aynıydı. Kürtler ve Ermeniler, bir yandan Safevi şahları, diğer yandan Osmanlı sultanları tarafından baskı altında tutuluyordu. Şah Abbas binlerce Ermeniyi topraklarından sürmüştü. Çok daha büyük sayıda Kürdü de sürgün etmişti. Osmanlı padişahları da Kürt toplumunun gelişmesine olanak veren tüm kapıları kapamıştı. Ermenistan'ın gelişmesinin önüne dikilenler yine bunlardı. Kuşkusuz bütün bu olgular, Ermenilerle Kürtlerin istemlerini birleştirici bir niteliğe sahipti. Hernekadar ilk sıralar bu gerçek, dargörüşlü hesaplar yüzünden istenen ve beklenen sonucu vermediyse de, daha sonraları bu gerçek etkisini göstermekte gecikmedi.

Kürt-Ermeni yakınlaşmasında rol oynayan bir diğer önemli etken de, iki halktan çiftçi ve köylülerin haraç ve vergi ödedikleri hazi-

nenin aynı olması, bundan doğan acı ve sıkıntıların birlikte yaşanmasıydı. Burada yeri gelmişken, kendi dönemi bakımından tarihsel bir değer taşıyan bir belgeye değinmek isteriz. Bu, Ermeni ruhani liderlerinden birinin 13 Ekim 1912'de Katolik Ermenilerin büyük keşişine Muş'dan gönderdiği gizli bir mektuptur. Burada Kürt ve Ermeni köylülerinin nasıl haraç tutsağı yapıldıklarını anlatan bilgilere de yer verilmiş ve şöyle deniliyor:

Tüm bu keşmekeşmeliklerin yanısıra, mültezimlerin yaptıkları zorbalıklar da köylüleri perişan ediyor. Bunlar ondabir olan aşarı(8) bahane ederek Ermeni ve Kürt köylüleri talan ediyorlar. Tohumu toprağa birkaç haftalığına döken çiftçiler, kendi paylarını ölçüp alıncaya kadar bac artmaya devam ediyor(9).

Son yıllarda pekçok bölgede, Ermeni ve Kürt köylülerini sömüren ağa ve derebeyler de aynı kişilerdi. Yani her iki tarafta da halk, aynı güçlerce soyuluyordu. Osmanlı saltanatı sayesinde, özellikle Abdulhamid'in uyguladığı politika yüzünden Kürt ağaların, Ermeni köylüler üzerindeki baskı ve otoriteleri daha da arttı. Haraç ve vergileri onlar topluyorlar ve bunu koydukları yer ya da kaba **kafirane** adını takmışlardı. Batı Ermenistan'da köylüler, saltanat haracını da Kürt ağalara ödüyorlardı. Keşiş ve diğer din adamları da haraç ödemeye mecbur edilmişti. Kürt ağalarının Ermeni köylüler üzerindeki baskı ve sömürüleri bununla kalmadı; **kafirane**ye birtakım derebeylik imtiyazlarını da eklediler(10). Hatta bazı kaynaklar, bazı yörelerde Ermeni kızının ilk gecesinin de ağaya ait olduğunu yazmaktadırlar(11).

Gerçekte Kürt ağa, Ermeni köylüler için farz saydığı şeylerin daha ağırını Kürt köylüye yapıyordu. Onun bütün bu kötülükleri yapması için yeterli koşullar vardı. Abdulhamid'den yana olan ağalar, zulüm ve zorbalık zırhını kuşanıp Ermeni topraklarını zorla gasp ederek saltanata olan manevi borçlarını ödemekten geri kalmadılar(12). Din farkı, Ermenilere uzanan ellerin artmasında etkili olmuştur. Bazı yörelerde gerçek anlamda kölelik vardı, Ermeni

köylüler ağanın hesabına yazılmıştı ve köle gibi alınıp satılabiliyordu. I.Savaş'tan önce ve sonraki dönemde Kürdistan ve Ermenistan'ın birçok bölgesini gezmiş, Ermenilerin ağır yaşam koşullarını ve Kürt derebeylerin derecesiz zorbalıklarını yerinde gözlemlemiş olan Akademi V. Gordlevski(13) şöyle yazmaktadır:

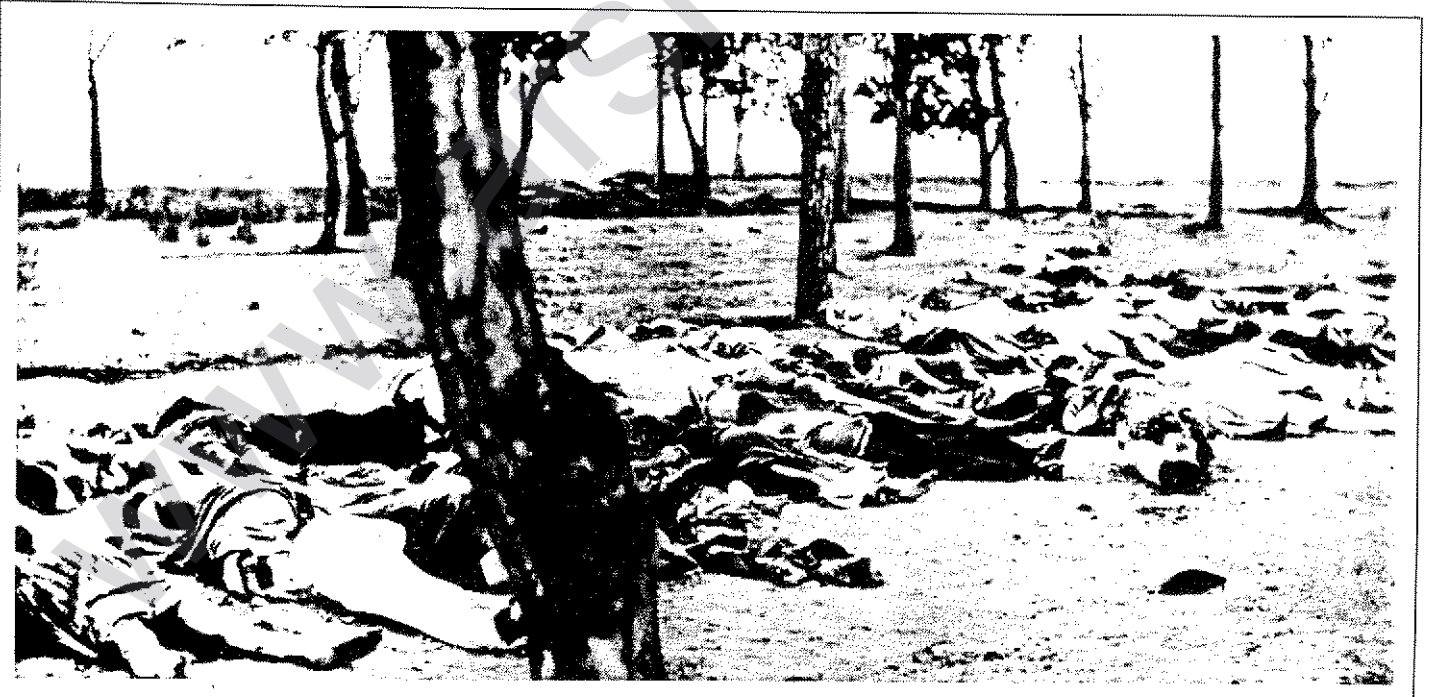
Ermeni, Kürdün toprağında kalıyor, bir köle gibi alınıp satılıyor. Kürt ağa için çalışmak zorundaydı ve herhangi bir yerde özgürlüğün olabileceği hiç aklına gelmiyordu. Hernekadar kölelik ve ezilme de olsa bu yaşama alışmıştı(14).

Tüm bu baskı ve sömürü, Ermeni topraklarının zaptedilmesi ve kölelik, kin ve nefretin oluşmasında açık bir rol oynadı. Yine Gordlevski şunları yazıyor:

Egemen iktidar, Kürt derebeylerine, Ermenilere sağmal inek gözüyle bakmalarını öğretmişti. Derebeyi de olsa, öte yandan Kürt ve Ermeni düşmanlığının bir idareyi maslahat olduğunu da farkındaydı.

Ve hemen eklediği gibi bu halklara karşı **böl-yönet** politikası uygulanıyordu(15).

Son dönemde yapılan en yeni bilimsel araştırmalar, Kürt-Ermeni ilişkilerini zorunlu olarak iki bakımdan ele almaktadırlar. Yani soruna, bu iki halkı karşı karşıya getiren etkenlerin incelenmesi açısından bakılıyor. Bizim konumuz, Ermeni kırımları esnasında Kürtlerin durumunu araştırmaktır. Bunu, zorunlu bir çalışma olarak görmekteyiz. Daha sonra ayrıntılarına girebileceği gibi, birkaç nedenden ötürü Kürtlerin bir kesimi de bu katliamlara katılmıştır. Bu sorunun, I.Dünya Savaşı yıllarında en yüksek dereceye ulaşmış olması, büyük bir tarihsel önem taşımaktadır. Çünkü Kürtlerin bu olayla ilgisi, Avrupa'da bire bin katılarak sunulmuş, Kürtler çok kötü bir halk olarak tanıtılmıştır. Söz konusu Batı'lı yazarların büyük bir kesimi, bu olay vesilesiyle Kürtleri "**katil**", "**eşkiya**" ve "**vahşi**" olarak nitelemiş, konuyu bilimsel bir çerçevede

Ermeni Halk Hareketi Yıllığı, 1988

incelemek yerine uluorta yazmayı yeğlemişler. Bu nedenle bu kitapta konuya ayrı bir önem vermeyi uygun bulduk.

II

Doğu Ermenistan, Rusya'nın egemenliğine girdikten sonra Batı Ermenistan'dan, hatta Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinden daha çok gelişip ilerledi. Bunun nedeni açıktır: Bir Avrupa devletinin egemenliği altında gelişme ve ilerleme olanağı, geri bir Asya ülkesinin egemenliği altında olmasından çok daha fazlaydı. Ermenistan'ın Rusya'da kalan parçasında kültür yaşamında görülen gelişmeler toplumsal kalkınma üzerinde büyük etkiler yaptı(16). Burası, Batı Ermenistan'dan daha önce kapitalist pazara geniş bir şekilde açılma olanağına kavuştu ve toplumsal yapıda yeni sınıflar ve tabakalar ortaya çıktı. Öncelikle tarım ve sanatlar bu koşullarda daha yaygın bir gelişme gösterdi. Örneğin on yıllık bir sürede (1880-1890) bakır üretimi 5,5 kat arttı ve bunu izleyen 14 yılda bu oran 6 kat daha büyüdü. Konyak üretimi 40 yılda yaklaşık bir o kadar daha artış gösterdi. Ermenistan şaraplarının yanı sıra konyak da dış pazarlarda ilgi gördü. Pamuklu dokuma alanında da büyük ilerlemeler görüldü(17). Haziran 1849'da Erivan'a hakimiyetin tanınmasından sonra, çalışma yaşamı daha bir canlandı, toplumsal yaşam düzeyi yükseldi ve Ermenilerin rolü de o oranda arttı.

Böylece din etkeninin yanı sıra, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir başka etken daha ortaya çıktı ve Ermeniler her zamankinden daha fazla Rusya'ya ilgi duydular. Buna karşılık Osmanlı Devleti'ne duydukları kin ve öfke daha da kabardı. Fazla bir süre geçmeden Doğu Ermenistan, Rusya'nın bir parçası haline geldi. Bir anda 90.000 kadar Ermeni, Osmanlı sınırlarını aşarak Rusya tarafına geçti. Bu olay öncesinde ve sonrasında bir kısım Ermeni önderler, mektup ve çeşitli yollarla Rus çarlarından dostluk ve dayanışma göstermelerini talep ettiler. Osmanlı-Rus savaşlarında Ermeniler, her zaman Rus kuvvetlerinden yana bir tutum izlediler(18). 1877-1878 savaşında pekçok Ermeni, silahlarıyla birlikte Rus ordusuna katılıp Osmanlılara karşı savaştı.

Rusya bu konuda hiçbirşeyi esirgemedi, çünkü çıkarıcı gözlerini Ermenistan'ın öbür yakasına da dikmişti. Bu nedenle bu halkı yanına çekmeye çalışıyordu. 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında Rusya, Batı Ermenistan'ın büyük bir kesimini, Kars ve Erzurum'u işgal etmişti. Fakat 1829'da yapılan Andriyapoli Antlaşması ile bu yerleri Osmanlı Devleti'ne geri vermek zorunda kalmıştı. Çok geçmeden Rusya tekrar harekete geçti ve 1877-1879 savaşı sonunda Kars'ı ve Ermenistan'ın birkaç yöresini geri almayı başardı. Gizli Sykes-Picot antlaşmasına göre tüm Batı Ermenistan Rusya'ya verilmişti. Ermeniler Rusya'ya eğilimliydi. Rusya'nın Ermenistan'ı elde etmek için gösterdiği çabalar, Osmanlı yönetiminin Ermenilere karşı duyduğu düşmanlığı daha da kamçılıyordu. Rusya, Doğu Ermenistan'daki gelişmeye özenen Ermenileri kendisinden yana çekmek için çeşitli girişimlerde bulundu. Bununla birlikte, Ermeni ulusal kurtuluş hareketinin boyvermesi karşısında Osmanlıların kini ve korkusu bir o kadar daha arttı.

Ermeni ulusal kurtuluş hareketinin gelişmesi için, Ermenistan'ın her iki parçasında da yeterli koşullar vardı. 19. yüzyılın ikinci yarısında bu hareket bir hayli güçlendi ve birkaç silahlı ayaklanma ile varlığını kanıtladı. 1862'de, Zeytin yöresindeki köylüler Osmanlı zulmüne karşı ayaklandılar. 1878, 1884 yıllarında bura halkı iki kez daha başkaldırdı. 1886'da Van'lılar isyan etti. Osmanlı yönetimi diğer halklara yaptığı gibi, bu isyanları da kanla bastırdı.

Ermeni Halk Hareketi Yıllığı, 1988

Bu ayaklanmaların kolayca ezilmelerine imkan veren nedenlerden birisi, örgütlenme bakımından zayıf olmalarıydı. Yenilgiler, ileri görüşlü Ermeni aydınlarını kendilerine özgü bir örgüt kurma düşüncesine götürdü. Bu konuda, diğer halkların izledikleri savaşım yöntemlerinin de payı olmuştur. Böylece 1887'de **Hınçak** (kilise çanı) **Partisi** kuruldu. Bundan üç yıl sonra da **Daşnak** (birlik) **Partisi**'ni kurdular. Böylece Ermeni tarihinde yeni bir dönem başladı.

İsyanlar ve bir bütün olarak savaşım, ürümsüz kalmadı ve Ermeni halkının ulusal bilinci yükseldi. Bu sorun, uluslararası alanda büyük bir önem kazanmaya başladı. Büyük devletler ise, ancak bu yolla Osmanlı Devleti'nin içine kadar nüfuz edebileceklerini hesaplıyorlardı. Bu nedenlerle Ermeni sorunu, uluslararası platformlarda yerini almakta gecikmedi. Rusya-Türkiye savaşını sona erdiren San Stefano Antlaşması'nın (Şubat 1878) 14. maddesi bu soruna ayrılmıştı. Burada, Ermenistan'ın Osmanlı egemenliğinde kalan kesiminde durumun iyileştirilmesi gerektiğine karar verilmişti. Bundan hemen sonra, aynı yılın Haziran-Temmuz aylarında Berlin Kongresi(19) toplandı. Avrupa'nın büyük devletlerinden Britanya, Rusya, Almanya, Fransa ve Avusturya, Türkiye ve diğer devletlerden, Balkan halklarından temsilciler katıldılar. Ermeni kiliselerinin en büyüğü de Kongre'ye katılmak üzere Berlin'e bir temsilci gönderdi, ama kendisine Kongre'ye katılma izni verilmedi(20). Buna karşın Kongre sonunda imzalanan protokolün 61. maddesi, Ermeni Sorunuyla ilgiliydi. Buna göre Osmanlı Devleti'nin, Ermenistan'da bir takım toplumsal yenilikler yapması, Ermenilere kendi işlerini yönetme yetkisinin tanınması, onlarla müslümanlar arasında fark gözetilmemesi karar altına alındı. Berlin Protokolü 1912'ye kadar yürürlükte kaldığı halde bu madde uygulamaya konulmadı. San Stefano ve Berlin'den sonra da Ermeni sorunu birkaç kez büyük devletlerin gündeminde yer aldı. Ancak bunu, sadece Osmanlı Devleti'ni köşeye sıkıştırmanın bir aracı olarak kullandılar. Ermenilerin bizzat kendileri de, büyük devletlerin bu umarcı politikalarına karşı çıkarak çok yönlü ilişkiler geliştirmekte yarar gördüler.

Ermeni Halk Hareketi Yıllığı, 1988

Doğu Ermenistan'ın elden çıkmasından sonra, Batı Ermenistan'ın da kopacağı korkusu, Osmanlı yönetimini daha da rahatsız etmeye başladı. Osmanlı hegemonyası altındaki diğer "gavurlar"ın kendi savaşmaları ve büyük devletlerin yardımları sonucu, ardarda gerici Osmanlı Devleti'nden kopmalarından sonra da akillenen olmadı ve Osmanlı yönetimi gerçekten de ders almaya hazır değildi. Ermeniler'in toplumsal yaşamlarını iyileştirecekleri, ulusal ve dinsel baskılara sonverecekleri yerde, şiddet politikasını arttırarak sürdürmeyi yeğlediler. Bu, Abdülhamid döneminde (1876-1909) daha belirgin bir biçim kazandı. Sultan, Emnileri yoketme hayalini kafasına koymuştu. Bu nedenle panisla-mizmi, başlıca devlet politikası haline getirerek çevresindeki kişi ve kurumlara benimsetti. Abdülhamid, bu ve benzeri nedenlerle Rusya ile sınır Ermeni bölgelerinde yalnız müslümanlar olsun istiyordu(21).

Çok geçmeden Sultan Abdülhamid Ermeni kırımını başlattı. İlk hunharca katliam Ağustos 1894'de Sason yöresinde yapıldı. Asker, jandarma ve bir grup çete aniden harekete geçerek büyük-küçük, kadın-erkek demeden öldürmeye başladılar. Kısa sürede 40 köy yerlebir edildi, yaklaşık 10.000 kişi öldürüldü(22). Bundan bir yıl sonra bir yenisi daha yapıldı, ancak bu kez genel bir kıyımdı. Eylül 1895'de Sultan'ın adamları, İstanbul'da Ermenileri katlettiler ve sağ kalanları da zindanlara doldurdular(23). Bu kez katliam batı Ermenistan kentlerine, Ermenilerin de yaşamakta oldukları Erzurum, Maraş, Diyarbakır, Van vb. kentlere sıçratıldı. Konunun sınırlarını kavratmak ve bu yüzkarası vahşeti gözler önüne sermek için bazı örnekler vermekte yarar görmekteyiz.

İstanbul merkezinde sadece iki günlük bir sürede 5.500'e yakın Ermeni öldürüldü(24). Diğer bir kısım "gavurlar" da bu bahaneyle ortadan kaldırıldılar. Fransa'nın "Sarı Kitap"ında bahsedildiği gibi, Diyarbakır'da katliam üçgün sürdü (1 Kasım 1895'den itibaren). Burada "selavat getir!" denilerek üç günde öldürülenlerin sayısı 3.000 kadardı ve 119 Ermeni köyü yıkıldı. Yalnız kent merkezinde iğfal edilen kız sayısı 50'yi buldu, dışında ise bu sayı

fazlasıyla aşıldı. Saldırganlar, bu üç gündün birisini Ermeni dükkan ve pazarlarını yağmaya ayırdılar. Canlarının istediği biçimde insan kestiler ve talan yaptılar. "Sarı Kitap"da, Ermenilerin bu olaydaki maddi kayıpları iki milyon lira olarak hesaplanmıştır. Söz konusu kaynakta, Sivas katliamına da yer veriliyor. Bu kentte 12 Kasım'da öldürülen insan sayısı 1.000'e ulaşmış, 200-300 kadarı damlardan atılarak öldürülmüştür. Olayı gören birinden aktarıldığına göre çoğu taş, sopa, demir, hançer vb. araçlarla katledilmiştir. Öyle anlaşılıyor ki katiller mermilerine kıymamışlar. Bu tür öldürme, yakma-yıkma vahşeti diğer yerlerde de uygulanmıştır. Ve bu gibi uygulamalar ertesi yılda da sürdürüldü. Rusya'nın İstanbul Sefiri, hükümetinin verdiği görev üzerine hazırladığı raporda, öldürülen çocuk sayısının 50.000'e ulaştığı belirtiliyor(25). Tarihte bir örneğine ender rastlanabilen bu olay, Ermeni halkını Osmanlı yönetiminden ve özellikle Sultan Abdülhamid'den son kez ve tümüyle uzaklaştırdı. Ermeni yurtseverler, Abdülhamid'den hoşnut olmayan tüm siyasal grupları desteklemeye başladılar ve en çok da Jöntürklerle dayanışma içine girdiler. Jöntürkler, "özgürlük", "eşitlik", "adalet" sloganları atıyor ve liderleri kardeşlikten demvuruyorlardı(26). Hatta bir defasında o liderler, Abdülhamid'in hafiyelerinden kaçmış ve Ermeniler arasında barınmışlardı. Ermeni halkı, Osmanlı Devleti'ndeki diğer halklar gibi Jöntürk devrimine katıldı ve başarıya ulaşması için bütün gücüyle çalıştı. Ama çok geçmeden yeni yönetimin gerçek yüzü açığa çıktı ve Ermeniler yine ilk kurban oldular. İktidara gelişleri üzerinden henüz bir yıl geçmeden Abdülhamid'in politikasını benimseyerek Nisan 1909'da, Adana merkezinde çok daha kötü bir katliam yaptılar. Bu kırım 30.000 savunmasız Ermeni'nin ölümü ile sonuçlandı.

Jöntürkler, "adalet" şiarını canlı tutmak görüntüsü altında bir cezalandırma operasyonuna giriştiler. Ve bu bahaneyle tutuklamalar yaptılar. Bunun sonuçları şöyle oldu: Adana'da 15 kişiyi tutuklayıp idam ettiler, fakat bunların 6'sı Ermeniydi. 9 kişi mahkemeye verildi, ama bunların biri müslümandı, 8'i ise Ermeni...

Bunlardan müslüman olanına altı ay, Ermenilere de 5 yıldan 10 yıla ağır hapis cezaları verildi. Bu olayla ilgili 362 kişi daha tutuklandı, bunların da 213'ü "gavur"du(27).

Bu olay, yeni iktidarın henüz yeni işe başlamışken Osmanlı İmparatorluğu halklarına karşı taşıdığı kötü niyetin bir göstergesi olmuştur. Ama bunun ilk uygulaması, bazı nedenlerden ötürü sadece Ermenilere yönelmişti. Bunlar da Osmanlı boyunduruğu altında bulunan diğer halklar gibi, I.Dünya Savaşı'nın başlamış olmasını, ulusal kurtuluşları açısından bir fırsat olarak gördüler. Kahramanca, ama yank bir yürekle, intikam almak için savaşıma koyuldular. Ermenistan'ın çeşitli bölgelerinde ateşli gençler saflara katıldı. Çoğu silah kuşanıp Kafkas Cephesi'nde, Türkiye ve İran'da Rus kuvvetlerinin yanında yerlerini aldılar. Kuşkusuz bu Türk kuvvetlerinin yenilgisinde etkin bir rol oynadı. Ordu komutanı Enver Paşa ve arkadaşı Talat Paşa, bu yenilgilerin başsuçlusu sayıldılar. Bu dönemde Osmanlılara karşı hiç kimse, Ermeniler kadar istekle savaşmamıştır. Bu biçimde, Ermeni kırımları sürecinde yeni, son derece korku dolu ve karanlık bir dönem başladı. 1915 baharında yeni bir kırım başlatıldı ve bir yıl sürdü. O sıra Türkiye'de bulunmuş olan Faiz Elgiseyn şöyle anlatıyor:

...O sıra Sivas'a bağlı olan Merzifon kazasında bulunan Dr. Aziz Bey'in bana anlattığına göre, Doktor, öldürülmek üzere bir Ermeni kafilesinin getirildiğini duyuyor ve kaymakama giderek olayı izlemek için izin istiyor ve gözlemlerini şöyle anlattı: "Saltanat, gündeliği birer Osmanlı lirasına kasaplar tutmuştu. Dört kasap gördüm ve herbirinin elinde uzun saplı birer balta vardı. Ermeniler, kapıda onar onar gruplara ayrılarak, birer birer kapıdan içeri sokuluyor. Kasap, Ermeniyeye "boynunu uzat!" diyor ve o uzatıyor, tıpkı bir koyun gibi kesiliyordu...(28).

Bir gazeteci yazar, 1915'in Eylül başlarında Van'da yapılan katliamı anlatır. Burayı işgale gelen Rus birlikleri, güneş altında kokuşmuş olan insan cesetleri yüzünden kent merkezine giremiyorlar ve askeri komutanları karşılaştığı manzarayı telegrafında şu sözlerle anlatır:

Van kenti yerlebir edilmiş, iyi binalar yakılmış, diğerleri yırtılmış. Meydanlar ve avlular Ermenilerin ve hayvanların cesetleriyle dolu. Eşyalar da talan edilip götürülmüş(29).

Bitlis'de yaşayan 18.000 Ermeniden, sadece 300-400 çocuk ve kadın kurtulabilmişti. Erzurum'da 25.000 kişiden, sadece 200 kadarı sağ kalmıştı. Muş merkezinde 25.000, çevresinde 300 adet köyde de binlerce Ermeni yaşarken, kırımdan sonra bir tek Ermeniyeye rastlamak olanaksız olmuştu. Birçok yerlerde ölmekten kurtulabilen kadınlar ve çocuklar, müslüman olmak zorunda bırakılmışlardı. Öyle ki yoksul aileler bile, "Allah gönderdi" deyip 3-4 Ermeni kızı birden hizmetçi tutmuşlardı(30).

Akademi V. Tarle, dikkatli bir araştırma ve incelemeden sonra yaptığı asgari bir hesaplama Ermeni kayıplarını şöyle sıralıyor: 187.000 kişi Kafkaslara ve daha içerilere kaçtı. 4.200'ü Mısır'a sığındı(31). 250.000 kişi zorla müslüman edildi. 1.000.000 kadarı da öldürüldü(32). Bu sayılar asgari bir hesaplama bulunmuştur, oysa diğer kaynaklar daha büyük rakamlar vermektedirler. Prof. Nersisyan'a'nın yüzlerce önemli belge ve dökümanlara dayanarak yazdığı eserde, bu durum şöyle dile getiriliyor: *Abdülhamid döneminde 350.000, Jöntürkler döneminde ise 1.500.000 Ermeni öldürüldü. Kafkaslar'a ve Arap ülkelerine geçenlerin sayısı 800.000'dir(33).* Herne-

kadar olursa olsun, Ermenilerin başına getirilen bu bela ve tarihte uğratıldıkları kayıplar, insanlık tarihinde kapkara bir sayfa oluşturmuştur.

Ne yazık ki bilerek ya da bilmiyerek, kasıtlı ya da kasıtsız, bazı Kürtler de bu kırımlara katıldılar. Bu durumu değerlendirip araştırmak amacıyla önce, katıldıklarını gösteren birkaç örnekle işe başlamak isteriz.

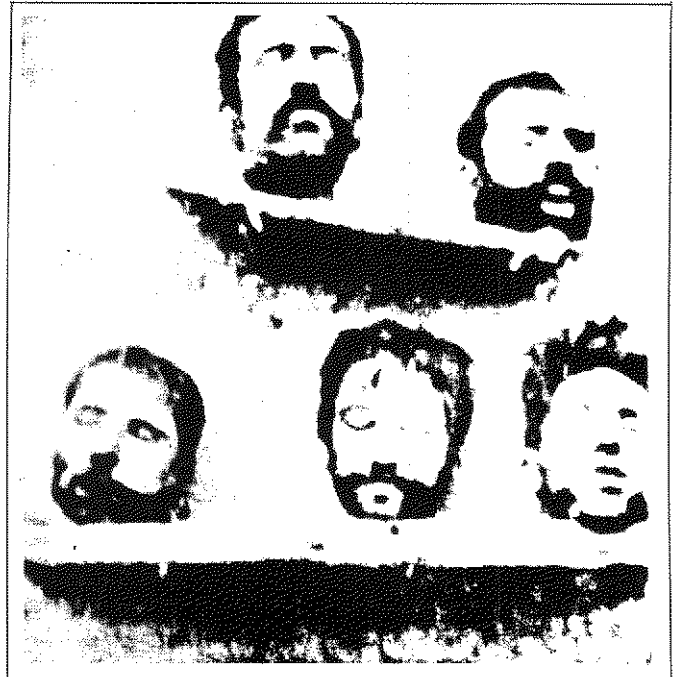
Urfa'da yapılan ilk kırım, bir derviş şeyhi olan Molla Sait Ahmet, verdiği bir fetva ile 28 Aralık 1895'de başlattı. Molla Sait, bir Ermeniyeli halkın gözleri önünde yere yatıp satırla kafasını bedeninden ayırarak işe girişti(34). Bu imam, katliamdan birkaç gün önce, şehrin bazı öndegelenlerini toplamış, onları bu yönde oluşturmuş ve *Sultan'ın saltanatı için ser esirgemeyiz*, buyurmuştu.

Van'da yapılan ilk katliamda, Abdülhamid ve Abdülgaffar adlarında iki kardeş birlikte 200 kişiyi öldürdüler. Böyle "kardeş"lerden Harpur'da da bir hayli vardı ve iki kardeş burada, bir günde 300'den fazla Ermeniyeli katletmişlerdi(35).

Bir Kürt ağa, bir Ermeni kafilesini jandarmalardan satın almış ve bütün herşeylerine elkoyduktan sonra onları öldürmüştü. Sonra, lira ve altınları yutmuş olabilirler düşüncesiyle karınlarını yarak yoklamıştır. Bu yüzden asker ve jandarmalar birhayli servet edindiler. Altınları olupta rüşvet veren ve bu yolla kurtulanlar ise, bir yerine, birkaç kez ölerек dünyayı seyretmeye devam ettiler(36).

Gordlevski bu konuda şunları yazıyor:

1916 yazında, Kürtlerin, Ermenileri gruplar halinde Bitlis'e doğru yola nasıl çıkardıklarına gözlerimle tanık oldum. Bunu, Sığınma Komitesinin(37), kendilerine vereceği paranın hatırı için yaptıkları belliydi. Oysa Kürtler, Ermenileri, Türkten esirgemişlerdi ama bir köle gibi de Bitlis pazarına sürüyorlardı. Sanki, zaten öderi patlamış olan bu kimselerde irade de kalmamış ya da Kürtler olmadan Bitlis yolunu çıkaramıyacaklarını anlaşıyor isteniyordu. Dağların öte yüzünde karşılaştıkları muamele her hallerinden ve gözlerinden okunuyordu(38).

Ermeni Halk Hareketi Yılığ, 1988)

III

Ermeni kırımlarından kısaca bahsettik ve bazı Kürtlerin de burada yer aldıklarını gösteren örnekler sunduk. Ancak, daha ayrıntılı bir incelemeye ihtiyaç var. Bu yapılmadan sorunu çeşitli boyutlarıyla kavramak, katılmaya yolaçan itici etkenleri belirlemek mümkün olmaz. Bu konu tarihsel bakımdan büyük önem taşır. Çünkü egemen güçler, öncelikle Abdülhamid döneminde- bu vahşetin bütün vebalini Kürtlere yüklemek, bu olayı gerilimin, kör dinsel inançların bir yansıması olarak göstermek istediler. İşte bu yüzden sorunu çok daha büyük bir özenle incelemek zorunludur.

Daha başta, gerilimin ve kör inançların, Kürtlerin bir bölümünün bu katliama katılmaya, "kafir" kanyla ellerini "yeşile" boyamaya ittiğini belirtmiştik. Kimi Kürtler selavat getirerek Ermenilerin başını kestiler. Bu noktada ister istemez akla şu soru geliyor: Gerek Türk, gerek Kürtler ve bölgedeki diğer uluslar, bu katliamların öncesindeki dönemlerde çok daha geri bir durumda bulunuyorlardı ve dinsel inançları da oldukça katıydı; buna karşın ne Kürtlerle Ermeniler, ne de Kürtlerle Asuriler arasında değil bu türden katliamlar, huzursuzluklara yolaçacak nitelikte problemler bile görülmemişti(39). Niçin? Birçok yabancı yazar geçmişte Kürtlerle Kürdistan'daki müslüman olmayan topluluklar arasında süregelen iyi ilişkilere dikkati çekmiş ve bunu Ortadoğu'da en olumlu bir örnek olarak nitelemiştir. K.Mason, Londra'daki bir coğrafya cemiyetinde Kürdistan'la ilgili olarak yaptığı bir konuşmada bu konuda şöyle diyor:

Çoğumuzda çarpık bir düşünce var, güya Ermeni kırımlarının suçlusu Kürtlerdir. Oysa müslüman olmayanların büyük bir bölümü savaştan önce, (yani I.Dünya Savaşı-yaz.) Kürdistan'da çok mutlu bir yaşam sürdürüyorlardı(40).

Milletler Cemiyeti, Musul sorununu incelerken de bu duruma özel olarak işaret etti. Bunun yanı sıra V.Gordlevski, *din farkı, müslüman Kürtler ile "gavur" Ermeniler arasında hiçbir olumsuz rol oynamadı*, demekle, Ermenilerin camilere ve Kürtlerin de kiliselere ne kadar rahatlıkla girip çıktıklarını belirtmektedir(41).

Gerçek odur ki etkili bir el, karanlık bir gölge, Kürtlerin dinsel inançlarını kullanarak onları Ermenilerin üzerine sürmüştür. Gerçeğin böyle olduğunu kanıtlayan çok sayıda belge vardır. Birçok yörede Padişah'ın emri ile müftü, imam ve din görevlileri halkın dinsel duygularını körükleyerek "kafirleri" öldürmeleri için tahriklerde bulundular. İlk kırımda Palu Müftüsü, halkın talan yapmak yerine, daha çok Ermeniye öldürmeye önem vermesi gerektiğini söyledi. Erzurum şehir yöneticileri de açık çağrı yaptılar: *Gavurları öldürün, hiç kimseden korkmayın. Yaşamak müslümanların hakkıdır, gavurlara ölüm!*. Sivas'da, Urfa'da derviş ve mollaların sloganları bunlardı. Arapkir'de, Ermenileri öldürmek *Muhammed'in ümmeti için görevdir*, propagandaları ile halkı galeyana getirdiler. Bu yolla, birçok insanı şartlandırıp kiliseye gidenlerin üstüne saldırttılar(42).

Zihni çelinen birçok Kürt, Ermenilerin katlini "gaza" olarak görüyor ve bu nedenle selavat getireninden elini geri çekiyordu. Bu biçimde ve önceden hazırlanmış bir plana göre cahil bazı Kürtlerin, beyinleri yıkanmış ve zorla Ermenilerin karşısına çıkarılmışlardır. Açıktır ki bunun sorumluluğu, onları bu eylemlere itenlere aittir.

Katliamlara katılanların büyük bir bölümünün Hamidiye Alayları'na mensup oluklarını da gözönünde tutmak gerekir. Bu askeri kuvvet, Kürtleri bu işe hazırlamak amacıyla oluşturulmuştu ve

daha ilk günden bu doğrultuda çalışmalar yapıyordu. Örneğin Diyarbakır'da yapılan ilk katliamı, kent dışından getirilmiş olan bu birlikler gerçekleştirdi. İkinci kırımda, Erzurum'da, yöneticiler Hamidiye birliklerine açıkça görev verdiler(43). Hamidiye Alayları, ordu ve jandarma gibi miri, yani saltanata bağlı bir kurumdur. Bu nedenle, buna bakılarak Kürt halkının da kırımlara katıldığı sonucu çıkarılmamalıdır. Birkısım derebey, ağa ve Hamidiye komutanları, keselerini doldurmak, yeni mal ve topraklar elde etmek için Ermeni katliamını, kendileri bakımından fırsat bildiler. Örneğin Palu'da, Sekrat köyü beyi İbrahim, serbest bırakılan birçok Ermeniye himayesine aldı, onların mal ve servetlerine el koydu ve her şeylerini gaspettikten sonra da kapı dışarı etti. Daha başka yörelerde de ağalar aynı yöntemi uyguladılar. Derebeylerin isteği, Ermenilerin topraklarına el koymaktı ve herkesi bu yönde teşvik ettiler.

Burada sözü çok önemli bir konuya, Osmanlı Devleti koşullarında her iki halkın ulusal kurtuluş hareketlerinin ilişkilerine getirmek isteriz. Ne yazık ki bir takım etkenler ve hatalar, kısa görüşlü bir takım kişilerin varlığı ve egemen güçlerin işe çomak sokmaları sonucu, komşu iki halkı ortak düşmana karşı birlikte hareket geçirme çabalarını ikinci kez de boşa çıkardı.

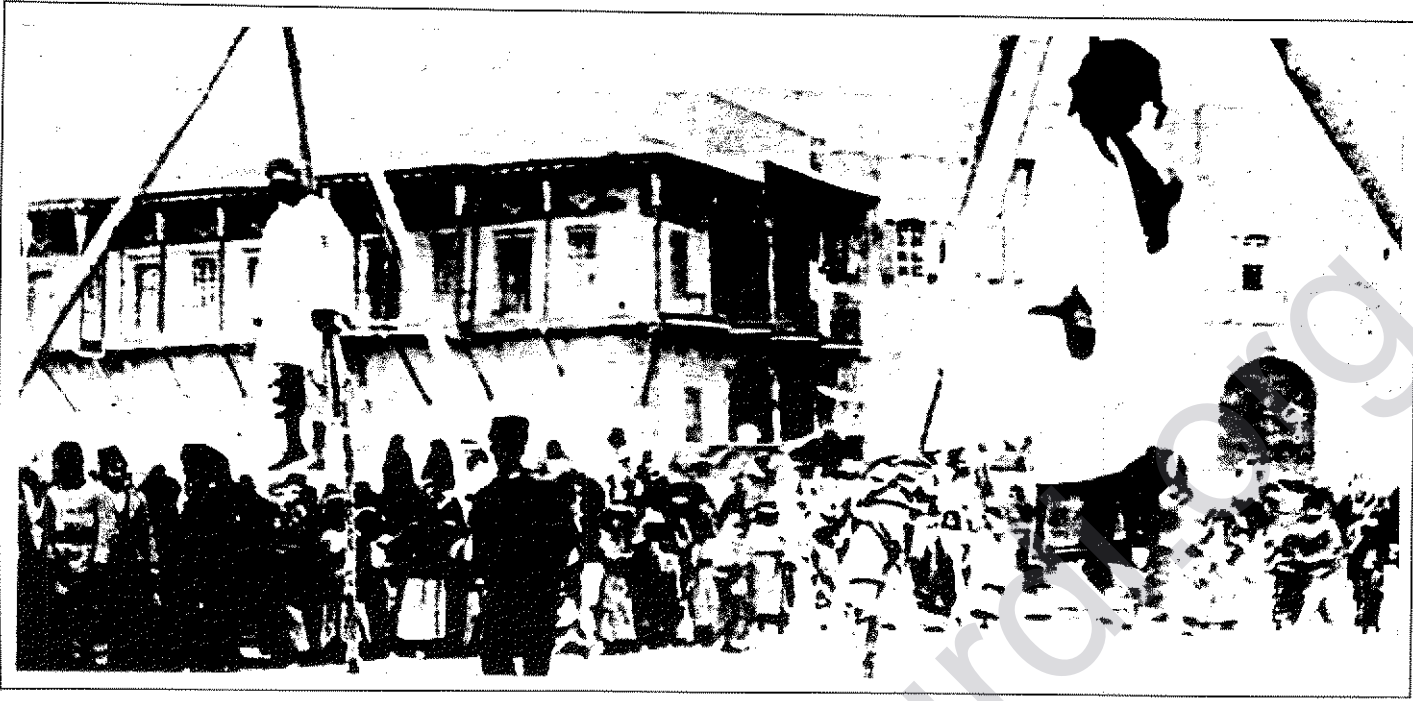
Bu bölümün bir yerinde, Ermeni ulusal kurtuluş hareketinin ortaya çıkışına, Hınçak ve Daşnak partilerinin kuruluşuna kısaca değinmiştik. Hınçak, bir gurup öğrenci Ermeni tarafından Cenevre'de kuruldu ve kendi adıyla bir yayın organı çıkarmaya başladı. Bu, Ermeni küçük burjuvazisinin siyasal partisiydi. Ermenistan'ın özgürlüğü ve birliği, silahlı savaşım yoluyla bağımsız bir Ermenistan devletinin kurulması, başlıca istekleriydi. Ünlü Daşnak da, Ermeni burjuvazisinin siyasal partisiydi. Ermenileri, Osmanlı zulmünden kurtarmak, silahlı savaşım ve büyük Avrupa devletlerinin yardımlarıyla Osmanlı sınırları içinde özerk bir Ermenistan oluşturmak istiyordu.

Gerek kendisini marksist gösteren Hınçak, gerekse Daşnak, bölgedeki komşularla ve öncelikle de Kürtler-Ermeniler arasında doğru ve ortak çıkarlara uygun ilişkiler geliştirip savaşımı birleştirmeyi başaramadılar. M.S.Lazarev bu konuda şunları söyler:

Bu günlerde (Ermeni kırımı -yaz.) Daşnak, Ermeni halkına kötü bir hizmet sundu. Zamansız bir ayaklanma için hazırlıklar yaptı. Bunu başarmak için de, bütün Kürtlere ve bütün Türklerle karşı Ermeni kinini körükledi(44).

Hınçak ve Daşnak partilerinin kuruluşundan önce ve sonra da Ermeni aydınları, siyaset adamları, bu partilerin kendileri "Büyük Ermenistan", ya "otonomi" ya da "Bağımsız Ermenistan" amacı güttüler. Hedefleri, eskidenberi halkın çoğunluğunun Ermeni olduğu bölgeleri ya da eskiden Ermenistan ama şimdi başka halkların yaşamakta oldukları yerleri kurtarmak oldu. Örneğin Diyarbakır ve çevresi, bunlara göre Ermenistan'ın bir parçasıydı. Bu ve benzeri düşünceler, Ermeni savaşımı günlerinde çıkan yayınlarda, edebi türde yazılarda katı bir anlayışla ve göze batacak bir biçimde işleniyordu(45).

Kuşkusuz bu durum Kürtlerin yüreğine korku saldı. Çünkü büyük devletler din ortaklığı nedeniyle her ne pahasına olursa olsun Ermenileri, Osmanlı boyunduruğundan kurtarmak istiyorlardı. Bunu bir diğer kalıba sokarsak, Kürt aydınları, vatan topraklarının küçülmesinden; köylü, topraklarını kaybedeceğinden; Kürt bey ve ağaları da otoritelerinin eiden çıkacağından korkuyorlardı. Bu durum, aydın ve ileri görüşlü bir Kürt şairi olan Hacı Kadir Koyi'yi derinden etkilemiş ve şöyle sesleniyor:

Ermeni Halk Hareketi Yılığ, 1988

*Cizre ve Botan, yani Kürtlerin yurdunu
Yapacaklar Ermenistan, yüz kere yazık.*

*(Xakî Cizîr û Botan, yanî wilatî kurdan
Sed heyf û sed mixabin deyken be Ermenîstan)(46).*

Bu tür sloganlar, yürütülen savaşım anlayışı, izlenen etkili strateji ve taktikler Hacı'yi öylesine etkilemiş olacak ki şöyle söylüyor:

*Hiç gayret kalmadı, yüz kere Kur'an'a ahd olsun
Hele kurulsun Ermenistan, Kürtlerden tek kişi kalmaz*

*(Hiç xîretek nemawa sed car qesem be Quran
Peydabê Ermenîstan, namêne yek le Kurdan)(47).*

Belirtildiği gibi Avrupa devletlerinin Ermeni sorununa gösterdikleri ilgi, Kürtlerin gözünü daha çok korkutmuştur. Gerçi bu ilgi, o devletlerin özel çıkarları yönünde gelişti, ama yalnız Osmanlı yönetiminde değil, Kürtler arasında da derin endişelere yolaçtı. Halk arasında, güya Rusya, Britanya ve Fransa'nın elbirliği ile bir Ermeni devletinin kurdurulacağı ve Kürtlerin de bu devletin egemenliği altına sokulacağı anlatılıyordu. Gerçekte de Ermenilerin büyük kesimi, özellikle Daşnak taraftarları, böyle bir niyete sahiptiler. Anlaşılan, Osmanlıların ulusal baskı ve zorbalığı altında yaşamak Kürtlerin daha çok hoşuna gidiyordu! Ermeni aydınları, politikacıları, siyasal grup ve partileri, sık sık büyük devletlere başvuruyor ve bu devletler de, çıkarları gerektirdiği için gürültü koparmakta gecikmiyorlardı. Bu, bir ölçüde Kürtlerin ürkmelelerine yolaçtı ve çünkü Kürtler, Ermenilerle olan ilişkilerinden ötürü bazı zararlar da görmüşlerdi. Örneğin, ilk Ermeni kırımından önce sözkonusu devletlerin temsilcileri, Ermenilerin yaşayışları ile ilgili bir takım sorunlar konusunda Osmanlı yönetimi ile görüşmeler yaptılar. Bunlar, sonunda Padişaha, Ermeniler ve Erme-

nistan konusunda bazı yeni önlemler aldirttilar. Bunların çoğu Kürdistan ve Kürtleri etkiler nitelikteydi. Örneğin, Kürt göçebe aşiretlerinin silah taşımalarının, Hamidiye Alayları'nın iznine bağlanması(48) ve bundan böyle yargılamanın saltanat mahkemeleri tarafından yapılması, bunlardan birkaçıdır(49). Bu tür konular ve yapılan uygulamalar halk arasında kısa zamanda yayıldı. Esasen alınan önlemlerin çoğu, gerçekleştirilmedi ama yüreklere korku düşürdü. Gerçekte göçebelerin geliş-gidişleri, bir ölüm-kalım sorunuuydu. Hacı Kadir Koyi, bu sorunu da şöyle dile getiriyor:

*Böyle tutuldu yolu Caf ve Bilbas elinin
Yayalara çıkmak yasak artık ölürsünüz sıcaktan*

*(Wa rêgatan debesrê êlati Caf û Bilbas
Ger mirdûn le german memnûe biçine kwêstan)(50).*

Osmanlıların dargörüşlü politikası, Ermenileri Batı'lı devletlere daha çok bağlanmaya itti. Gordlevski, I.Savaş'ın başlangıcından önce ve kıyımlardan sonraki kısa bir dönem için, bunu şu sözlerle dile getirir:

Jöntürklerin zorbalık politikası çok geçmeden umutsuzluğa dönüştü. Öyleki, artık bir dış müdahalenin beklentisi içindeydiler. 1913'de, birara Küçük-Asya bölgelerinde geziyordum. Halk, bu Rusyalı gezginciye, aralarında inceleme yapmaya gelmiş bir temsilci gözülle bakıyordu(51).

Bu nedenle, Ermenilerin kendisine iyi niyetle baktıklarını ve birçok yeri dolaşmasına yardımcı olduklarını anlatıyor.

Osmanlı yönetiminin, Kürtler arasında korku yayan ve Ermeni-Kürt ilişkilerini bozmayı amaçlayan güçlü elleri vardı. Her iki halk arasındaki çelişkileri körükleyip kızıştırdılar ve mümkün olan her boşluktan bir rüzgar gibi girdiler. Çünkü bu halkların yakınlaşmasından derin bir korku duyuluyordu. Bu gerçeğin farkında olan

Ermeni Halk Hareketi Yıllığı, 1988)

ileri görüşlü Ermeni ve Kürtler, sayıca az olmalarına rağmen, iki halkın dayanışmasının gerekliliğini takdir ettiler. 1880'deki Kürt ayaklanmasının lideri Şeyh Ubeydullah Nehri'ye, Osmanlı yöneticileri, Urmiye yöresindeki Ermenileri öldürmesi için istekte bulundular. Ama O, buna aldırmaz etmedi(52). E.Astarçıyan da, Daşnak liderinin geçen yüzyılın doksanlı yıllarında, Kürtleri ve Ermenileri birlikte harekete geçirmek amacıyla Abdurrahman Bedirhan'la Cenevre'de bir görüşme yaptıklarını; A.Bedirhan'ın Arap harfleriyle yazdığı Kürtçe bir makalenin Daşnak'ın yayın organı olan **Troşnak** (bayrak)'da yayımlandığını yazıyor(53). Daha sonra değinileceği gibi, sonraları da bu yönde çeşitli çabalarla karşılaşılıyor.

Osmanlılar, aktif bir biçimde devreye girerek bu halklar arasındaki anlaşmazlıkları ve ayrılıkları derinleştirip kullandılar. Ermeni halkının meşru savaşımının, Kürt halkını da etkileyip ayağa kaldıracığından endişe duydular ve bu tarihsel bir gerçektir. Hacı Kadir Koyi, daha önce şiirlerinde dile getirdiği o korkuya rağmen, önemli bir gerçeği görmüş ve şöyle yazmıştır:

*Hem haklarıdır, çünkü Ermeniler birbirine tutkunlar
Bizim gibi birbirleriyle dalaşan aslanlar değiller*

*(Hem heqyane Ermen xîretkeşin yek û du
Wek ême nîn le gel yek dawa bikeyn be şêran)(54).*

Ermenilere özenme, onları örnek alma az ya da çok gündemdeydi. Bu yüzden de Osmanlılar, Ermeni adını ve meşru ulusal hareketini, Kürtlerin gözünde küçük düşürmek ve ona karaçalmak için ellerinden gelen her şeyi yaptılar(55). Bu yoldan bir taşla iki kuş vurmaya çabaladılar. Bir yandan Ermenileri vuracak, öte yandan da Kürt kurtuluş hareketini yanlış yöne iterek zayıf düşüreceklerdi. Bu konuyu aydınlatan önemli bir belge de var. Rusya'nın Erzurum Genel Konsolosu Adamov, Ermenilerle ilgili olarak İstanbul'daki Rusya elçisine gönderdiği gizli mektupta, önde gelen bir Ermeninin dilinden Kürt-Ermeni ilişkilerini şu sözlerle

anlatır:

Patriyark'ı, çay bahanesiyle yanıma çağırdım ve sözü Kürt-Ermeni ilişkilerine getirmek için bahane aradım. Saygıdeğer düşünceleri şöyle: Eğer Kürt kabileleri arasında ve özellikle de Bitlis Vilayeti'nde, Ermeni düşmanı olarak bildiğimiz bazıları olmasa, diğerleri, Ermenilere yoldaşları gözüyle bakıyor ve elele tutuşmaya hazırdırlar. Bu iki halk arasındaki dostluğu kuşku ile izleyen ve bu nedenle bunları karşı karşıya getirmek için çaba gösteren Türk Hükümeti, şimdi Kürtler arasında boyveren ulusal hareketin sivri ucunu Ermenilere çevirtmek için yoğun çalışmalar yapıyor(56).

Görüldüğü gibi, gerek Ermeni ve gerekse Kürt ulusal dargörüşlülüğü, büyük devletlerin işe karışmaları, padişahlığın Kürtleri yanlış yola sokma çaba ve uğraşısı, Kürt halkının bir kesimini Ermenilerin karşısına dikti. Kuşkusuz bunun suçu ayrılık tohumları ekenlere aittir. Ermeni kırımlarında Kürtlerin rolünü derinliğine araştıran bütün inceleme ve değerlendirmeler, bu tarihsel gerçekleri gözönünde bulundurmaya zorundadır.

IV

Kuşkusuz Ermeni kırımları, sadece bir kısım Kürtlerin işe karışmaları ile gerçekleşen bir olay değildir. Ve sorun bundan çok daha derin bir mahiyete sahiptir. Bu, her bakımdan işleri organize eden bir yapının eseridir. Osmanlı yönetimi, Ermeni sorununu çözümlenecek güçten yoksundu, ama aynı zamanda Ermenistan'ı kaybetmekten de tıpkı Balkanlar konusunda görüldüğü gibi derin bir korku duyuyordu. Bu durum O'nu, bazı Kürtleri de yanıma alarak gerçekleştirebileceği Ermeni katliamlarını planlamaya itmiştir. Süitan Abdulhamid ve adamları, işledikleri bu cinayetin suçunu

Kürtlere yüklemek için daha ilk günden çaba gösterdiler. Oysa, bizzat Padişah'ın baş suçlu olduğunu gösteren birçok tarihsel belge var. Birçok yerde katliamı, saltanatın askeri ve jandarması başlatmış ve sürdürmüştür. Örneğin Ermenileri ortadan kaldırmak amacıyla Urfa'da 3.000, Arapkir'de 1.600 asker ve jandarma görevlendirildi(57).

I. Dünya Savaşı sırasında bu gerçek, çok daha açık bir biçimde ortaya çıktı. O dönemde işe karışan bütün taraflar artık iyice açığa çıktıkları için Osmanlı yönetimi, artık Avrupa kamuoyunun durumunu gözönünde tutmadı ve amacına ulaşmak için hertürlü pervasızlığı açıkça yaptı. Avrupa yönetimlerinden bazıları, Sultan'ın suçunu gizlemeye çalışırken çoğu da, O'nun bu tutumunu gururla izlediklerini saklama gereğini bile duymadılar(58).

Bütün bunlara rağmen, padişahlığın bu katliamlardaki suçunu ve sorumluluğunu sergileyen gizli-açık bir yığın belge gösterilebilir. Konunun daha iyi kavranmasını sağlamak amacıyla, bunlardan birkaçını buraya aktarmakta yarar görüyoruz.

Dönemin İçişleri Bakanı Talat Paşa, Halep yöneticisine gönderdiği gizli telgrafında hiç sakınmadan şöyle diyor:

Türkiye'de yaşamakta olan Ermenilerin ortadan kaldırılması konusundaki Cemiyet kararı, daha önce size bildirilmişti. Bu karara aykırı bir tutum içinde bulunanların (yani yöneticilerinin-yaz.), görevlerinin başında tutulmalarını gerekir. Atacağımız adımlar, Ermenilerin sonunu getirici bir nitelikte, kesin ve keskin olmalıdır. Hiçbir şekilde yaşa, kadın ya da erkeğe ve vicdana bakmayın(59).

Talat Paşa, amacının ne olduğunu iyi bilmekte, ona göre buyurup yaptırmaktadır. O'nun Halep yöneticisine gönderdiği bir diğer telgraf da, şöyle:

Bilinen millete karşı (açıktır ki Ermeniler kastediliyor-yaz.) talan ve şiddete başvurdukları gerekçesi ile bazı görevlilerin, askeri mahkemeye verdiklerini öğrenmiş bulunuyoruz. Ancak bu bir gösteriş de olsa, görevlilerin işten soğumalarına neden olacaktır. Bu yüzden, bu tür mahkeme uygulamalarına meydan verilmemesini emrediyorum(60).

Bu konu ile ilgili bir başka telgraf da şöyledir:

Kendi özel işinizin yürütümünde, o kimselerin (söz konusu olan Ermenilerdir-yaz.) şikayetlerine kulak vermeniz halinde, sadece yabancı memleketlere gönderilmeleri gecikmiş olmayacak, bundan daha da önemlisi hiç de uzak olmayan bir gelecekte, zincirleme büyük siyasal güçlüklerin oluşmasına fırsat verilmiş olmalıdır. Bunun ışığında, görevlilere zorunlu ve kesin emri vermelisiniz (61).

Jöntürklerin önde gelenlerinden biri olan Mevlanzade Refet, 1929'da Türkçe olarak yayınlanan birkısım notlarında bu konuya da yer verir; Jöntürk yöneticilerinin özel bir araştırma sonucunda yaptıkları bir toplantıda Ermenileri yoketme kararı aldıklarını anlatır.

I. Dünya Savaşı döneminde Ermeni sorununu, bu açıdan değerlendirmek gerekir. Saltanatın niyeti ve fermanı ortadadır, asker ve yöneticiler bunun "gereğini" yerine getirdiler. Top ve benzeri ağır askeri araçlar olmadan, bu kadar büyük bir kitleyi öldürmek kolay değildi. Örneğin 1915 Temmuz başlarında, ağır silahlarla donatılmış 20.000 kişilik bir askeri kuvvet, il adet topla birlikte İstanbul'dan Muş'a girmek üzere yola çıkarıldı. Aynı ayın l'inde

o toplar, Muş şehir merkezindeki Ermeni mahallelerini dövdüler(62). Muş Mutasarrıfı'nın yanısıra, birçok yönetici bu katliamda açıkça yer aldı ve yönetti(63). Yine soruna dikkatle eğilindiği zaman, Kürtlerden bazılarının da, yöneticilerin zorlamaları sonucu bu eylemlerde yer aldıkları açıkça görülür. Kaldı ki, bu sorunu aydınlatan değişik kaynaklardan belge ve örnekler vermek de mümkündür. Bazı yoksul ve aç kimselerin, talan ve soygun amacıyla bu katliamlara katıldıkları söylenebilir, ama yöneticiler bununla yetinmediler. Çünkü, Ermeniler daha çok Kürtlerin eliyle öldürülsün istiyorlardı. *Biz, Kürtlere, Ermenileri ortadan kaldırmaları için emir verdik, maalesef öldürmekten çok talan yapıyorlar.* Bu sözler, birinci kırım sırasında Muş'da görevli olan birine aittir(64). Saf birçok Kürt, sultan ve derebey emrettikleri için bu işi yaptığının farkında idi. Çok defa, Kürtler bu olaylarla ilgili olarak önceden Ermenilere haber ulaştırdılar. Hamidiye Alayları ve saltanata bağlı aşiret güçleri, çoğu kez asker ve top desteği olmadan bu işe girişmek istemediler.

Birçok yerde yöneticiler, cezaevinde bulunan Kürt mahkumları, -ki içlerinde katil ve eşkiyalar da vardı- Ermenileri öldürmeleri karşılığında serbest bıraktılar. Bu tür uygulamalara bütün Ermeni kırımlarında rastlamaktayız(65). Abdülaziz Yamaulki'nin belirttiği gibi, çeşitli bölgelerde mahkumlara Kürt giysileri giydirildikten sonra, gruplar halinde Erzurum, Diyarbakır gibi şehirlere gönderildiler(66). Birinci katliam sırasında bazı yörelerde yönetim, askerlere de Kürt giysileri giydirerek katliam yapmaya gönderdi(67).

Bununla birlikte mahkumlar, kötü kişiler ve Hamidiye Süvarileri, belirli bir yerde toplanıyor, yöneticiler kendilerine akıl verip duygularını okşadıktan sonra Ermenilerin üstüne gönderiyordu. Bu durumlara bizzat kendi gözleriyle tanık olmuş bir kısım Ermeniler, yazdıkları mektuplarda şunları anlatırlar:

Halkı Ermenilere karşı harekete geçirmek için, gerekli ön hazırlıkları yapınlar diye, ilkin bir miktar yabancı görevlendirildi. Bunlar, katliamdan önce ve sonra çeşitli suçlar icade ediyor, en çok da "isyancı" olduklarını yayıyorlardı(68).

Bundan daha derin olan bir diğer halkayı da, Almanya'nın işin içinde olması meydana getiriyor. Bunlar, Türk yöneticileri ile olan ittifaklarının hatırı için, ezilen Ermeni halkı ile olan dini bağlarını kulakardı ettiler. Çünkü, çıkarlarını her şeyin üstünde tutuyorlardı. Bunun yanısıra Almanya, Ermenilerin, Almanya'nın düşmanı olan Rusya ve Britanya'ya çok bel bağladıklarını ve iki tarafın da Fransa aracılığıyla Ermenileri, gerçekte Almanya'nın yarı sömürgesi durumunda bulunan Osmanlı Devleti'ne karşı kullanmak ve bu yolla onun içişlerine karışmak istediklerini bilmekteydi.

Bazı kaynaklara göre Almanya I. Dünya Savaşı yıllarında yapılan Ermeni soykırımında belirli bir rol üstlenmiştir. *Londra Times*, notlarda anılan sayısında, bazı alman konsoloslarının bu katliamlara katkısından bahseder ve bununla ilgili olarak Almanya'nın Halep Konsolosu'nun adını verir. Öyle anlaşılıyor ki, Urfa gibi bazı yerlerde Alman subayları Ermenileri yoketmek için hiç bir şey esirgemeyen Türk ordusunun yanında olmuşlar. Yine bazı yörelerde de askerlerin, Osmanlı Sultanı ile Alman İmparatoru'nun emirlerini uyguladıklarını söyledikleri ileri sürülüyor. Ermeniler, bizzat kendileri de Almanların kendilerine hoşnutsuzlukla baktıklarını, kırım ve sürgünlerde rollerinin olduğu kanısına varmışlardır(69).

Talat Paşa'yı öldürmüş olması nedeniyle Talarya'nın yargılandığı Berlin mahkemelerinin birinde, Ermeni kırımında Almanya'nın sorumluluğu da gündeme getirildi. Mahkeme bu konuya işaret edinmekle yetinmedi ve *Talat Paşa'yı öldürmek Talarya'nın*

hakkiydi, kararına vararak O'nu serbest bıraktı. Bu olay nedeni ile mahkemede ortaya çıkan gerçekler, zamanın Alman gazetelerinde büyük yankılar yaptı. Gazeteler, Ermeni katliamlarında Alman İmparatorluğu'nun da manevi sorumluluk taşıdığını vurguladı(70).

Yeri gelmişken, Batı kamuoyu ve diğer büyük devletlerin Ermeni kırımları karşısında takındıkları tutuma da kısaca değinmekte yarar görüyoruz. Birçok yerde, Osmanlıların akıllara durgunluk veren baskı ve zulmünden kurtulmak amacıyla Ermenilerin, her geçen gün Batı devletlerine artan bir umutla bağlandıklarını yinedik(71). Ama o devletler, Ermenilere ve Ermeni sorununa yaklaşımlarında her zaman çıkarlarını en önde tuttular. Gerek duyduklarında arka çıkıp seslerini yükselttiler, değilse başlarını kuma gömüp laf olsun diye birşeyler söylediler(72).

Sultan Abdulhamid döneminde yapılan Ermeni kırımı sırasında Avrupa devletleri çoğunlukla suspus kaldılar. Fransa gibi bir ülkede, yalnız devletten rahatsızlık duyan bir miktar aydın tepki gösterdiler. Ama çeşitli çevreler ise, bunlara gösterilerden vazgeçmelerini ve sükutu tavsiye ettiler. Büyük Fransız yazarı Anatole France, bu durumu şöyle yorumladı:

Besbelli ki halkın çoğunluğu felaketzedelerden yüz çevirmiş. Birçokları, kurbanları, asıl günahkar yapma çabasındadır.

I.Dünya Savaşı sürecinde, bir ara Avrupa ve Amerika anlaştılar. Bundan amaçları, Almanya'ya daha güçlü bir şekilde saldırmaktı. Avrupa ve Amerikan kamuoyu Ermenilerden yana çaba gösterdi; ama bu, savunmasız bir halkın yarısının kana boğulduğu, yüzbinlerce çocuğun, ihtiyarın ve kadınların avare edildiği bir sırada yapılmıyordu ve kandan yana bir kahramanlık!

Buraya kadar ortaya konulan gerçeklerin ışığında belirlenen görüşlere göre, gerilikleri ve katı inançları sonucu bazı Kürtlerin, Ermeni kırımlarına katıldıkları açıkça ortaya çıkmaktadır. Ancak sorunun salt bu katılımla açıklanamayacağı, olayın çok daha derin etkenlerden kaynaklandığı da rahatlıkla anlaşılmaktadır. Ünlü tarihçi Arnold Tonbe, Lordlar Kamarası Komisyonu'nda bu konu ile ilgili olarak yaptığı bir konuşmasında haklı ve doğru sözler söylüyor:

Bu (kırımlar-yaz.), müslümanların "gavur" Ermenilere karşı kinlerinin kabarması sonucu meydana gelmedi. Bütünüyle, Saltanat'ın iradesi altında gerçekleşti. Kör dinsel inançların bir sonucu değil, siyasal bir nedenden kaynaklandı; Padişah kendisini, müslüman olmayan halklardan kurtarmak istiyordu. Çünkü imparatorluğu tek tür (müslüman-çev.) halka dayandırmayı aklına koymuştu. Her zaman kuvvete başvurmak zorunda kalmamak için gerekli gördüğü koşulları oluşturmaya çalıştı(73).

Kürt ulusunun tümü değil, sadece bir bölümü bu korkunç işi gerçekleştiren güçler arasına katıldı(74). Buna karşın, katliamlar her iki halkın kardeşliği ve ilişkileri üzerinde altüst edici bir rol oynadı ve müşterek düşmanları da bundan büyük kazanç sağladılar. Osmanlı yönetimi bundan sonra da çelişkileri kızdırtmaktan geri kalmadı. Büyük devletler de istekli bir biçimde bu durumla ilgilenmeye devam ettiler.

Ermeni ve Kürt halkları arasında düşmanlığın ve ayrılıkların derinleştirilmesi, kısa sürede birçok olayda yansdı. Batılı kaynaklar bu durumla ilgili olarak en çok Revanduz kentinin yıkılıp yıkılmasını örnek gösterirler. 1916 Mayıs'ı başlarında General Çiornez-

bev'in komutasında Rus kuvvetleri, Revanduz'a girerken dört Ermeni *fedayi* grubu da beraberlerindeydi(75). 13 Mayıs günü şehri aldılar. Ermeni fedayileri, intikam almak istiyordu ve bu nedenle çok kan akıtılar. Birçok kaynağa göre bu katliam sonunda, kadın, erkek, çocuk yaklaşık 5.000 Kürt öldürüldü. Çoğu kurşunla değil, Revanduz vadisine fırlatılarak öldürülmüştü. 2.000 hanelik bir şehirde sadece 20 bina ayakta kalmıştı(76).

Ermeni kırımları sırasında da Kürtler bir hayli zarar gördüler. İlk kırımda, yalnız bir yerde Ermenilerin kahramanca direnmele-ri sonucu 100'e yakın Kürt öldürüldü. Diyarbakır bölgesinde de, müslümanlar Kürtlerden 195 kişi öldürdüler, ama bunların 70 kadarını talanı bölüşme sırasında birbirlerini öldürmüşlerdi(77). 1897'de de silahlı Ermeniler bir Kürt aşiretine saldırdılar ve büyük kayıplara neden oldular(78). İkinci kırım sırasında da Kürtler bu türden kayıplar verdiler, çeşitli zararlar gördüler.

Bu konuyu sonuçlandırmadan önce, sorunun bir diğer yanına da değinmek gereğini duyuyoruz. Bir bakıma, Kürtlerin bu olaydaki rolü yeteri kadar aydınlanmış sayılmaz. Hiç bir ayrıma gerek duymadan ve gerçekleri gizlemeden hep kara sayfada yeralan Kürt kesimlerinden sözettik. Oysa bunun yanında Kürtlerden kıvançla bahsedene sayfalar da az değildir.

Kürtlerin en büyük bölümü kırımlar sırasında tarafsız kaldı. Bunda, yöneticilerin savurdıkları tehditlerin, meydan okumaların payı büyüktür. Ayrıca, Ermeni felaketzedelerine az da olsa yardım elini uzatanlar dört bir tarafta propaganda ediliyor ve şiddetle cezalandırılacakları söyleniyordu. İkinci kırım günlerinde, *her kim bir Ermeni kadın ya da çocuğu evinde saklayıp korursa, onun Ermeni yerine konulacağı ve başının kesileceği* propagandası yaygındı. Birçok yerde hemen her Kürt evinde bir Ermeni saklıyordu, jandarmalar, bu tür aileleri son derece aciz ettikleri için bu kimseleri çoğu kez kendi elleriyle öldürmek zorunda kaldılar(79).

Ama bununla birlikte Ermeniler birçok yerde huzursuzlukların kaynağı olarak görüldüler. Pekçok yerde de Ermeniler Kürtler tarafından kardeşçe yardım gördüler. Yüzlercesini, binlercesini aşıktan ve ölümden kurtardılar. Akademi Gordlevski bu konuda şunları yazıyor:

Ermenilerin, her yerde Kürtler arasında dostları vardı. Dara düştüklerinde onlar Türklerin elinden kurtarıyordu. 19.yüzyılın sonlarında yapılan Ermeni katliamında böyle oldu. Şimdi de (yani I.Savaş yıllarında -yaz.) öyle... Ermeni kurtarmış çok Kürt tanıdım(80).

Bu konuyla ilgili çokça örnek ve belge göstermek mümkündür. Abdulaziz Yamulki bu durumdan etkilenerek şöyle diyor:

Anadolu'da Türklerin kılıcından kazara kurtulmuş bir miktar Ermeni olmuşsa, bunların abartmassız, üç ya da dördü Kürtlerin yardımları sayesinde kurtulmuştur(81).

Urfa katliamı esnasında (1894), ikinci günün sonunda çoğu kadın ve çocuk, 2.500 kişi Ermeni kilisesine sığındılar. Fakat çok geçmeden kilise ateşe verildi. Bunlardan sadece 50'si kurtarılabildi. Bu da Mustafa Recep Ağa, Haydar ve Halil Recep'in yardımları sayesinde oldu. Bu üç kişi, daha başkalarını da ölümden kurtardılar(82).

1897'de Moskova'da yayınlanan *Türkiye'de Ermeni Felaketzedelerine Kardeşçe Yardım* adlı kitapta, Kürtlerin mertliklerine, ve Ermenilere yaptıkları yardımlara dikkat çekiliyor:

Bazı Kürt beyleri çok sayıda Ermeni kurtardılar. İnsanlığı ve mertliğiyle tanınan Mahmudzade Beyullah Bey, Moksi yöresindeki kurtardı... Kırım sırasında evinde değildi. Bazı insan düşmanı Kürtlerin bu durumu fırsat bilerek Ermenilerin kurtarılabilecekleri endişesiyle, bulunduğu yerden çok acele Van'a döndü. Etrafına 400 kadar adamını topladı ve bazı Kürt aşiretlerinden (Hamidiye Birlikleri -yaz.) silahlı kimselerin katliam yapmak üzere yöresine hareket ettiklerini duydu. Bu bey, Ermenilere yaptığı yardımların yanı sıra, ayrıca geçen yıl da onların hesabına 300 lira vergi ödemişti(83).

Birçok yerde Kürtler, Ermenilere, kaçıp saklanmaları için yardım ettiler. Yine bazı yerlerde de Kürtler, bizzat silahlarıyla Ermenilerin yardımına koştu; katliamı hafifletmek amacıyla Padişah'ın kuvvetlerine karşı çıktılar. Dersim Kürtleri bu bakımdan daha mert davrandılar. Kırımların başlamasından önce kaç kez Ermenilerle omuz omuza devlete başkaldırdılar. Her defasında hiç bir yardımdan kaçınmadılar ve Ermenilerle olan ilişkilerini de gevşetmediler. Bu dayanışmanın gereği olarak Mustafa Vefa adlı Dersim'li bir subay, mahiyetindeki askerlerle birlikte, Osmanlı Devleti'ne karşı savaşan Rus ordusuna katıldı(84). Bu biçimde Dersim'liler 5.000'den fazla Ermeninin devletine eline düşmesini önlediler. Ermenilerin kendileri de Dersim Kürtlerinin bu mertliklerini teslim etmişler(85).

En az Ermeniler kadar Osmanlı zulmüne tanık olmuş Yezidi Kürtleri de, bütün güçleriyle Ermeni halkından yana çıktılar. Örneğin, ikinci katliam sırasında yüzlerce Ermeni Derezur yolundan Yezidilere sığındı. Yezidiler, büyük askeri kuvvetlere karşı koyarak bir tek Ermeni'yi teslim etmediler(86).

Rus kuvvetleri, Ermenistan ya da Kürdistan'da gittikleri her yerde Kürtlere sığınmış bulunan çok sayıda Ermeni ile karşılaştılar. Bir özel mektupta Ermeniler, Hatso köyündeki Ermenileri devlete vermeye için Mehmet Ağa aşiretinin silahlarıyla nasıl direndiklerini anlatırlar. Aynı mektupta şunlar da yer alıyor:

Kendileri (yani Mehmet Ağa aşireti-yaz.) ağıktan iniyorlardı, buna rağmen bir parça ekmeğini Ermenilerle bölüştüler. Bu birazlık ekmeği de, eşyalarını satarak sağlıyorlardı(87).

1. Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra da Ermeniler, Kürdistan'ın pekçok yerinde korunmaya devam edildi. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından kısa bir süre sonra birkaç Kürt temsilcisi,

Halep'te İngilizlerin yanına giderek, himaye ettikleri Ermenilerle ilgili bir mektup sundular. Bu mektupta şöyle deniliyordu:

Köy ve barınaklarımızda 650 kadar Ermeni yaşıyor, bunların çoğu kadın ve çocuklardır. 3.800'den fazlası da çevredeki dostlarımızın yanında kalıyor... Dört yıl boyunca bunların geçimlerini sağladık ve kendilerine verdiğimiz bir parça ekmeği tepip atmak istemiyorlar. Bununla birlikte 6.800 kadar Ermeninin de dost aşiretlerimizin yanında barındığını biliyorlar ve buldukları yerler de bizden çok uzaktır. Bu nedenle onlarla ilişki kurlmaları çok güçtür(88).

Yine bu mektupta, Ermeni avarelerinin birleştirilmeleri için ellerinden gelen her türlü yardıma hazır olduklarını da belirttiler. Binlerce Ermeni bu biçimde Irak ve İran Kürdistanı bölgelerini kendileri için sığınak yapmışlardı ve iyi bir yaşam kurmaya çalıştılar.

Kürtlerin yanı sıra, çevredeki diğer halklar da güçleri ve koşulları oranında Ermenilere yardım ettiler. Bu konuda, birkaç belgede Çerkeslerin adına da rastlanılır. Bunun yanında Ermeni kardeşlerine yardım eden Türkler de olmuştur. Çeşitli bahane ve kurnazlıklarla fermanın uygulanmasını geciktiren ve bir kısmının kurulmasına fırsat veren yöneticiler de görülmüştür. Bazı yerlerde yöneticiler ve Arap aşiretleri her türlü yardımda bulundular. Çok defa gerek Kürtler ve gerekse diğerleri bu yardımları yüzünden ağır cezalara da çarptırıldılar. Bir Kürdün, Kürt-Ermeni yaklaşmasından yana olduğunu sezdikleri zaman onu hemen ezdiler, yakınlarını ve aşiretini ertten derde sürüklediler(89).

Sayfalar dolduran bu tür dayanışma ve dostluk örnekleri, gelecekteki Kürt-Ermeni ilişkileri üzerinde kıvanç verici bir rol oynamakta gecikmedi. Bu, Birinci Savaşın bitimiyle birlikte kendini göstermeye başladı. Ermeni temsilcisi Boğuş Paşa ile Kürt temsilcisi Şerif Paşa arasında, Barış Kongresi sırasında özel bir protokol imzalandı. Safrastıyan, bu protokolle ilgili olarak doğru ve güzel sözler söylüyor:

Diplomatlar, danışmanlar ve Avrupa gazetelerinden çeşitli yazarlar, Ermenilerle Kürtlerin bu güçbirliği protokolü karşısında hayrete düştüler. Çünkü, yarım yüzyıldan beri bu iki halkın "haba düşmanı" olduklarına inanmış ve "hiç bir zaman birlikte davranamazlar" sanmış ve bunu savunmuşlardı(90).

Kürtçe'den Çev. Mustafa DÜZGÜN

1- İlk bağımsız Ermeni Devleti M.O. 6. yüzyılda kuruldu. İlk ve Ortaçağ'da Ermeniler gelişkin ve canlı bir topluma sahiptiler. Ortadoğu uygarlıkları arasında belirli bir yerleri vardı.

2- Aynı Şah Abbas, birçok Kürt aşiretlerini de yurtlarından uzaklaştırdı.

3- Kürdistan, bundan yaklaşık yüzyıl önce, yani 1514'de Osmanlılar ile Safeviler arasında paylaşıldı.

4- Yine bu dönemde Kürtlerin bir kesimi de Rusya'nın egemenliği altında kaldı. Şimdi Sovyetler Birliği'nde yaşayan Kürtlerin çoğu, O Kürtlerin torunlarıdır.

5- Kürtlerden bahseden yazarlar, Kürtlerin taassup göstermediklerini, geniş hoşgörüye sahip olduklarını özellikle vurgulamışlar. Bu, Asurilerin yüzyıllar boyunca dinse inançlarını ve geleneklerini Kürdistan'ın çeşitli bölgelerinde serbestçe korumalarını sağladı.

6- Ermeniler, Türkçe okuma yazma öğrendikten sonra da alfabelerini kullanmaya devam ettiler. Dr. Astarçıyan'ın bahsettiği gibi, ilk Ermeni gazetesinin 1794'de yayınlanmasıyla, dünyada gazete sahibi ulusların onuncusu oldular. Bu konuda ADB ve Türkiye'den önce verildiler. (Bak. Dr. Astarçıyan, Ermeni Kültürü ve Edebiyatı Tarihi, Musul 1954, s.131.)

7- Örneğin Sivas gibi bir şehirde, katliamdan önce, Ermeni nüfusu yaklaşık olarak şehir nüfusunun %35'ini oluşturuyordu. Sivas'a dışarıdan mal getiren 166 büyük tüccardan 125'i Ermeniydi. 9.800

küçük tüccardan 6.800'ü, 153 adet yerli atelyeden 130'u Ermenilerindi. Van'da bu oran Sivas'dakinden daha yüksekti. (M.S. Lazarev, age. s.36.)

8- İsim olarak onda bir idi. Gerçekte bundan da fazlaydı. Ermenistan'da ve Kürdistan'da mültetizmlerin büyük kısmı Kürt egemenlerden meydana geliyordu.

9- Bu gizli mektup, Ermenice olarak yazılmış ve daha çok Ermenilerin içinde buldukları ağır koşullardan bahseder. Buna karşılık mektubun yazarı, bu konuda Ermeni ve Kürt köylerini birbirinden ayırmamıştır.

10- "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımları" adlı araştırma, Prof. M.G. Nersisyan'ın denetiminde gerekli belge ve materyallerin toplanması sonucu yazılmıştır. Erivan 1966, s.209-10.

11- M.S. Lazarev, age. s.33.

12- Birkısım Kürt beyler de vergilerini ödeme yoluyla Ermeni topraklarını zaptettiler.

13- Akademi V.A. Gordlevski (1876-1956), Sovyetler Birliği ve dünyanın en büyük Türkolog ve Şarkiyatçılarından biridir. Türkiye ile ilgili, her bakımdan büyük bir bilimsel değeri olan 300'e yakın bilimsel çalışma yapmıştır.

14- V.A. Gordlevski, Seçme Esaslar, Moskova 1962, 3. Cilt, s.127.

15- V.A. Gordlevski, age. s.126-27.

16- Opera, tiyatro, müze ve kütüphane gibi yerler Ekim Devri-

mi'nden önce Ermenistan'da ve (Sovyet) Azerbaycanı'nda kapatıldılar.

17- Bu, Ermeni yaşamının Rusya'nın egemenliğinde istenilen düzeye ulaşığı anlamına gelmez. Ancak buradaki yaşam, Osmanlı egemenliğinde kalan kesimden daha ileridir. Söz konusu belgeler sadece bu gerçeği ortaya koyarlar. Ayrıca bu olgu, Ermeni kırımlarında bir etken olarak ortaya çıkar.

18- Birçok defa Kürt silahlılar, Rus kuvvetlerinden yana geçtiler. Bazan, bazı Kürt liderleri Osmanlı Devleti'nden kaçıp Rusya'ya sığındılar, yardım istediler.

19- San Stefano Antlaşması, yalnız muzafer Rusya ile yeni Türkiye arasında imzalandı. Bu, Rusya'nın Balkanlar'dan yayılmasına olanak sağladı. Kuşkusuz diğer büyük devletler bu yayılmadan rahatsız oldular. Rusya'yı Berlin Kongresi'ne katılmaya mecbur ettiler. Bu biçimde Rusya'nın sözkonusu antlaşma ile elde ettiği avantajları, bir oranda kısmayı başardılar. Burada önemli olan, Ermeni sorununun her iki tarafça gündeme getirilmesidir.

20- Ermeni temsilcisinin yanı sıra, birkaç diğer temsilciye de bu Kongre'ye katılma izni verildi. Ancak Kongre nedeniyle temsilcilerinin Berlin'e gelişleri ve bir takım ilişkiler kurlmaları da Ermeni halkı için büyük bir kazanım oldu.

21- Sultan Abdülhamid döneminde bunun gerçekleştirilmesi için caba gösterildi. 12 Eylül 1898'de Rusya'nın Beyrut Konsolosluğu, İstan-

bu'daki Rusya Elçisi'ne yazdığı gizli mektupta bundan sözeder. (Bak. Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Kırımı, s.140)

22- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımı, s.VII.
23- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımı, s.8.
24- Bazı kaynaklar da, İstanbul'da ölü sayısını 15.000 olarak gösterirler. Örneğin bak. Faiz Elgiseyn, Ermeni kırımı, s.10. 2.Baskı. Beyrut.

25- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımı, s.95, 107, 115-22, 137, 139 ve diğerleri.

26- R.D. Robinson, kısaca ve özlü bir biçimde bu sorunun çerçevesini belirler ve şöyle yazar: *Jöntürkler Ermeni, Kürt ve diğer devrimci örgütlerden destek ve yardım gördüler. Çünkü ortak amaçları Sultan'ın devrimiydi. Bu yönde çaba gösteren herkes teşvik edilmeydi.* İ.D. Robinson, İlk Türk Cumhuriyeti- Ulusal Kalkınması ile ilgili Bir Etüt, Cambridge 1963, s.6.

27- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımı, s.VIII, 172-73, 221.

28- Faiz Elgiseyn, age. s.28.
29- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımı, s.220-21, 280-81, 285 vd.

Bu konuda onlarca ve belki yüzlerce örnek daha verilebilir. Ancak verdiğimiz örnekler, Ermeni katliamının, nicel ve nitel boyutlarını kavramayı kolaylaştırmaya nitelikli olanlardan seçilmiştir.

30- Faiz Elgiseyni, Ermeni Kırımı adlı kitabında birkaç örnek verdikten sonra şöyle devam ediyor: *Diyarbakır'da en az 5 Ermeni kızın çalınmadığı ev yok gibiydi. En düşük ücreti Ermenilere ödeniyordu... Anlatıllara göre en az 5.000 Ermeni kadın Diyarbakır'da işçilik yapıyor. Bunların çoğunluğu Erzurum, Harput ve diğer vilayetlerden gelmişler.* (age. s.37-8.)

31- Şimdi üç milyon kadar Ermeni Sovyetler Birliği'nde yaşamakta. Bunun yanında yirmiden fazla ülkede Ermeni var. ABD'de 450.000, Fransa'da 200.000, İran'da 200.000, Lübnan'da 180.000, Suriye'de 150.000, Arjantin'de 20.000... Irak'da, Mısır'da, Brezilya'da, Kanada, Yunanistan, Bulgaristan, Hindistan ve onlarca diğer ülkede binlerce Ermeni yaşıyor. Bunların büyük bir bölümü baskı, kırim ve zulümler sonucu perişan ve derbeder oldular. Ancak bu halkın bilinci evlatları, her yer güdericileri, çevherileri göstermekte gecikmediler. Ermeni bilgin ve sanatçıları her tarafta ün saldılar. Sovyet Ermenistanı şimdi Doğu'nun en önde gelen ülkelerinden biridir. Ermeni yazarlarından biri, bu gerçeği şöyle dile getiriyor: *Ermeni halkı, baskı altında ufala ufala bir elmas gibi oldu.* (Akademi E.V.Tarie, Emperyalist Dönemde Avrupa - Moskova, Leningrad 1923, s.388-93.)

32- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımı.
33- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımı, s.XI-XII.
34- Halep'deki Portekiz Konsolosu'nun İstanbul'daki İtalyan Elçisi'ne bunu yazmış olması dikkat çekicidir.

35- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımı, s.31, 99-100, vd.

36- Faiz Elgiseyn, age. s. 29-30.

37- Bitlis kentinde "Sigınma Komitesi" kurulmuştu. Öyle anlaşılıyor ki ağalar, bu Komite'ye Ermenileri "hediyeye" olarak götürmek karşılığında para almışlar. Çünkü o Komite, kendisine teslim edilen Ermeniler karşılığında para ödüyordu. Ancak giderek getirilenlerin sayısı arttıkça ödenen para miktarı da düşürüldü.

38- V.A.Gordlevski, Seçme Eserleri, Cilt 3, s.129-30.
39- Bu konuda goze carpan ve dikkatleri çeken en önemli olay, Bedirhan tarafından Asurilere yapılan saldırıdır. Bu da, Asurilerin Bedirhan'ın kurumlarına vergi ödemelerinden ileri gelmiştir.

40- Major Keneth Mason, Merkezi Kürdistan, "Coğrafya Dergisi" Cilt LIV, no:6, Aralık 1919, s.329.

41- V.A.Gordlevski, Seçme Eserleri, Cilt 3, s.126-27.
Ermeni aydınlarının bunda olumlu rolü görüldü. Kendileriyle müstümanlar arasında dinsel duyguları kullanmadılar. Çünkü çoğu körü körüne değil, ileriye goren bir anlayışla bu sorunlara bakmış ve güçlüğü bu noktada olduğunu kavrayabilmişler. Rusya'da Ermenilerle müstümanların ilişkileri olumluuydu. Bu, Ermenilerle Azeriler arasında ortak ulusal sorunun bir sonucu olarak gerçekleşti.

42- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımı, s.126, 131, 143, 225 vd.

43- Hamidiye Alayları, resmi olarak 1890'da kuruldu. Kurulus amacı daha basitan, Sultan Abdulhamid iktidarının korunması, muhaliflerin ezilmesi. "ası" Kürt aşiretlerinin Padişah'ın denetimine sokulması oldu. Buna Kürt aşiretlerinin büyük bir bölümü katılmadı; katılanlar ise Sultan'ın usakları olarak görülmeye başladılar. Bu, sadece Ermeniler için değil, Kürtler bakımından da apaçık bir durumdu. Bak. Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımı, 2. Bölüm, s.31-2.

44- M.S.Lazarev, age. s.57.
45- Buna karşılık Kürdistan'da da birçok siyasi, Ermenistan'ın tümünü Kürdistan olarak gösteriyordu. Ancak Kürt hareketinin, Ermeni hareketine oranla zayıf olması nedeniyle o kadar yankı bulmadı ve etki yapmadı.

46- Hacı Kadir Koyi'nin Bütün Şiirleri, Bağdat 1925, s.51.
Hacı Kadir Koyi'nin çok önemli ürünlerinden olan bu şiirleri.

zamanında dikkatleri çeken olayları işlemiş ve bu, özellikle Mesut Mehmet, Celal Talabani, Dr.Ihsan Fuad, Dr.Izzeddin Mustafa Resul, ve Mehmed Mela Kerim adlı Kürt aydınlarının gözünden kaçmamıştır. Doktora tezini Hacı Kadir'in sanatı ve yaşayı üzerine yapan Dr.Fuad, şiirin *Cizre-Botan*'da, *çok derin duygularla Ermeni musadefesine* arka çıktığını yazar. (Ihsan Fuad, Hacı Kadir Koyi'nin Eserleri ve Kürt Edebiyatındaki Yeri, Doktora Tezi Özeti, Moskova 1966, s.12.)

Dr.Izzeddin de şiirlerine birkaç satıra değinir, Hacı'nin emperyalist Ermeni hareketi arasındaki plan gereği, Kürt topraklarının ısgal ediləcəğine işaret ederek halkı uyarmak istediğini yazar. (Dr.İ.M.Resul, Kürt Edebiyatında Realizm, Beyrut, s.76.)

San Stefano Antlaşması'nun II. maddesi, emperyalistlerin Ermenilere verdikleri önemi en iyi şekilde somutlayan "Berlin", ta Sevr'e kadar "otonomi" sözü bile yer almıyor. "Islahat", "Ermenilerin Kürt ve Çerkeslerden korunması"ndan söz ediliyor. Öyle görülmüyor ki bu nedenle Ermeni temsilcisi, dönüşünde Beyrut'da şöyle konuşmak zorunda kaldı: *Berlin'de özgürlüğü gördüm. Ama bir parça kağıt yiyemedik. Evlatlarımız, (yani Ermeniler-yaz.) hiç yabancı bir umuda bel bağlamayın. Kendi işinizi kendiniz görün.*

Mesut Mehmet, kitabının birinci ve ikinci ciltlerinde Şair'in İstanbul'daki şiirlerini ede edememiş, öyle anlaşılıyor ki öncünü ciltte bu konuya yer verecek. Ama Mesut'un kamsına göre, bir özet sohbetinde anladığım kadariyle, Hacı, bu şiiri Berlin Protokolü'nün 1878'de imzalanmasına tepki olarak yazmıştır. Bu konuda de anlaşılacağı gibi, bu protokol (yanlı başına değil), San Stefano ve büyük devletlerin Ermenilere değer vermeleri, Şair'in bu şiiri yazmasına başlıca ve biricik etken olmuştur. Her şiiri önemli bir belge niteliğindedir. Açıkır ki Berlin Protokolü, Hacı'nin ömrü bakımından gençtir. Bu şiir, ya geçen yüzyılın 80'li yıllarında ya da, Ermeni katliamından birkaç yıl önce yazılmıştır. Çünkü Hacı bu şiirde şöyle söyler:

*Daha dün Sudan halkı ayağa kalktı aslanlar gibi,
Şimdi bağımsızdırlar, eriştiler asıl amaçlarına.*

Açıkır ki, Hacı yazdığı zaman Sudan'da meydana gelen büyük bir olayın, Hacı akrabalarının dikkatlerini çekmiş olması gerekir. O dönemde, Mehdi isyanı'nın başgösterdiği biliniyor. Bu ayaklanma 1881'de başladı; ama 17 yıl sürdü. Ancak geçen yüzyılın 80'li yıllarında diğer halkların dikkatlerini çekecek bir nitelik kazanı. Özellikle bundan sonra, Şubat 1883'de Sudan devrimcileri, 10.000 kişilik bir İngiliz ordusunu yenmeyi başardılar. Bu, o dönem için küçük bir olay değildi. Bundan sonra da, Aralık 1885'de Hartum şehri kurtarmayı ve İngilizlerin Sudan temsilcilerini öldürmeyi başararak bağımsızlıklarını ilan ettiler. Hacı de, Sudan'ın daha "dün" olan bir olayından ve "şimdi" bağımsızlıklarından bahsediyor.

Bununla birlikte Hacı'nin bu şiirindeki bir başka noktaya da dikkati çekmekte hiçbir sakınca görmüyoruz. Hacı şöyle söyler:

*Tipki bir arı gibi çoksuyla, ama sessizce hazırlanın,
Bulun savaş araçlarını, topu, tüfeği, havanı.*

Burada "havan"ın altını çizelim. Gerçekce havan topu, ilkel bir biçimde Ortacağ'da bulunmuş ve ilk defa Türkler tarafından il-yüzyıl ortalarında kullanılmıştır. Ancak teknolojinin geliştiği nedeniyle bu topun zararı karından fazlaydı. Bu nedenle bundan çok önceleri vazgeçildi ve adlar arasında adı kalmadı. 20.yüzyılın başına gelinceye kadar, Hacı Kadir'in ölümünden (1898) takriben on yıl sonra, Rusya-Japonya savaşı sırasında bunu yapıp kullandılar (1904-1905). Bu savaş Japonya'nın zaferiyi dünyanın ilgisini çekti. Hepsinden çok Japonya'nın egemenliğindeki halklar buna ilgi gösterdiler. Bundan sonra Almanlar, havan topunun daha iyisini yapmaya başladılar ve böylece yaygınlaş. İşte burada bir soru akla geliyor: Hacı'nin bu şiiri yazdığı aşama gözönünde tutularsa, O'nun ölümünden sonra başkaları buna kalem karışmış olamazlar mı? Bu tür şeylere çok rastlanmıştır. Ama her nasıl olursa olsun uzmanların bunu araştırmaları gerektiği ortadadır.

(Hacı Koyi'nin 47. H.K.Koyi'nin Bütün Şiirleri, s.51
48- O dönemde sühan, Kürtler ve Kürtlerin durumunda bulunanlar için etmek ve su gibi temel bir ihtiyaç.

49- M.S.Lazarev, age. s.62.
Ermeniler yerleşikti. Fakal Kürtlerin bir bölümü henüz göçebe-veye ve sancıklarda yayılarda geliştirdilerinde bazı aşiretler Ermeni topraklarına giriyor, ta Karabağ'a kadar uzanıyorlardı. Bunlar, yerleşik durumda olanlar için her zaman problem olurlar. Bu bakımdan yalnız Ermeniler değil, yerleşik Kürtler de göçebelere-nden rahatsızdılar. Ancak Ermenilerin rahatsızlığı, başka bir hal aldı, çok defa göçebelere şikayet edip tutuklanmalarını istediiler.

50- Hacı Kadir Koyi'nin Bütün Şiirleri, s.51.
51- V.A.Gordlevski, Seçme Eserleri, s.83, Cilt 3.
52- B.Nikitin, age. s.189.
53- Dr. Astarcıyan, Ermeni Ulusu Tarihi, Musul 1951, s.315.
Yine "Troşkan"ın, İsmail Hakkı Şaweyis'in önemli yazılarının o dönemde yayınlaması da kayde değer bir durumdur.

54- H.K.Koyi'nin Bütün Şiirleri, s.54.
55- Mustafa Yamulki Paşa, Osmanlı Devleti'nin büyük subaylarından biriydi. Birinci Savaş'ın bitiminden sonra Süleymaniye'ye döndü. Kürtleri, mücadelelerinde ve birlik olmaları bakımından Ermenileri örnek almaya teşvik etti. (Bak. "Bangı Kurdistan", sayı 3, 21 Ağustos 1922.)

56- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımı, s.236-37.
57- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımı, s.129.
58- Örneğin bazı yörelerde yöneticilerin fotoğraflarını çekmek yasaklanmıştı. İlk başlarda, bu olayları dış kamuyönden saklamayı önemli oranda başardılar. Faiz Elgiseyn, bazı yerlerde, yöneticilerin Kürt gysileri içinde Ermeni katliamına katıldıkları ve işbaşında fotoğraf çektiklerini, bunu, Kürtleri bu katliamın suçlusu olarak göstermek için yaptıklarını yazar. (F. Elgiseyn, age. s.287, 323.)

59-60- Naim Bey'in Anıları, Ermeni Kırımı ve Sürgünleri ile ilgili Resmi Türk Dokümanları, Londra 1921, s.64. (Telgrafılar için bu esere bak.)
61- Saldırın Talat Paşa, Ermenilere rağmen bir süre yurt dışında kalabildi. "London Times"ın bir yazısına göre, 29 Eylül 1915, Talat Paşa, arkadaşları Enver Paşa'nın Kafkas Cephesi'nde uğradığı yenilgiyi farsat bilerek Ermenilere saldırdı ve yenilginin suçunu arkadaşına yıkmaya çalıştı. Bu zat ve iki arkadaşı, Cemal ve Enver Pasalar, üçü birlikte, ülkeyi yöneten iktidarın üç kolu, Kürtlere ve Araplara da tipki Ermenilere baktıkları gibi baktılar. Ancak Talaryan ayında bir Ermeni öğrenci, Talat Paşa'yı aramaya koyuldu. 17 Mart 1921'de Berlin sirtlarından birinde onunla yüz yüze geldi. Ve Talat Paşa'yı elleriyle öldürdü. Bununla günahsız Ermenilerin intikamını aldı.

62- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımı, s.280, 282, 255.
63- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımı, s.279, 282.
64- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımı, s.88-9, 126.
65- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımı, s.122-23, 126 vd.

66- Abdülaziz Yamulki, age. s.62.
67- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımı, s.30.
68- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımı, s.126.
69- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımı, s.316, 325, 340 vd.

70- Faiz Elgiseyn, age. s.39-40.
E.H.Keeling, age. s.213-14.
71- Akademi Tarie, age. s.392-93.
72- Yaşlı Ermenilerden birisi bana, bütün umutlarıyla Batılılara nasıl bağlandıklarını şöyle anlattı: *Büyük devletlerden birine ait bir vapur Osmanlı limanlarından birine geldiği zaman, Ermeniler yüzerek gemiye yanasırlardı. Ama çoğu kez tayfalar, kendileriyle alay eder yüzlerine sıkak su dökürlerdi.*

73- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımı, s.395.
74- Bazı kaynaklar, bazı Arap subaylarını 1912 yılında çok önemli bir belge edetiklerini yazarlar. Bu belge, Jöntürk liderlerinden birinin önemli bir subaya yazdığı bir mektuptur. İçinde sunlar yer alıyor:

Arapları düşman kurşunlarına hedef bırakın ve kendinizi kurtarmaya çalışın. Çünkü onların yokedilmeleri bizim yararımıza- zadır. Ama Kürtleri, Ermeni ülkesi konusunda kendilerine ihtiyacımız olacağı konusunda uyarın.

Kaynaklar bu mektubun, o dönemde Arap gazetelerinde yayınladığını yazarlar. (Bak. Arap Devrimi Başlangıç Nedenleri ve Sonuçları, Arap Cemiyeti'nden bir kişinin elyazmaları, s. 146. Bunun gibi, Bak. Şehitler Kongresi, Beyrut, s.45.)

75- Sükrü Mahmud Nedim, Rus Askeri Irak Savaşında, 2.Baskı, Bağdat 1967, s.18, 44-6, 51, 63.

76- K.Mason, age. s.331, 335.
Ulusalın Birliği Türkiye-Irak Sınır Sorunu, s.42

Bu sayılar tartışılmasa benizyor. Ne M.E.Zeki-ki savaşın yolaçtığı zarar ve ziyandan bahsedene-Ne Hüseyin H. Mukriyani-ki kendisi I.Savaş'tan sonra Revanduz'da yaşamış ve bu konuda yazmış-böyle bir rakam vermişler. Halk arasında, çok sayıda Kürt kadını- nın, namusunu kurtarmak amacıyla kendilerini vadiye fırlattıkları anlatılır. H.H.Mukriyani burada meydana gelen yakın-yıkım anlatır. (H.H.Mukriyani, age. s.113.)

77- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımı, s.31, 120.
78- Prof.Paule Emile, Ermenistan Tarihi, Beyrut, s.49.
79- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımı, s.253, 309.
80- V.A.Gordlevski, Seçme Eserleri, Cilt 3, s.122.
Aynı yazar Rus askerinin gönderdiği yerlerde Ermenilerin Kürtlere nasıl yardım ettiklerini, Rusya tarafına geçiş yolunu nasıl gösterdiklerini de anlatır.

81- Abdülaziz Yamulki, age. s.62.
82- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımı, s.100-1.
83- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımı, s.105-6.
84- Nuri Dersimi, Kürdistan Tarihinde Dersim, Halep 1952, s.112-14.
85- M.S.Lazarev, age. s.57, 68, 315.
86- H.Charles Luke, Musul ve Aznlıkları, Londra 1925, s.129.
87- M.S.Lazarev, age. s.315.
88- E.H.Keeling, age. s.209.
89- K.A.Astarcıyan, age. s.315-16.
Faiz Elgiseyn, age. s.40, 43.
Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımı, s.176-77, 448.
90- A.Safraştıyan, age. s.77.

KÜRT AŞİRET LİDERİ KARA FATMA HANIM İSTANBUL'DA OSMANLI SULTANI İLE GÖRÜŞÜYOR

22 Nisan 1854 tarihli The Illustrated London News'de, "Kara Fatma Hanım" adında Kürt aşiret lideri bir kadının emrindeki 300 savaşçıyla birlikte İstanbul'a gelerek, bağluluk ve desteğini bildirmek üzere Osmanlı Sultanı (1) ile görüşmesini konu alan resimli bir haber yayınlandı. Bu belge, Kürt kadınının toplumsal yaşamdaki rolü ve henüz yeterince incelenmemiş bulunan Osmanlı-Kürt ilişkileri hakkında bazı ipuçları verir niteliktedir. Yazı yer yer Kürtler hakkında olumsuz, önyargılı, abartmalı ve yanlış tanımlamalar içeriyor. Hatta daha da ileri giderek Kürtleri vahşi, korkunç görünüşlü, savaşçı ve talanı seven insanlar olarak tanıtmaya yöneliyor. Tüm bunlara karşın önemli bilgiler verdiğini de kabul etmeliyiz.

Yazıda açık olarak belirtildiği gibi kendi güvenli dağlarında yaşayan Kürtler yurtları dışına pek çıkmamışlar. Sık sık önesürüldüğü ve empoze edilmeye çalışıldığı gibi olağanüstü bir saldırganlık duygusuna sahip değiller. Ancak özgürlüklerine ve yurtlarına son derece düşkün olmuşlar. Bu anlamda bir tehlike sözkonusu olduğunda Osmanlı Devleti'ne ya da başka herhangi bir otoriteye karşı direnmekten de geri kalmamışlar. Aslında bunda bile yeterince ileri gittikleri söylenemez. Çünkü sadık ve Halife'ye bağlı müslümanlar olarak İmparatorluğun gerçekten güçlükler içinde bulunduğu sorunlu durumlarda onu zayıflatmaya çalışmamış, tersine destek olmuşlar. Belki de öyle davranmamış olsalardı, şimdiye kadar özgür bir ulus olmayı çoktan başarmış olacaktı. Ama sözkonusu haberde de belirtildiği gibi Kürt aşiretleri bu dürüstçe bağlılıklarını, tarihteki pekçok örneğine benzer biçimde Türklerle Ruslar arasındaki Kırım savaşında da kanıtlamışlar. Doğuda Erzurum'a kadar ilerleyen Ruslara karşı şiddetle ve inançla savaşan önemli bir güç oluşturmuşlar. Fransa'nın Kudüs'teki kutsal yerleri korumakla ilgili taleplerinin Osmanlı Sultanı tarafından olumlu karşılanması üzerine, Ruslarla geginleşen ilişkiler 23 Ekim 1853'te Türklerin Tuna'ya saldırmalarıyla Kırım

Savaşı'nın patlak vermesine yolaçmıştı (2). Bu savaşta İngiltere ve Fransa 1854 Mart'ından itibaren Sultan'a silahlı destekte de bulunmuşlardı. Rusların 28 Kasım 1855'de İngiliz generali Williams ve beraberindeki birkaç İngiliz görevlisinin savunmasını düzenledikleri Kars'ı ele geçirdikleri Kırım Savaşı, 30 Mart 1856'da Büyük Britanya, Fransa, Osmanlı İmparatorluğu, Sardunya ve Rusya arasında imzalanan Paris Antlaşması ile sona ermişti ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün devam ettirilmesinde karar kılınmıştı (3).

Gözeçarpan diğer önemli bir nokta ise bir Kürt kadınının 4000 atıyı donatabilecek güçte olduğu belirtilen savaşçı bir aşiretin önderliğini yürütmesi ve onların 300 kadarını yanına alarak, Ruslarla Kırım Savaşı'nı sürdürmekte olan Osmanlı Sultanı'na destek vermek üzere İstanbul'a kadar gelmesidir. Öteden beri değişik kaynaklar tarafından Kürt kadınının, özellikle etraftaki diğer müslüman toplumların kadınlarına oranla ne denli özgür bir yaşam sürdürdüğü dile getirilir, Kürt kadınının ailede ve toplumdaki gücünden söz edilir. İslam dini Kürt kadınının bu farklı statüsünü belirli ölçülerde zedelemişse de onun bu ayrıcalığının nisbeten sürmüştüğü söylenebilir.

Kara Fatma Hanım'dan başka, Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sırasında önde gelen Caf aşiretinin liderliğini yapmış olan Adile Hanım'dan(4); Dersim'de Ferhatan aşiretinin liderliğini 30 yıl yürüten Anê Hatun'dan (5) övgüyle söz edildiği bilinmektedir.

İmparatorluğun başkenti İstanbul'da Türk kadınlarının ancak çarşaf içinde ve yüzleri örtülü olarak sokağa çıkabildikleri, dönemin önde gelen Batı ülkelerinde kadınların pekçok haktan yoksun bırakıldıkları, horlanıp ezildikleri bir dönemde Kürt kadınlarını aşiretlerin savaş birliklerinin liderliğinde görmek son derece ilginçtir.

KARA FATMA İSTANBUL'DA

Sanatçımızın 300 Kürt atlısı eşliğinde İstanbul sokaklarındaki geçitine tanık olup resimlediği Kara Fatma Hanım'dı. Orduya katılan bu yeni müttefiklerin önemini daha iyi kavramak için onların geldikleri ülkeye bir gözatmak uygun olur. Küçük Asya'nın doğu ve güney kesimleri, ateşli bir müslümanlık ruhunu güçlü bir bağımsızlık duygusuyla birleştiren ve gerçekten tehlikede olduğu zamanlar dışında Sultan'ın otoritesine karşıkoymaya daima hazır olan gezginci kabilelere atalarından kalan bir mirastır. Sinop'dan İzmir'e çekilecek bir çizgi, çok eskiden düzenlenmiş bir milis kanununa göre, kendilerine bağlı «Başbozukların» donanımını sağlayan paşaların otoritesine tamamen bağlı olan bölgelerin sınırını belirtecektir. Bu çizginin güneydoğusuna düşen yarımada belirli miktarda asker sağlama katkısında bulunmazken, ancak şu anki durumda olduğu gibi Peygamber adı veya talan heyecanı onları ova ve dağlarını terk ederek kent insanıyla temas kurma riskine girmeye iter. 4000 atlıyı donatabilecek yeterlilikteki bu aşiretlerden biri, adı veya ünvanı "Fatma" olarak bilinen ve yukarıda sözüedilen kadının önderliği altındadır. Yurtları Kilikya (6) dağlarındadır. Çok eski korsanlarla akrabalıkları var ya da yok aralarında kesinlikle moral bir benzerlik var. Sağlam mevkilerinden ayrılan bu Kürt aşiretinin üçyüz adamının Üsküdar'da görünmeleri, sanatçımızın görüntülediği gibi, İstanbul'da heyecanı arttırdı. Kraliçe veya Nebiye (7) -olağanüstü niteliklere sahibolduğu için- mahiyetindeki savaşçılar gibi, atına bacıklarını ayırarak binen, üzerine giydiği elbiseler erkekler için düzenlenmiş olmasına karşın Amazonlarla (8) bir benzerliği olmayan, yaklaşık altmış yaşlarında, esmer ve kısa boylu bir kadındır. Kendisi gibi erkek kıyafetleri giyen iki cariye tarafından eşlik edilen Fatma Hanım seçkin adamlarıyla birlikte Boğaz'ın karşı yakasındaki İstanbul kışlalarına getirildi. Durum ve sayıları eyalet paşalarının bile bilinmeyen bu yabancı Karaman bölgesi göçebelere kıyasla «Başbozuklar» daha uygar yaratılıştaki insanlardır. Silahlarının çeşitliliği, her savaşçının kazandığı ganimetleri elinde tuttuğu bir savaş biçiminin göstergesi gibiydi. Bazıları Arnavut tabanca ve yatağanları taşıyor, bazılarında şuradan buradan ve belki de Birmingham'dan gelme bir tüfeğe veya oymalarla işlenmiş Suriye demirhanelerinden bir palaya rastlanıyordu. İçlerinden biri, dişlerini gıcırdatarak, yanında taşıdığı bir baston veya tören asasını başının etrafında çevirerek sanki donatımının yetersizliğini, şiddet gösterisi etrafında odaklanan bir cesurlukla telafi ediyor gibiydi. Atalarından kalma ok ve yay taşıdıkları söylenen aşiret üyelerinde, uzun namlulu Afgan tüfeği de eksik değildi. Bir söylentiye göre, kadın kahramanı bu

tehlikeli işe yönelten etken eş sevgisidir. Kocasını, kötü davranışlarının cezasını bir Kandıye (9) zindanında çekiyor. Bağlılığının bazı kanutları olmadan isteklerinin Sultan üzerinde yeterince etkili olamayacağından korkan Fatma Hanım, geçtikleri her köydeki diş ve üzengi parasıyla birlikte ayda seksen kuruş gibi mütevazi bir ücretle en iyi üçyüz savaşçısını Ruslara karşı savaşmak için getirdi.

Fatma Hanım'ın, bir Kürdistan kenti olan Maraş'tan olduğunu bilmekteyiz. Fatma İstanbul'a vardığında Sultan'ın huzuruna çıkarıldı. Arkasındaki Kürt süvarileri ve üzerlerindeki çuvalarda savaşçıların maaşlarını taşıdıkları söylenen çok sayıdaki katır ve develerle İstanbul sokaklarında görünen Kara Fatma, görüldüğü her köşede başta kadınlar olmak üzere önemli sayıda kalabalığın dikkatini üzerine çekti. Ressamımız onun konvoyuna süvari birliklerinin Harbiye Nazırı (10) tarafından gözdengeçirildiği Seraskerlik (11)'de rastladı. Resimde pagoda kapısıyla birlikte Seraskerlik binasının dış cephesi görünmektedir. İstanbul'un en geniş caddesine açılan, kaldırımları kaplı ve dükkânları canlı renklerle boyalı

bu geniş meydan Türk kadınları için bir tür Regent Caddesi'dir (12). Sağ tarafında Avrupa'lılarca Güvercinler Camii olarak bilinen Sultan Bayezid Camii uzanmakta ve müslümanlarca kutsal sayılan bu kuşların yüzlercesi cami avlusunda görülebilmektedir. Ressamımız, Fatma'yı ve konvoyunu Seraskerlik kapısından çıkarken görüntüledi. Duvarın yukarısında büyük bir kulenin bir bölümü görünmekte ve maviye boyanmış duvarlar Türk kadınlarının göz zevkini okşamaktadır. Fatma'nın kıyafeti; geniş kollu çok kirli bir palto, beyaz kirli pantolonlar ve sarı çizmeler, belinde uzun namlulu tabancalar ve bir yatağan, elinde ise ucundaki koyu renkli bez parçası bir flama havası veren muzrak olarak belirtilmektedir. Başörtüsü; kafasına sarılı ve boynu etrafında dolandırılmış ama yüzünü tümüyle açıkta bırakan uzun bir tül parçasıdır. Üzerinde herhangi bir takıya rastlanmıyor. Atı, beraberindeki süvari atları gibi az soylu, oldukça zayıf ve timarsız bir hayvandı; ancak uzun-kabarık yele ve kuyruğu, kemikli başı ve ters boynu ile Kürdistan atlarının özelliklerini taşıyordu. Fatma'nın yambaşında at süren kardeşi, türbanının üzerine kocaman bir fes giymiş ve üzerine diğerleri

KARA FATİMA HANOUN, WITH HER KURD CAVALCADE, AT CONSTANTINOPLE.—(SEE PRECEDING PAGE.)

gibi eski bir cübbe örtünmüştü. Konvoyun hemen önünde, biraz solda ve yürüyüşü başlatan iki jandarmanın arkasında, genizden çıkan sesler ve yüzburuşturmaları eşliğinde eyerinin ön tarafına tutuşturulmuş küçük bir davulu çalan çok gülünç görünümlü biri sürüyordu. Başındaki kürkten yapıma ve ucunda tepeden aşağıya sarkan küçük tilki kuyruğu gibi bir şey iştirilmiş koni şapkasıyla bizim sahnelerde gördüğümüz kralın soytarlarına benziyordu. Ressamımızın

sonradan öğrendiğine göre bu kişi, Fatma'nın soytarısı ve aynı zamanda birinci çalgıcısıdır. Kortejin ön, arka ve etrafında yolu açmakla görevli kişiler vardı. Etrafta yüzlerce Türk kadını ayaktaydı. Geçenlerde Sultan'a hizmet ve bağlılığını sunan Fatma ve adamlarının öyküsü işte böyleydi.

The Illustrated London News, 22 Nisan 1854

Çeviren ve Açıklayıcı Notları düzenleyen: N.MEDYALI

1. Bu sırada Osmanlı tahtında I.Abdülmecid bulunuyordu.
2. Yeni Cambridge Çağdaş Tarih, Editör: J.P.T.Bury, Londra 1971, Cilt X, Kırım Savaşı, s.468-492.
3. Çağdaş Tarihin Başlıca Barış Antlaşmaları, Fred L.Israel, New York 1967, "Paris Antlaşması".
4. Abdurrahman Kasımlo, Kürdistan ve Kürtler, Prag 1965, s.106.
5. Vet.Dr.M.Nuri Dersimi, Kürdistan Tarihinde Dersim, Halep 1952, s.19.
6. Adana ve yöresinin Romalılar dönemindeki adı.
7. Bir kadın peygamber.

8. Mitolojideki kaslı ve güçlü kadın ve bunlardan oluşan topluluk.
9. Bir Girit şehrinin adı.
10. Osmanlıların son dönemlerinde Savaş ya da Savunma Bakanı karşılığı olarak kullanılan bürokratik bir terim. Yazdaki haberin geçtiği tarihlerde, daha önce Sadrazam (Baş Vezir) iken 1853 yılı Eylül ayında Harbiye Nazırlığı'na getirilen Mehmet Ali Paşa bu görevde bulunuyordu.
11. Genelkurmay, Başkumandanlık makamı.
12. Londra'da bulunan dükkânlarıyla ünlü bir cadde.

TÊLÎ LEYLAN

Û

MECNÛN

Ev çîrok an dastana Têlî Leylan û Mecnûn'ê di nav xelkê hêla Dêrsimê de bi nav û deng e. Lê çi mixabin ku di van salên dawîne de yên ku bi vê dastanê bizanbin, bêjin û bistrên êdî gele kêm bûne. Xêncî çend kalên mayî, ev berên paşin ji heyîya vê çîrokê ya bêxeber in, yan jî di derheqa wê de xwedî agahdarîyek pir zelul in. Qasî ku em pê dîzanin, heya niha, tekstê vê dastanê tu cîh de nehatîye weşandin. Helbet vê rewşê jî tesîr li ser pêzanîna û belavbûna vê dastanê de kiriye.

Mîn ev çîroka ji neql û sitra Derwêş Hisên berhev kirîye. Derwêş Hisên, Kurdekî Dêrsimê ye û ev çend sal in ku li Almaniya Federal dimîne. Zarokîya xwe de hîne vê çîrokê bûye. Ew û hevalên xwe bi hev re çûne dawat û dîlanan, li gel hinek sitran û dastanên gelemî Têlî Leylan jî gotine û gerandine. Ji bo xwendina bilind ku ji welêt dûrketîye, êdî dev ji çûyîna dawat û şayîyan berdaye. Li gor gotîna Derwêş Hisên, kesê ku di destpêkê de ev dastana bi wî hînkirin daye, ji wî re gotîye ku «Hinek cîhên vê çîrokê ji bîra min çûne, ne teva ye.» Di vê dema dîr û dirêj de, bivê nevé Hisên bi xwe jî hinek «çeku» û rengên wê ji bîr kirine. Di vê rewşê û mercên îroyê de me bi xwe

jî nikarî ku pêwendî bi kesên din ên çîrokbêj an dengbêj ên Dêrsimî ve girêbidin û çend tehrên din ên vê dastanê bi dest xî. Piştî vê mitalayê, me xwest ku bi rîya çapê û weşanê ve em ji xwendevanên hêja tika bikin ka dikarin ji bo tîkûzkirina vê dastanê arîkarîya me bikin.

Her wiha, kêmasiyên wê hebin an nebin, bi rîya weşandinê ve wê teva be an nebe, me biryar da ku wê çap bikin; qe ne xwendevan ji heyîya vê dastana giranbiha agahdar bin.

Wek tê dîtin ji alî zimên de jî hinek ferq û cihêyîyên devokî hene di navbera Kurmancîya Dêrsimê û hinek herêmên din ên Kurdistanê de. Mîna tekstek folklorî, me xwe de heq nedît ku ji alî zimên de destkarî bikin û orjînalê wê biguhurîn. Babeta zimên de çîrok wek xwe an li gor devoka Kurmancî ya Dêrsimê hatîye pêşkeş kirin. Di vê devokê de «xwe» wek «xa», «ku» wek «ke», «dibêjî» wek «diwê/diwêrî», «dikarim/dikarî» wek «dikanim/dikanî» tînin gotin. Her wisa gele cihêyîyên din jî hene.

Ez bi xwe heya niha bi varîyantên din ên vê dastanê ve rûbirû nebûme. Lê wek «nav» yên ku rengê vê dastanê bidin, hene.

Bi minakî epîka «Leyl û Mecnûn» (Hacıyê Cindî, Epîkên Kurdî, (Çapa nû: Memo Yetkîn) Borås/Sverige, 1985), ji alî serborîn û naverokê de ji vê çîrokê gelek dûr e û mirov nikare her yekî mîna varîyantek bihejmêre.

Çend wêneyên ku rûpelên vê çîrokê dixemûlînin, ji kitêba Epîkên Kurdî hatine girtin. Xetkeşê wan hûnermend Ingela Jandell e.

Êvara we xêr!

Birawino, xwangino, dostino, hevalino!

Boy xatirê hevalemî ra dixwazim ji we ra çîroka Têlî Leylan û Mecnûn'ê biwê. Pêşya çîrokê tawî diwê ku Têlî Leylan kî ye, Mecnûn kî ye merî pêş de wan nasbikerî.

Têlî Leylan qîza Mîrê Goçeberan, qîza mîrekî mezin bûye. Va Mîrê Goçeberan pir merikî dewlemend bûye. Derê wî da çel mile û çel leleyê xa hebûne.

Mecnûn ji layê Pîrika kokim bîye. Di nav gundîya da pir neçar bûne, hal û wextê xwe qe li şûndê nebiye. Tim di zevîyên dercîranan da bi xatiran bi nasan îdare kirine, şuxulîne wer îdara xa kirine.

Pîr rokî, li ber Mecnûn digere. Diwê:

- Biko, vaqas em derê xelkê da dişuxulîn, tenê nîn didin me. Bi nanê zikê nawî; were em herin ji cîrana rica bikin, zevîkî xa deyn bigirin. Cutik jî ga em ber bi mişaran bigirin, werin. Zevîyê xa em bi dilê xa bajon û biçînûn. Belka hewekî zêde em xasilatê dikin.

Mecnûn diwê:

- Dayê, rind e. Ev fikrê te ne şaşê.

Li ser vê yekê terin ji cîrana zevîkî xa deyn digirin û cutik jî gayê xa pêyda dikin.

Rokî Mecnûn radiwî, gayên xa digirî lêdixinî tere cutê. Êdî kêfa xa li şûndê ye û rewşa xa wek berê nîne. Di zevîyê xa da bi kar û barê xa va mijûl diwe. Heftekî wer dom dikerî.

Roa pêşemî bîye. Êvarê Mecnûn ji cut hatîye malê, nanê xa xwarîye û ji ber qefilê, serê xa zû datîni û radikevî. Di vê seva îniyê da xewnekî diwîni... Xewnê da qaytê dike ku Têlî Leylan hate paş baligê. Ro diwê ez im, hîv diwê ez im... Di dînya alemê da li ser rindîya wê ra tu kes tune. Hema li wê derê dilê Mecnûn dikevî Têlî Leylanê. Wê şevê endî xew nakeve çavên Mecnûn. Siwe da zû radiwî ku çav-mavên xa kulî qicik bîye, reng-meng li ser çûye... Dê dipirsî, diwê:

- Mecnûn çi bû? Çima ketî vî halî? Tu qey ha zer bûyî, çima çav û buriyên te wer perçifîne? Heta nika kêfa te li şûndê bû, lê îşev çi li te hat?

Mecnûn, diwê «Dayê, tişteki tune».

Dû ra Mecnûn xa û xa fikir dike, diwê: «Ez ke vê meselê ji dîya xa ra venekim, dîya mi ji tişteki fê m nake. Ya xêr ev e ke ez dîya xa ra biwê, belka ji mi ra çareki diwîni». Lê di-san jî wê ra qezî nakerî. Radiwe tere ber pixerigê rûdini.

Pîr jî pir bi hewas e; dipîve ku dê Mecnûn rabe, gayên xwe bigire û here cutê. Lê qaytê dike ke Mecnûn ji şûnda xa rana bî û gan nabe cut. Pîr tere cem Mecnûn, diwê:

- Biko Îro çi bû? Qa tû dereng ketî! Va ye ro helhatîye, ga birçî mane hindur da. Qora qora wan heywanan e. Gune ye. Rabe wan derke, biçêrî! Zikê wan têr ke û têke cutê. Te çi bîye, te çi bîhîstîye?

Mecnûn diwê:

- Dayê qe kêfa mi tune, nexaş im.

Dê diwê:

- Ka ki derên te dêşin, qey çi bîye, mi ra qezike?

Pîr çîqa li dû Mecnûn dikevî, Mecnûn qezî nake. Lê paşê xa û xa difikre, diwê «Ez ke dîya xa ra qezî nekim, paşingê dereng dikevim. Merikî din tererî Leylanê dixwazî, vêga ew ji dest min tere.» Mecnûn boyê vê meselê dikeve fikran...

Pîr disan ling dide ser Mecnûn. Diwê:

- Biko Mecnûn, meke-mexwe, mewê-mestîne were rawe here cut! Me soz da xelkê, ga û zevî deyn girtin, divê tu herî vî şuxlî biwî serî. Xelk pê me dikenî, car din kes bi me êtîbar nake! Kes me nabe zevîyê xa da nade şuxulandin. Em di vê gundî da ji birçîyan dimirin. Tu diwê em herne ku!

Mecnûn diwê:

- Na dayê!.. Qe çi diwî bila biwî, ez narim!..

Vir da wê da -serê guhdaran neêşnim- pir li ber Mecnûn digere... «Heyran-qirban, têm destê te, têm lingên te, ketime ber bextê te...» diwê nawê çare nawîni.

Mecnûn pêş da ditirsî, nawêrî dîya xa ra biwê. Vedigerî du çekûyan davêjî ser dîya xa. Ka çi diwêrî:

Go dayê!

Îşev qencê li begano

(Welle)

Hatî baligê mi

(Li mi derdo)

Têlî Leylano.

Çer ha diwêrî, Pîr li xwe dixê, serî û porê xwe dirûçikîne... Diwê:

-Mecnûnê mi, te em çirax kirin! Ma çima qe aqil li serê te tune, qey tu meriv nini? Mala bavê te bişewitî! Em li ku, Mîrê Goçeberan li ku!.. Têlî Leylan qîza Mîrê Goçeberan e û ew merîyek pir xanedan e. Carekî derîyê wî da çel leleyê xa, çel jî meleyê xa hene. Em çer bi wî ra baş bikin? Caran li

dinyayê kevir ke li ser kevir nemînî jî ew qîza xa nade me. Ma tu çitor diwêrî ha fikir bikî? Lawo rawe here ser karê xa! Va çi bêşermî ye, çûye xa li kê digirî! Em li kû, ew li kû! Şixa ew ke bibihîsî serê mi jî jê dike, serê te jî...»

Mecnûn diwê «Dayê çi diwî bila biwî, qe dinya xirawe bî! Heye Têlî Leylan e, tune Têlî Leylan e!...» Pîr çi dikerî çer dikerî çare lê nawînî. Ber digere, ser digere Mecnûn diwê «Leylan» û gotinek din nawêrî.

Pîr xa û xa hewekî baqîl difikre; diwê, «Çend çekûya ba-wêm ser Mecnûn, ala nikanim dilê wî ji wê sar bikim! Bila rawe here cuta xwe bike. Bi vî halî nav xelkê da em rezîl di-wûn.»

Pîrê avêt ser Mecnûn, go:

Biko Mecnûn!

Dilê mi yane sî û sê car yane

Ew jî Têlî Leylan şeytane

Digerî balîgê wan xortane

Lo lo gêncan e lo.

Çer wer diwê, hendî tesela Mecnûn dikeve; diwê «Ha dilê dîya mi tune ke qîzikê ji mi ra bixwaze.» Lê disan jî lê sûr dike:

- Terî mi ra dixwazî bixwaz, naxwazî aha gayên te û mala te! Qe narim cutê.

Pîr qayt dike ku çare lê nayê diyîn... Aqlê Pîra feqîr tevli-hev diwî, diwê «Ez çer bikim, çitor bikim? Ala ez herim, belka ew mirada diwî!

Pîrê jî pîrkak wer biye ke tawîyê wê tune biye. Fistanek li ser biye ke pînekî jê bikêşî, çil pîn li ser hev da dadikevin. Cutik jî solikên xa yên lakaş ên pînekirî hebîye. Qaytê der û dora xa dike, vir da wê da difikre çare lê nawînî. Radiwe tere ber pîxerîgê, paşîya xa dadîşînî, dest li fistana xa dixê û bi vî halî goya kinc û kolên xa pak dikerî. Laqaşên xa jî digirî didî bin çengî xa hurik hurik bi rê dikevî. Berê xa didî piyê Kanîka Bargan û tererî...

Mîrê Goçeberan bi xa jî her goçeber biye. Yê wî jî pez û dewarên xa pîr biye. Germayê da tim lêxistîye hatîye nêzikî vî gundî li ser Kanîka Bargan da goça xa danîye. Ev Kanîka Bargan pîr kanîkî navdar biye. Ava xa pîr sar û şûndika pîr xaş biye. Mîrê Goçeberan jî tim hatîye li wê derê kona xa lê-xistîye. Li wê derê pez û dewarê xa çerandîye, hewa ku sar biye, ber bi zivistanê kona xa ji wê derê rakirîye çûye Wela-tê Mixribê-Mişriqê.

Belê, Pîrê jî berê xa dabû vê Kanîka Bargan... Lê qimîşê lakaşên xa nawî ke pêkerî. Bi pêyatî li rê dikevî tere. Tere nêzikê Kanîka Bargan xaftilan tê bîrê ke lakaşên xa pê nekirine. Xa û xa diwê «Ez ke lekaşan nekim lingên xa û ha pê-xas herim mala Mîr, Mîrê Goçeberan qe qîzika xa nade layê mi. Disan jî ez lekaşên xa pêkim, qe ne sol lingê mi da tèn

diyîn. Bi vî halî belka Mîr fikir dike ke hal û wextê Pîrê rind biye.»

Lêdixê tere... Tere ber derê Mîrê Goçeberan. Çel hew lele tèn jê dipirsin. Diwên:

- Tu hatîyî çî, xêr e?

Welle diwê:

- Ez hatime tevlê Mîr qezî dikim.

Diwên:

- Gere tu me ra jî biwê, ke em Mîr ra neqîl bikin.

Pîrê gotê:

- Na! Ez terim Mîr ra qezî dikim.

Pîştî vê berhevdanê leleyê mezin yên dora xa ra diwe «Lao pê pilê wê tiştê pintîya girdavin û qilêrin bigirin bavên der! Hele qayê serî û çavên wê! Mîr qe wê qebûl dikerî, bi wê ra qezî dikerî? Vî rûbatî ra Mîr me ra diqare, em ji nana xa di-wûn...»

Li ser vê qal-qîrê çend kesên din tèn wêrê, diwên «Hûn ji vê Pîra feqîr çî dixwazin? Carê em bigirin hundir, belka Mîr bi xa tê bi wê ra qezî dikerî?»

Di kona Mîr da du kursî hebûne. Yek zêrîn, yek ji zîvîn biye. Kursîya zêrîn ya mêvanan, a zîvîn jî ya miradan wiye. Pîrê ra derî vedikin, lê rê nişan didin, diwên «Pîrê malxirawî newî ke tu xa şaş bikî herî ser kursîyê miradan da runî! Mîr serê te jî jê dike, yê me kulîya jî!»

Lê belê, pêşda Pîr ditirsî, tere ser kursîya mêvana rudine. Paşê ke lele derî cî didin, xaftilan tê bîra wê ke sewa qîzax-stîne hatîye, ji Mecnûnê xa ra ke xewerekî newê dê Mecnûn wê ji birça bikuje. Xa û xa diwê «Şixa çî biye biye, ez rawim li ser kursîya miradan runim.» Li ser kursîya mêvana radi-werî ser kursîya miradan da rudinî.

Di vê mawênê da lele terin xewerê didin Mîr. Diwên «Pî-rêka kokim hatîye, dixwaze bi te ra qezî bike.» Heke wê ra diwên, diwê «Ez tēm!» Pêş Mîr lele tê hundur ke Pîr li ser kursîya miradan runiştîye. Pîrê ra hêrs dikeve, diwê «Pîrê ji ser kursîya miradan rawe li ser kursîya mêvanan rune.» Vêga Mîr dikeve hundur, diwînî ke Pîr ew e li ser kursîya miradan runiştîye. Li wê derê pîr diqare tawî. Ji lele û mi-leyên xa ra hêrs dikevî, lê şerefa xa jî dananerî narerî. Paşê çend çekuya daverî ser Pîrê, ka çî diwê:

Pîrê!

Dilê mi yane, sî û sê car yane

(Welle diwê)

Tu jî rast runeniştî, xelet runiştî

Ew kursîka kursîka miradane.

(Ax diwê)

Tu ke hatî parsê derfîyane,

*Here ba pîyê jinane
Bila bidîne te
(Li mi derd o)
Parsa derîyane.*

Çer ke wer diwê, tawî Pîra kokim a neçar diwê «Naha ez ke caba Mîr nedim, ew ê bêtir pir mi xor bîwînî. Vedigere çend çekuya jî ew davê ser Mîr, hala qaytê kin Pîrê çi diwê-rî:

Go Mîro!

*Dilê mi yane sî û sê car yane
(Welle diwê)
Ez xelet runeniştîme, rast runiştîme,
(Li mi derd o)
Ser kursîyêde miradane.
(Ax diwê)
Ez hatîme bila Xadê qewlê Pêxember,
Nişana Têlî Leylanê û Mecnûnê xa jî datînimê.
(Were! diwê)
Ez nehatime parsê derîyane.
(Li mi derd o)
Lê lê hayê...*

Çer wer diwê, Mîr radiwe diqare, derî lédixinî û bana çel mele û çel leleyê xa dike, diwê «Herin pê çepala wê canbazê bigirin bavên der. An jî celat bikin.»

Lele û mele nav xa da mişewirin, diwên «Celat-melat îcav nake. Em pê pîl bigirin bavîn der, bila xa ra rawe here.» Vana pê pîlê Pîrê digirin dîkin der. Pîr, por-poşman, dilşikestî, pozxîn bîye... Radiwî berê xa dide pîyê malê hurik hurik tê mal.

Tê mal ke Mecnûn her li ber pixerîgê runiştîye, kûr kûr fikir dike. Pîra feqîr nav herduyan da maye: Ne Mîr wê ra yar e, ne jî layê xa! Çare lê tine, diwê «Meke ez disan li ser da herim, belka dilê wî hewekî sar diwî.» Vedigerî kilamekî davê ser, ala Mecnûn ra çi diwê:

Go biko Mecnûn!

*Dilê mi yane sî û sê car yane
(Welle go)
Henîya wê malşewitîyê dipîrsin
(Li mi derd o)
Henî qapane.
(Welle diwê)*

*Dev û didanê wê malşewitîyê dipirsin
(Li mi derd o)
Qilê garane.
(Welle diwê)
Çavê wê malşewitîyê dipirsin
(Li mi derd o)
Çavî gurane.
(Welle diwê)
Lingê wê malşewitîyê dipirsin
(Li min dayê)
Piştâ kesûyane.*

Çer wer diwê, hendî Mecnûn fêr dikerî ke dilê diya xa tine. Mecnûn disan diwê:

- Dayê bextê te da me! Rawê dev ji vê sewdayê berde! Ez Têlî Leylanê nas dikim, dizanim. Tu qey mi ra ha diwê?»

Diwê, «Na!»

Li ser vîna Mecnûn diqarî, çend çekuyan jî ew davê ser, ka ew çî diwê:

Go dayê!

*Dilê mi yane sî û sê car yane
(Ax diwê)
Henîya wê malşewitîyê dipirsin
(Li mi derd o)
Lîyaqî zêrane.
(Ax diwê)
Dev û didanê wê malşewitîyê dipirsin
(Li mi derd o)
Malî mercane.
(Ax diwê)
Çavî wê malşewitîyê dipirsin
(Li min dayê)
Çavî kewane.
(Ax diwê)
Lingê wê malşewitîyê dipirsin
(Li mi derd o)
Lîyaqî kondirane.*

Çer wer diwê, Pîr ber da dimînî û nikanî çî biwê. Diwê:

«Rawe here gan bigir, here cutê bike. Em li kû, qîza Mîrê Goçeberan li kû! Nika celatan dişinin mi jî celat dikin te jî celat dikin. Tu çî pê serê me ketî? Meke, çend ro ke emrê me heye, em perçekî nanê xa bixwûn. Ka dinya çer diwî!»

Mecnûn radiwe sudikevî ji mal derdikevî, tere. Berê xa dide Kanîka Bargan, lêdixe tere ser kanîyê. Xar diwî ke avê vexwerî, xaftilan xîştinî dibihîse. Serê xa heldikerî, qaytê dike ke qîzika ke xewna xa da dîwû ew e! Têlî Leylan bi xa ye! Têlî Leylan diwê:

- Mecnûn, qe zametê meke, xa meqefilîn! Ez şîxa hatime

avê, va ye tas li dest min e; tu ke dixwazî ez tasik ava sar bi-dim te?»

Mecnûn bi çavên xa înam nakerî, pêş da wer dizanî ke xewnê da ye. Hewekî fikir dike. Lê diwê:

«Êh! Bila wek gotina te we.»

Têlî Leylan hingiliska bêçîya xa derdixe, dike tasikê û tasi-kê tijî av dike, dide Mecnûn. Mecnûn avê li ser xa da dike û yek qilmekî da avê vedixwerî. Lê vêga hingilisk tere li didanê Mecnûn dikevî. Wê hingiliskê jî feka xa tînî der, dike bê-çîya xa. Mecnûn jî hingiliska bêçîya xa tîne der, dike tasikê û tasikê dide Têlî Leylanê... Têlî Leylan jî wê hingiliskê dike bêçîya xa. Li wê derê Têlî Leylan biroşa xa tijî av dikerî, lê-dixerî tererî... Lê hewekî dereng dikevî.

Wê tawê jî endî Mîrê Goçeberan çî diye çî bihîstîye, wê salê zû da kona xa ji wê rakirîye, bi rê ketine ke herne wela-tê Mixribê-Mişriqê. Li cem Mîrê Goçeberan pîrêkî hebîye pîr canbaz biye. Karê wê dodîbodî ne, çî dibihîse û çî dibîne zû zû digihîne Mîr. Çer ke goça malan dikeve ser rê û berê xa didin welatê Mixribê-Mişriqê, xaftilan pîra cambaz diwê «Mîro, Têlî Leylan li kû ma? Ew çûbû ser avê, ka rastî heva-lekî xa hat çî bû?» Lê Mîr pîr guh neda pîrê, xa û xa gotê «pîr disan derewan dike.» Di vê mawênê da Têlî Leylan te-rerî digê wan.

Li wê derê Mecnûn wer biye ke, di kêleka Kanîka Bargan da mêrgekî hebîye, ser wê çayîr-çîmenê da serê xa datînî, radikevî. Gel zeman gît zeman nav da heft meh radiwirin...

Têlî Leylan hundirê va heft mehan da xewerek ji Mecnûn nagirî. Wê ra pîr merex diwî. Lê qîzek wer rindik û xweşik biye ke dar û kevir wê ra tîne ziman. Şev û roj xem û kedera Mecnûn da ye. Şevêkî xewna xa da merikî kal wê ra diwê, «Tu ke mesela xa kî ra an çî ra qal bikî, kulî sewa te tîne zi-man. Tu insanekî pakî...» Têlî Leylan xa û xa dikeve xem û xîyalan, diwê «Însan nayên-narin, dar û kevir jî hereket na-kin, çî hebe disan tîran da heye. Hala ez qaytkim, tîrekî ke hat ez çekuyekî bavêr ber!»

Qaytê dike, ew e bêrek tîr wî pîva tîne. Çend çekuyan dawê ser tîran, ka çî diwêrî:

Go tîro!

*Têrê perze perçe qero
Ax, hûn jî digerin
(Li mi derd o)
Der be dero.
(Were!)
Ji Mecnûnê min
Çî pîrs û çî xewero.*

Têr qe guh nadin ser, lê di nav wan da tîrekî bi rehm hebîye. Ew vedigere ji hevalên xa ra diwê «Lao gune ye, vê qî-zikê kilam avête ser me. Em ke cabê nedin, ji me naşkê. Ez

dixwazim eve çend çekuyan cabê bidim. Bila ew jî li gor wê bifikirî.» Têr vedigere Têlî Leylanê ra diwê «Hevalekî me yê çêq topal heye. Ew bo hedura xa li ser kaniya digere. Ke bizanîbî ew dizane.» Paşê çend çekuyan jî dawê ser Têlî Leylanê:

Go!

*Em jî têr in, têrê perze perçe qerim
(Ax!)
Em jî digerin, der be derin
Em ji Mecnûnê te, bê pirs û bê xewerin.
Lo!..*

Paş van çekuyan, têr disan diwê «Gere tu bi têrê çeçtopal ra qezî bikî rind diwe. Ew ê xewerekî rind te ra bînî, çi ke derekî nabe ew narerî.»

Di nav da xêlê wext diburî. Têlî Leylan qaytê dikerî ke ew e peran dikutî, hurik hurik wê da hat. Têlî Leylan xa û xa dipêve, diwê «Ka ez jê re biwêm, belka ji mi ra xewerekî xêr îtî.» Çend çekuyan davê ser têr, ka çi diwê:

Go têro!

*Têrê perze perçe qero
(Ax diwê)
Tu jî digerî der be dero
(Welle diwê)
Ji Mecnûnê mi çi pirs û çi xewero.*

Çer wer diwê, têr qe guh nadîyê. Ji heval û hogirên xa dûr ketîye, ecele dike here bigî wan. Çeqa xa topal e, nexwaş e, halê xa tune, lêxinî weke gulle dixwazî ke ber ra rawirî, wê tawê Têlî Leylan bana Xadê dike, diwê «Ya Rebî, vê bê însafa naye imanê! Tu pûr û per û pelê wî kulfî biweşînî, wer sûrgoşt orta erdê da lêxinî! Qe ne bê însafê. Va pir zalim biye!» Ser vîna ji aliyê Cenabî Heq va perê wî kulfî diweşin, wer sûrgoşt tê ber lingê Têlî Leylanê da li erdê dikevî! Wer budela budela qaytê dikerî û caba wê diderî, ka çi diwê:

Go!

*Ez jî têrim
Têrê perze perçe qerim
(Ax diwê)
Ez jî digirim,
(Li mi derd o)
Der be derim
(Diwê)
Ez hatim, yek li ser Kanîka Bargano
(Diwê)
Ser sîngê wî malşewitîya dipirsin
(Li mi derd o)
Hêlîna têrano.
(Diwê)
Bin lingê wî malşewitîya dipirsin*

(Li mi derd o)

Rîsê de gîyano.

(Diwê)

Mi kir ke ez bezdê dora çavê

wî malşewitîya bixwûm,

Ser mi kir def û dumano.

Ser caba vê têrê çeçtopalî, Têlî Leylan bana Xadê dike, diwê «Ya Îlayî Ya Rebîm, gune ye va va ye mi ra hate însafê; tu per û qanatê wî disan bide wî, çeqa wî ya topal jî xaş ke bila here bigî heval û hogirên xa. Ev daxwaza Têlî Leylanê tê şûndê, têrê çeçtopal radiwî, pera dikutî, lêxinî tererî. (Li wê derê Têlî Leylan disan fikir dike... Çend kilamên din jî diwerî. Lê ez bi wan nizanîm. Hevalê ke ji mi ra neqil kiribû, wî jî nedizanîbû.)

Têlî Leylan disan ji Xadê daxwaz dike. Diwê «Ya Rebî, siwê ez rabim ke bar û berf li ser erdê ketîye; te kona bavê mi li vir rakirîye li ser Kanîka Bargan vekirîye!» Siwê radiwûn ke her gotina wê biye û berf bariye. Mîrê Goçeberan kona xa radike û berê xa didin piyê Kanîka Bargan.

Li wê derê, Têlî Leylan dizanî; çer ke şeş-heft meh berê Mecnûn li ser Kanîka Bargan mabû, li wê derê ji hev cihê bûbûn, her ew li wê derê ye. Berê xa didin piyê Kanîka Bargan, hîna ke nehatine Kanîka Bargan û xa şûnd nekirine, li wê derê Têlî Leylan ecele dike û qe li ser wan naskinî, lêdixinî tere ser Kanîka Bargan. Nêzikê Kanîka Bargan da çîmekî hebîye, tere ke Mecnûn li ser wî çîmî da ramerdîye û xewekî xorî da ye. Ji navê da heft meh rawirtine.

Mecnûn nerehet nake, tenê serê wî heldide dide ser jûniyê xa, wer diskînî. Hema çitûr ke têrê çeçtopal gotibû, lifê maran li ser sîngê Mecnûn in; bin lingan da têran hêlîn çêkirine û wer nav pûş-peran da maye.

Têlî Leylan û Mecnûn di halê xa da bimînin, di vê mawênê da cimaet dixwaze xa şûnd bikerî. Vêga pîra canbaz tererî cem Mîr, diwê «Mîro, te dî Têlî Leylan çi bû? Li kû ye? Heral ew çû cem Mecnûn, hendî cem wî çi dike nizanîm!» Mîr li ser vê xewerê pir qarî ye. Ji ber hêrsê, şûrê xa dikişîne, xa bi piyê Kanîka Bargan digirî, tererî. Tawî, Têlî Leylanê ra eyan diwî. Mîr tere sê gav nêzik diwî. Têlî Leylan qaytê dike bav li hember e û şûr jî dest da ye. Tawî, Têlî Leylan ditirsî û digirî. Istêrê çavên wê terin li ser rûyê Mecnûn dikevin û sûreta Mecnûn sûr diwî. Ji ber vîna Mecnûn heşar diwî, hêrs dikewî, diwê «Têlî Leylan te qey nehişt ez rakevim!» Têlî Leylan diwê «Malxirawî ji nav da heft meh rawirtin, ma çima di vê xewa kûr da mayî û naxwazî rawî? Malxirawî ev e bavê mi hat, serê mi jî serê te jî jê dike!»

Li wê derê, herdu nêt û qelbê xa dikin yek, diwûn têrên sipî, terin ezmên da wînda diwûn.

KEBAN BARAJI ALANINDA MADEN İŞLEME ÇAĞLARI

- III -

Yenitaş Çağı'nın sonlarına doğru, taş ve ağaçtan yapılan alet ve araçların yanısıra bakırdan yapılmış eşyalar da kullanılmaya başlandı. Bakır, insanlığın işlemeyi başardığı ilk madendir. Zamanla kalayla alaşımı yapılarak daha sert ve kullanışlı olan tunç elde edildi. Bunu demir ve diğerleri izledi. Maden işleyip ondan süs, savaş ve gerekli diğer araçları yapma insanlık tarihinde yeni ve ileri bir sürecin başlangıcı oldu.

Hellen dilinde "khalkos" bakır, "lithos" taş anlamına geliyor. "Khalkolithikos" kavramı Türkçe'de "Bakır-Taş Çağı" olarak anlaşılıyor. Farklı belirlemeler olmakla birlikte bu sürecin M.Ö.5500-3000 (1) yıllarını kapsadığı kabul edilir.

Khalkolitik Çağ'da, artık Taş Çağı sona ermiştir. Ancak bu tarihi çağlar, birbirlerini tekdüze izlememiş; yarım milyon yıl (M.Ö.600 000-10 000) gibi insanlık tarihinin en uzun dönemini kapsayan Eskitaş Çağı'nı izleyen Orta ve Yenitaş çağları (M.Ö.10 000-5 500) daha hızla geçilmiş.. İnsan bilinci ve deneyimi geliştikçe, bu birikim yeni ve daha ileri yaşam koşullarının oluşmasını sağladıkça insanın uygarlık yolundaki ilerleyişi daha bir hız ve anlam kazanmış. Bununla birlikte kimi toplumlar bu tarih çağlarını ardarda geride bırakırken, kimileri birinde ya da olduğu yerde çakılıp kalmış, kimileri de birinden ötekine aynı dönemde ve aynı hızla geçememişler. Bu olguyu düşünür Server Tanilli şöyle dile getiriyor:

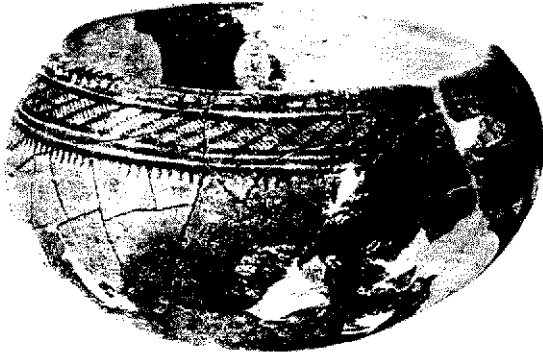
"Bütün bu gelişmeler, her yerde aynı anda olmuş değil kuşkusuz. Çeşitli halklar, birbirinden farklı tarihlerde yaşadılar bu dönemleri. Bugün hala o çağları yaşayan topluluklar görüyoruz. Kalahari'nin Boşimanları, bundan 40 bin yıl önce nasıl yaşamışsa öyle yaşıyorlar bugün de. Doğaldır ki, yüzyıllar ilerledikçe, gecikmiş halklarla bu çağları yaşamış halklar arasındaki teknik ve kültürel farklılık daha da belirgin duruma

geldi. Ancak şurası bir gerçektir ki, Yenitaş Devrimi'nden geçip, madenler çağını olanca hızla yaşayıp, Nil boyları, Dicle ve Frat boyları ile İndus boylarında oldu ilk kez. Böylece yazılı tarihe ilk kez oralarda yaşayan halklar geçti." (2)

den işleme ve kullanma döneminin uygarlığa getirdiği katkıları, ortaya çıkardığı yeni olanakları Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal şöyle tanımlıyor:

"Madenin kullanılmaya başlaması ile insanlık için yeni olanaklar ve gelişmeler sağlanmış bulunmaktadır. Herkesin büyük ilgisini çeken bakır elde edebilmek için karşılığında başka değerli maddeler, dokuma ve seramik gibi mamul eşyayı değiştirme isteği ticareti doğurmuş, insan toplulukları arasındaki bu alışveriş istek listelerinin, envanter eşyasının tesbitini ve karşılıklı haberleşmeyi gerektirmiştir. Bu nedenle semboller, resimli işaretler biçimindeki "hieroglyph" yani "kutsal yazı" anlamına gelen yazı ortaya çıkmıştır. Böylece M.Ö. 4.binin sonlarına doğru kentler oluşmaya başlamış, ticaret ve yazı ortaya çıkarak insanlık, bugünkü uygarlığın ilk büyük adımlarını atmış bulunmaktadır." (3)

Arkeolojik kazılardan elde edilen buluntular, bugün Keban Barajı suları altında kalan alanda ve yakın çevresinde sözkonusu tarih öncesi çağların düzenli bir biçimde yaşandığını ortaya koyuyor. Akarsu kenarlarında ve güvenlik bakımından elverişli bulunan yerlerde yerleşik yaşama geçen Neolitik Çağ toplumları, zamanla üstüste binen yerleşmelerle oluşan, bugün "höyük" diye adlandırdığımız tarihi yapıların ilk sahipleridir. Üstüste binen yapıkatları, her bir höyükte yaşanmış olan tarihi dönemleri gösterir. Burardan elde edilen malzeme üzerinde yapılan tarihlendirme çalışmaları sonucu bölgedeki yerleşmenin tarihi, izlenmiş olan uygarlık süreci saptanır. Keban'da yapılan "kurtarma" kazıları, burada tek tek her höyükte olmasa bile, genellikle tari-

Tepecik, 2 ETÇ'a ait bir boya bezekli çömlek-küp
(M.Ö. 3. binyıl)
Painted pot from EBA (3rd mill. B.C.)

höncesi dönemlerin yaşandığını ve ciddi bir uygarlığa tanık olduğunu gösteriyor. Neolitik Çağ yerleşme merkezlerinden bazıları, ancak daha sonraki çağlarda önem kazanmış; bazıları da Neolitik Çağ'daki önemiyle kalmıştır. Daha sonraki çağlarda önem kazanan bazı höyüklerin Neolitik Çağ kalıntılarını en alt katlarında gizlediği sanısı da yaygındır. Prof.Dr.Bilge Umar, Keban'da "kurtarma" kazılarında konu olan höyüklerin kucakladıkları tarihsel dönem konusunda şunları söylüyor:

"... Bu alanda 1967-1975 yılları arasında, kurtarma kazıları yapılmıştı. Burada H.Z.Koşay, Ufuk Esin, Ufuk Esin ile Güven Arsebük, Kılıç Kökten, Baki Ögün, Hayri Ertem, Ümit Serdaroğlu, David French, Robert Whallon ile Henry T.Wright, Maurits van Loon ile Giorgio Buccellati, Harald Hauptmann, Richard P.Harper yönetimindeki kazılarda incelenen birçok höyükte, pek azı paleolitik çağdan olmak üzere, her çağdan kalma çok sayıda buluntu elde edilmiştir." (4)

Görüldüğü gibi Keban Barajı alanında kalan höyükler insanlık tarihinin en eski dönemleri konusunda son derece zengin bilgi ve belgeleri barındırıyorlar içlerinde. Yenitaş Çağı'nda parlak bir uygarlığa sahip bulunan bu alanda, daha sonraları Khalkolitik Çağ'ın son bininci diliminde ciddi bir gerilemenin yaşandığı görülür. Bunun nedenleri tam bir kesinlikle anlaşılmış değil. Ancak bazı araştırmacılar şu görüşleri öne sürmektedirler:

"Yeni Taş Çağı'nda dünyanın en parlak uygarlığına sahne olan Anadolu, Khalkolitik Çağ'da önderliği yitirmiş ve ticareti geliştirerek yazıtı keşfeden Mısır ve Mezopotamya'nın gerisinde kalmıştır. Anadolu'da yazıtı bin yıllık bir gecikme ile M.Ö.2.binin ilk dörtlüğünde (M.Ö.2000-1750) kullanılmaya başladığı için, halk madenden esyaya sahip olduğu halde özünde Yani Taş Çağı'nın ilkel "Köy Kültürü" düzeyinin üstüne çıkamamıştır." (5).

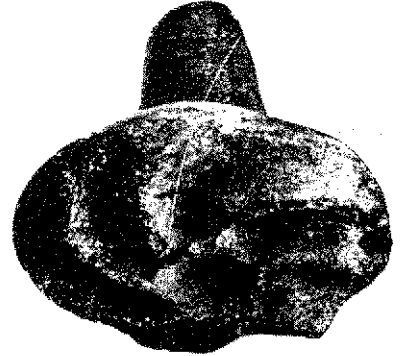
Keban Barajı alanında arkeolojik işlemlere tabi tutulan höyüklerin tek tek herbiri üzerinde durmak yerine, arkeolojik çağlar bakımından belirgin özellikler taşıyanlarını örnek seçerek incelemenin daha yararlı olacağı kanısındayız. Amacımız, burada ortaya çıkan buluntulardan hareketle geçirilen uygarlık evrelerinin izlediği doğrultuyu ortaya koymak, tarihin bura toplumu bakımından izlediği yönü görmeyi kolaylaştırmaktır. Bu nedenle Khalkolitik dönem için tipik özelliklere sahip olan Tepecik (6) höyüğünü; Tunç Çağı için de Norşuntepe (7) höyüğünü örnek olarak seçtik. Yukarıda da belirtildiği gibi Neolitik dönemin izlerini taşıyan buluntulara, bu dönemin de yaşandığı izlenimini veren yapılanmalara ve arkeolojik olgulara bölgenin birçok yerinde rastlanmıştır. Sözgelimi Pulur höyüğü de Tunç Çağı buluntuları bakımından dikkate değer özellikler taşımaktadır. Aynı biçimde Khalkolitik Çağ ve hatta öncesinin izlerini tabanında koruduğu sezilen başka höyükler de sözkonusudur bu bölgede.

TEPECİK VEYA MAKARAZ TEPE

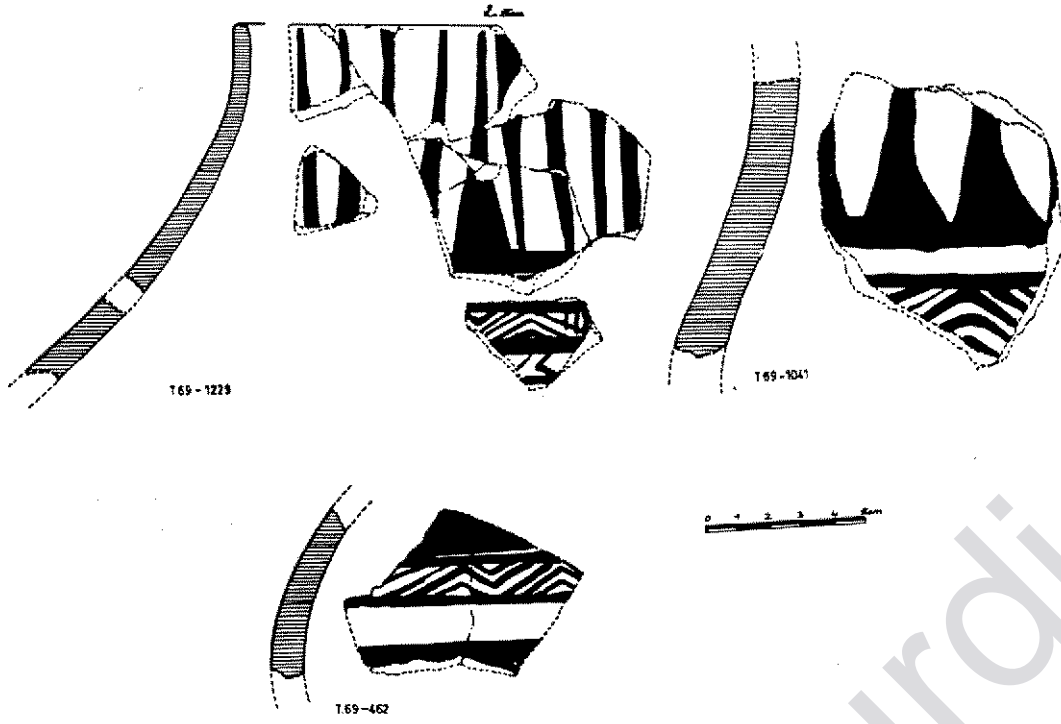
Araştırmacılar, şimdi Tepecik olarak adlandırılan bu yerin eski adının bilinmediğini belirtmekle birlikte, Dr.R.Whallon Jr. ve Asst.S.Kantman tarafından kazı öncesinde yapılan toprakaltı ve topraküstü araştırmaları sırasında bu höyük adının "Makaraz Tepe" olarak işaretlendiğini yazmaktadırlar. Bu, Tepecik höyüğünün eski adı olamaz mı? Yöredeki tüm diğer yer ve yerleşme adları gibi, Türk hükümetlerinin sorsuzca giriştiği her şeye Türkçe bir ad koyma politikası sonucu, burasının kimliği de yitip gitmeye yüz tutmuştur.

Tepecik höyüğü, antik adıyla "Kalon Peidon", eski adıyla "Uluova", şimdiki adıyla da "Altınova" diye adlandırılan, Elazığ'ın en verimli ovası üzerinde yer alıyor. Şimdi Keban suları altında kalmış bulunan Tepecik höyüğü, Elazığ-Bingöl karayolu üzerinde, Elazığ'dan 28 km. uzaklıkta anayoldan

kuzeydoğuya ayrılan 5 km.lik Munzuroğlu köy yolunun 3 km. ilerisinde, yolun batısında yer alır. Kazı yöneticisi Ufuk Esin, "Tepecik höyüğü tarih öncesi çağlarda birbirine çok yakın olarak kurulmuş 5 büyük yer-

Tepecik, 3 — "Çeç" mührü (pişmiş toprak)
"Çeç" stamp seal (baked clay)

Tepecik, I ETÇ'a ait boya bezekli kap parçaları (M.Ö. 3. binyıl)
Painted sherds from EBA (3rd mill. B.C.)

leşme yerinden (Tülintepe, Norşun Tepe, Korucu, Habusu-Körtepe ve Tepecik) birini teşkil eder." demektedir. Araştırmacı, Garstang-Gurney'in "The Geography of the Hittite Empire" adlı eserini kaynak göstererek şöyle yazar:

"Bu M.Ö. ikinci bin yılda ISUWA ülkesi olarak bilinen Elazığ ve çevresi içinde ISUWA'ya bağlı ufak kentlerden biri olabilir." (8)

İlk kazı çalışmalarının başlatıldığı 1968 yılında varılan sonuçlar şöyle özetleniyor:

"Özetlenecek olursa, Tepecik'de 1968 yılındaki ilk kampanyada Z alanında yoğun bir orta çağ yerleşmesiyle, gene aynı çağa ait olduğu sanılan höyüğün üst düzlüğünden yamaçlara doğru uzanan, demir çağı ile son ve orta tunç çağına ait tabakaları tahrip ettiği anlaşılan bir mezarlıkla karşılaşmıştır.

Höyüğün kuzeybatısında yangın geçirdiği izlenen bir büyük mimari komplekse rastlanmıştır. Bu kompleksin demir çağı sakinleri tarafından tahrip edildiği düşünülebilir. Höyüğün güney yamacında ve belki höyüğün üst düzlüğünün bozulmuş tabakalarının hemen altından başlayan, şimdilik sınırları Amuk ovası "F" evresi sonu ile "K" evresi arasında yer alan, bir eski tunç çağı yoğunluğunun varlığı görülmüştür." (9)

Daha ilk kazıda höyük tarihinin Eski Tunç Çağı'na kadar uzandığını izlenimi edinilmiş, ertesi yaz (1969) kazı ve incelemelerinde ise "henüz ana toprağa" erişilmemiş olmakla birlikte, ancak "9-K, 8-H ve 8-O açmalarındaki derinlik son-

dajları yardımıyla höyük stratigrafisi hakkında tüme yakın bir bilgi edinilebilmiştir. Buna göre Demir Çağı'ndan itibaren (M.Ö.1.bin yılın ilk yarısı) Eski Tunç Çağı başlarına kadar (M.Ö.4.bin yıl sonu) tepecikte yerleşmelerin birbirlerini takip ettiği anlaşılmıştır." Böylece önceki yıldan yapılan tahminler doğrulanmış, hatta daha sonraki kazıda "Kalkolitik devir yerleşmesiyle karşılaşılacağı"(10) umudu edinilmiştir.

1969 kazısı, höyüğün yerleşme düzenine ilişkin önemli bilgilerin edinilmesini sağlamıştır. Buna göre:

"Höyüğün tepe düzlüğünün batı ve kuzey kesimlerinden itibaren, höyüğün batı ve kuzey yamaçlarına doğru asıl M.Ö.2.binyıl yerleşmesinin yayıldığı ortaya konabilmiştir. Son Tunç ve Orta Tunç Çağları'nda Hitit Devleti zamanıyla çağdaş olan bu yerleşmenin de bulunduğu yerin topografisine göre teraslanarak uygulandığı anlaşılmıştır. Bunlara karşılık höyüğün doğu ve güney terasları, Eski Tunç Çağı yerleşmesinin şimdilik daha yoğun bulunduğu birer alan olarak ortaya konabilmiştir." (11)

Tepecik'de karşılaşılan kültürün çevre kültürleriyle olan benzerliği konusunda da şunlar ileri sürülmektedir:

"Eski Tunç Çağı'nda Khirbet Kerak malları ve yerli boya bezekli çanak çömleğin belirli merkezlerinden biri olarak ortaya çıkan Tepecik'in Kuzey Suriye, Mezopotamya, Güney Anadolu -Amuk ve Kilikya ovaları- ile kültür alışverişi yönünden daha yakın ilişkileri olduğu izlenimi uyanmaktadır. Bunula

birlikte, şimdilik az bir oranda da olsa Orta Anadolu'nun çağdaş merkezleriyle de ilgisi olduğu ele geçen Bakır Çağı çanak çömleğiyle anlaşılmalıdır." (12)

Aynı yıla ilişkin kazı ve inceleme raporunda, burada elde edilen bir Mitanni mühürü ve diğer buluntulardan hareketle Tepecik'in "Orta Anadolu'nun büyük Hitit merkezleriyle, bir yandan da Mitanni devletiyle yakın ilişkiler kurmuş olduğu" kanısına varılmıştır.

1970 kazısının sonuçlarını ve höyük hakkındaki varılan genel kanıyı ise Ufuk Esin şöyle özetlemektedir:

"1970 yılında yapılan çalışmalarda Tepecik'te ana toprağa varılmış ince bir neolitik kalıntının üstünde zengin bir kalkolitik yerleşmenin belirtileri görülmüştür. Esas kalkolitik yerleşmenin Tepecik höyüğünün kuzeydoğusunda, neolitik yerleşmenin de güneydoğusunda aranması gerektiği kanısı uyanmıştır. Esas Tepecik höyüğü kısmen kalkolitik tabakalar üzerinde İlk Tunç Çağı'nın başından itibaren gelişmeye başlamış ve İlk Tunç Çağı'nın sonunda yaklaşık olarak bu günkü höyüğün yüksekliğine ulaşmıştır. Böylelikle Tepecik'te 16 m.yi bulan kalın bir İlk Tunç Çağı kültürü vardır. Orta Tunç Çağı ve Son Tunç Çağı'nda, İlk Tunç Çağı'na ait höyüğün kuzey, batı ve kısmen doğu yamaç ve terasları kazularak bu sonraki yerleşmeler kurulmuştur. Son Tunç Çağı'nda bu yeni höyük de tepe düzlüğü seviyesine erişmiştir. Demir Çağı tabakaları şimdilik yalnız tepe düzlüğünde ele geçmiştir. Höyükte bu devirden sonra yeniden yerleşme olmaması, ancak Orta Çağ'da mezarlık olarak kullanılmıştır.

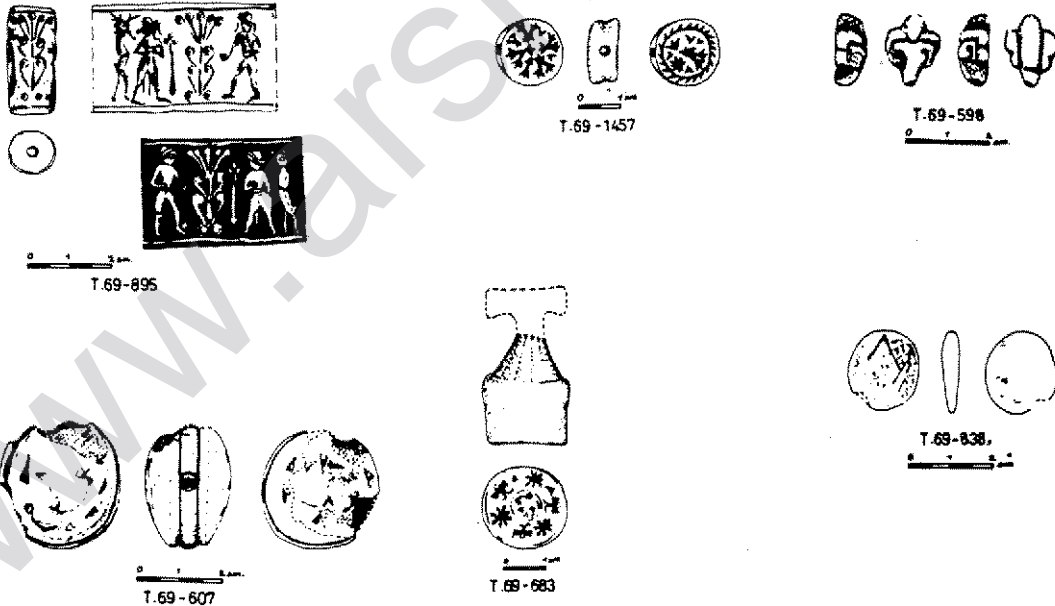
1970 çalışmalarında Tepecik höyüğünün stratigrafi sorunu çözümlenmiş ve her devir için yerleşme düzeni hakkında bir

fikre kavuşulabilmiştir. M.Ö.5.binyıldan itibaren Tepecik höyüğü kültür tarihi açısından, ayrıntılar dışında aydınlığa erdirilebilmiştir. Bu arada Altmova höyüklerinin Anadolu tarihi içindeki yeri ve gelişmesi Tepecik'in yanında Korucu Tepe ve Norşun Tepe'de paralel olarak izlenebilmektedir. Ancak neolitikten itibaren Altmova'nın Kuzey Suriye ve Mezopotamya, Doğu Anadolu ve Kafkaslar, Orta Anadolu'yla ilişkileri henüz daha ayrıntılı araştırmaları beklemektedir." (13)

Mühürler ve Çanak Çömlek:

Tepecik höyüğünün verdiği buluntular arasında mühürler ve çanak çömlekler önemli bir yer tutar. Bu tür eşya, halk topluluklarının yaşadıkları kültür evrelerini, çevre kültürlerle olan etkileşimlerini, geçirdikleri tarihsel süreçleri saptamada önemli bir rol oynar. Sözgelimi Tepecik'de ele geçen "dügme veya disk biçimli, alçı taşından yapılmış bir mühür" sayesinde Eski Hitit Devleti dönemi tarihlenebilmiştir. Yangın geçirmiş ve kırılmış olduğu için üzerindeki yazı okunamamış, ancak araştırmacılar bunun Hitit İmparatorluk devrinin son evrelerinde görüldüğünü açıklamışlar (14). Yine burada ele geçen bir diğer mühür hakkında şunlar söyleniyor:

"Ayrıca 8-K plankaresinde gene 2b tabakasında fritten yapılmış bir silindirik mühür ele geçmiştir. Mühür, Mitanni mühürlerinin Kerkük stiline olanlarına yaklaşılmaktadır. Üzerinde palmet başlıklı bir hayat ağacının iki yanında iki insan figürü, bunlardan birinin arkasında bir dağ keçisi veya geyik, hayat ağacının bir tarafında da bir sunak görülür. V.d.Osten bu tip Kerkük mühürlerinin Hitit İmparatorluk devrinin sonlarına

1 Tepecik mühürleri, amülette (M.Ö. 2. binyıl) ve bir buluntu (M.Ö. 3. binyıl)
Seals from Tepecik, an amulette (2nd mill. B.C.) and a small find (3rd mill. B.C.)

tarihlendirilmeleri gerektiğini, Asur etkisinin açık olduğunu söyler (Von der Osten, Ancient Oriental Seals, 1936, Frankfurt ve diğer bazı yazıları)." (15).

Bu tabakada ele geçen kireç taşından yapılmış ve fakat kırılıp ufalmış olan "çekiç başlı" başka mühür de bulunmuştur. Bu mühür de şöyle tanıtılıyor:

"Hitit İmparatorluk devrinin sonlarına (M.Ö.2.binyılın sonları, Son Tunç Çağı'nın son evreleri) tarihlendirilmesi akla daha yakın görülen 2b mimarlık tabakasında bu çekiç başlı mühürün bulunması, belki ikinci kez yeniden kullanılmasıyla açıklanabilir." (16)

Tepecik çanak çömlek bakımından da zengin buluntular vermiştir. Kazı raporlarında bir kısmının resimleri sunulmuş ve hangi döneme tarihlendikleri belirtilmiştir. Bunlar Orta Tunç Çağı, İlk Tunç Çağı, Khalkolitik ve Neolitik Çağlar'a ait çanak çömlek buluntularıdır. Büyük bölümü kırık olmasına rağmen parçaları bir araya getirilip yapıştırılarak tamamlanabilenleri de olmuştur. Böylece elde edilen orijinaleri, bu höyükte sanatın ve gelişkin insan zevkinin düzeyini açıkça yansıtmaktadır. Kilden yapılan, başlangıçlarda elle biçimlendirilip süslenen çanak çömlek giderek geliştirilen çark ve benzeri araçlarla daha da düzgün ve estetik bir görünüme kavuşturulmuştur. Seramik esya sadece yiyecek kapları için değil, depolama gereksinimlerini gidermede küp ve ambar olarak da kullanılmıştır.

1969 kazı sonuçlarını sunan rapora bir de bu höyükte bulunan "insan kalıntıları"na ilişkin bir değerlendirme eklenmiş. Güven Arsebük, henüz gereği gibi incelenmemiş olan bu buluntular konusundaki öndüşüncelerini şöyle dilegetiriyor:

"İskeletlerin ön incelemesi sonunda, kişilerin genellikle genç veya ergin yaşlarda öldükleri anlaşılmıştır. 40/45 yaşını aşkın kişilere ender olarak rastlanılmaktadır. "Çocuk" mezarlarının sayıca çok az oluşu da ilginçtir. Höyük üzerinde tesbit edilebilen çocuk mezarlarının sayıca çok az oluşları çocuk ölümünün az mı olduğu, fetal kalıntıların gömülmeden atıldıkları mı, toprak yapısının bu gibi kalıntıların günümüze ulaşmasına engel mi olduğu, yoksa sosyoetnolojik bir nedenle çocukların başka bir yere mi gömüldükleri gibi şimdilik cevaplandırılmayan bazı sorular doğurmaktadır." (17).

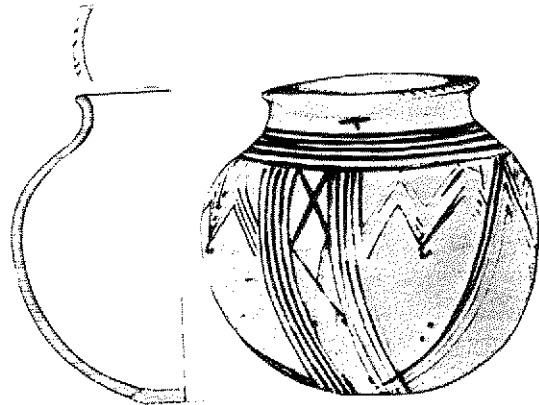
Araştırmacı Arsebük, bu durumun "kalıtsal" bir nedenle mi, yoksa "beslenme" yetersizliklerinin yol açtığı bir gelişme mi olduğu konusunda kesin bir görüş önesürmemekle birlikte, ölümlerin diş etlerinde görülen "aşırı aşınma, enamel çatlak ve hatta antemortem kırıklarının" gözönüne alarak beslenme yetersizliklerinin bu olguda ağırlı bir role sahip olabileceğini belirtmektedir.

Araştırmacılar Tepecik'de karşılaşılan kültürle bölgedeki diğer bazı höyüklerde açığa çıkan kültürler arasında tam bir benzerliğin bulunduğu sonucuna varmışlardır. Han İbrahim Şah kazısını yöneten Hayri Ertem raporunda bu durumu şöyle sunuyor:

"IV.tabakada bulunan (Han İbrahim Şah höyüğünün 4.tabakasında MD) İlk Tunç Çağı'nın renkli çanak çömleği, stratigrafi açmalarının dar ölçülerine nazaran bu tabakada oldukça bol denebilecek miktarda görülür. Bu tip çanak çömlek üzerindeki geometrik motifler çevrede kazılan Pulur (Sakıol)'da I-VIII.tabakalarda (H.Koşay, Keban Projesi 1968, s.141), Kalaycıktepe'de V. (Ü.Serdaroğlu, Keban Projesi 1968, s.34, lev. 11-13) ve Tepecik höyükte İlk Tunç Çağı ta-

■ T 70 - 1135

T 70 - 1135
0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

Orta Tunç Çağı kapları
Pots of Middle Bronze Age

bakalarında (U.Esin, *Keban Projesi 1968*, s.156, lev. 20:2,3) bulunanların aynıdır. En son *Ufuk Esin'in ve Harald Hauptmann'm* (H.Hauptmann, *Keban Projesi 1968*, s.109, n. 19) değindikleri gibi bu renkli çanak çömleği Charles A.Burney'in (*Eastern Anatolia in the Chalkolithic and Early Bronze Age, Anat. St.8, 1958*, s.163/25 ve 203/266) Malatya-Elazığ bölgesi Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı örneklerine bağlamak gerekecektir. Bununla beraber bu çanak çömleğin stratigrafi açmalarında 10.tabakaya kadar devam etmesi ve özellikle Karaz tipi çanak çömlekle aynı tabakalarda yanyana görünmesi keyfiyeti, Pulur (Sakyol) kazılarında I-VIII.katlarda bu iki tip çanak çömleğin yanyana bulunmasına paralel düşer. Orada VIII.tabakadan itibaren XI.tabakaya kadar Karaz tipi çanak çömlek yalnız devam etmiştir. Buradaki durumu ancak gelecek mevsim çalışmalarında araştırılacak olan diğer alt tabakalar aydınlığa kavuşturacaktır." (18)

Daha sonraki çalışmaların ne gibi sonuçlar verdiğini bilmemekle birlikte, adı geçen bu höyüklerden elde edilen buluntulara egemen olan stil, kullanılan teknik, işlenen motifler gözlemlendiği zaman, en azından Khalkolitik ve Tunç Çağları'nda burada yaşayan halkların aynı kültüre sahip ve belki de aynı halk oldukları sonucuna varmak güç değil.

NORŞUN-TEPE

Norşun-Tepe ve Pulur (Sakyol) höyükleri, Tunç Çağı buluntularının yoğunluğu bakımından tipik birer örnek oluştururlar (19). Tunç ya da Bronz Çağı'nın başlangıç ve bitiş tarihleri konusunda farklı görüşler olmakla birlikte genellikle M.Ö.3000-1200 tarihlerini kapsadığı (20) kabul edilir. Bu çağa Anadolu'da 3000 yıllarında girildiği yargısı egemendir. Ayrıca İlk (Erken-3000-2500), Orta (2500-2000) ve Son Tunç Çağı (2000-1200) gibi kendi arasında üç evre olarak bölümlenmek adet olmuştur. Yumuşak olması nedeniyle bakırın araç yapımında kullanılması güçtü. Ancak onun kalayla karışımından elde edilen tunç daha sertti ve araç gereç yapımında kullanılmaya daha elverişliydi. Çağın adı işte bu aşamadan ileri geliyor.

Egemen kanya göre Erken Tunç Çağı aşamasında "Anadolu özünde daha çok khalkolitik Çağ'm sadece tarıma dayalı "köy kültürü"nü sürdürür. Tunç aletler çok yaygın değildir. Bu dönemin "teknolojik" buluşu dört tekerlekli arabadır. İlk örneklerini Mezopotamya sanat tasvirlerinde gördüğümüz bu arabalar öküzler tarafından çekilmekte idi. Tekerlekler kağınlardaki gibi disk şeklinde idi (21)".

Anadolu'da Khalkolitik Çağ'ın son bininci yılının sonlarına doğru başlayan gerileme dönemi, Orta Tunç Çağı'ndan itibaren yerini parlak bir uygarlığa bırakır. Henüz yazı kullanılmıyor ama şehircilik, mimari, heykeltıraşlık ve çanak çömlek yapımında Anadolu hatırı sayılır bir düzeye ulaşır. Ayrıca altın, gümüş ve her ikisinin karışımından oluşan

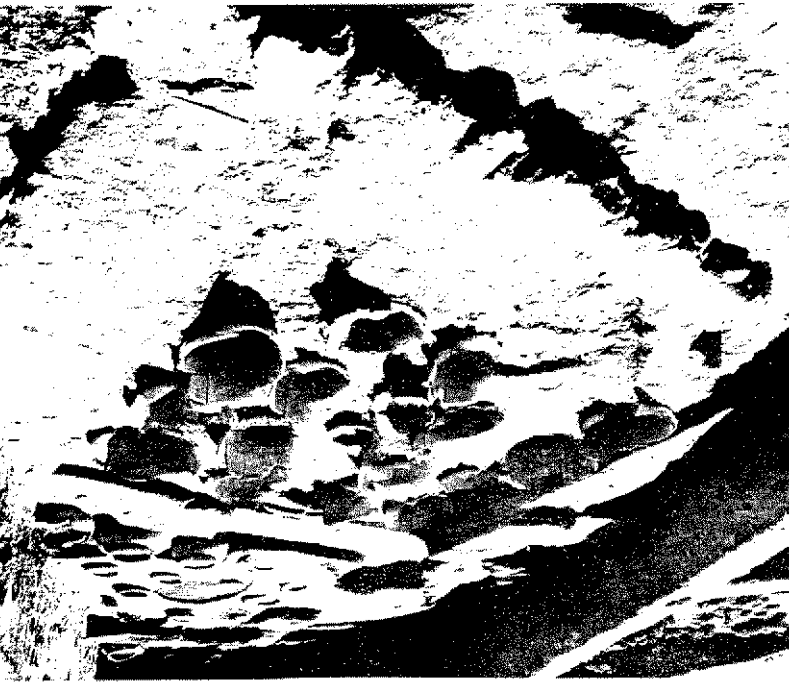
Norşuntepe, bir Mitanni mühürü.

elektrondan yapılmış sanat eserleri sıraları süslemeye başlar. Çömlekler artık elle değil mekanik çarkla, yani "makinne" ile üretilmeye başlanır (22).

Eski Tunç Çağı Anadolu'sunda kentler surlarla çevrili, yerel beyin yönetiminde birer devletcik durumundaydılar (23). "Bu devletciklerin en önemlileri Kızılırmak kavisi içindeki Hatti rahip beylikleri ile Troya II krallığı idi (24)". Keban Barajı alanında elde edilen Tunç Çağı buluntuları arasında ithal malı olduğu önesürülen bazı mallar da yer alıyor. Bu, o dönemde Anadolu kentleriyle diğer bazı bölgeler arasında ticari alışverişin varlığını ortaya koyar. Prof.Dr.Bilge Umar bu durumu şöyle anlatıyor:

"... Bu kentlerin gerek birbiriyle, gerek gelişmiş uygarlığa sahip komşu ülkelerin kentleriyle alım satım (daha doğrusu, değiş tokuş) ilişkileri içinde bulunduğu anlaşılmıştır. Anadolu'ya yakın bu gibi komşu denizötesi halklarla ilişkiyi, deniz yolundan, batı Anadolu kentleri yürütüyordu. İç Anadolu ise, karayolundan kuzey Suriye ve kuzey Mezopotamya ile ilişki yürütmekte idi. Bunların yanı sıra, batı Anadolu kıyı kentleriyle iç Anadolu kentlerinin kendi aralarında kara yoluyla yürüttüğü ilişki ve batı Anadolu kıyı kentleriyle güney Anadolu kıyı kentlerinin kendi aralarında deniz yoluyla yürüttüğü ilişki, sözü edilen tüm yörelerin birbiriyle doğrudan doğruya ya da aşamalı olarak bağlantı sürdürmesini sağlıyordu." (25)

Arkeolojik ve tarihsel verilerden elde edilen sonuçlara göre bu dönemde Keban Barajı alanı ve çevresinde, komşu halklarca bile Hatti (Khatti) diye adlandırılan bir halk yaşıy-

Norşuntepe, R S 20. Tabaka VI. Pithos yapısının doğudan görünümü

R S 20. Horizont VI. Pithosgebäude von Osten

ordu. Bunların buraya nerden geldikleri bilinmiyor, ancak M.Ö.3000'lerde buranın yerli halkı oldukları ve Hititlerin geliştirdikleri uygarlığın Khatti kültürü üzerinde temellenildiği yargısı egemen. "Hattilerin yaşam koşulları ve sanat yapıtları üzerine bilgimiz, Alacahöyük kazıları sayesinde, oldukça ileridir. Burada bulunan tunç, elektron vb. maddelerden yapılmış tapkı simgeleri, geyik vb. kutsal hayvan heykelcikleri, Hatti uygarlığının o çağa göre ne kadar gelişmiş olduğunu belgeliyor." demektedir Prof.Dr.Bilge Umar (26). Daha sonraki bölümlerde ayrıca üzerinde durmayı düşündüğümüz "inanç kültü" izleri bakımından geyik ve dağ keçisi gibi hayvanların Keban Barajı alanında elde edilen buluntularda da sık sık göze çarptığını burada belirtmekle yetinelim.

Dr.Harald Hauptmann, "Norşun-Tepe" diye tanıtılan bu höyüğün gerçek adının bu olabileceğinden emin değil. Bu nedenle çevredeki köylüler arasında yaptığı soruşturmada, höyüğün adı konusunda şu sonuca varır:

"Yazılış, ender olarak Norşun-Tepe şeklindedir. Kürtçe konuşan civar köylülere göre Nohrcu-Tepe şekli de mümkündür. Türkçeye "Güneşin Arkasında Battığı Yer" olarak da çevrilebilir. Fonetik bakımından Ermeniceye de uyar: Nor-Scho-untsch (Yeni Nefes) veya Nor-Schoun (Yeni doğmuş köpek)." (27)

Doğrusu Hauptmann'ın köylülerden duyduğunu sözcüğün seslerini nasıl saptadığını bilmek güç. Ancak bilinen birşey varsa, bu örnekte de görüldüğü gibi Türkiye'de girişilen ad değiştirme hastalığının bilim dünyasını da bir hayli uğraştır-

dığı, yer ve yerleşim birimlerinin adlarını ciddi bir belirsizliğe sürüklediğidir. Kazı raporu "Norşun-Tepe" adıyla düzenlendiğinden biz de aynı adı kullanmaya devam edeceğiz bu yazıda.

Norşun-Tepe, günümüzde artık kullanılmayan Elazığ-Ze 'eriç yolu üzerinde ve Altınova'nın en çok göze çarpan bir rinde bulunuyor. Ova tabanından 35 m. yükseklikte bulunan Norşun-Tepe 1914 yılında Elazığ ovasına bir seyahat yapan V.Pietschmann'ın da dikkatini çekmiş, onun "Durch Kurdische Berge und Armenische Städte" adlı eserinde "Tell-Morschon" veya "Morschon" olarak geçmektedir. Yine Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Ağsık köyünde ele geçen bir düğme mühürün buluntu yeri Norşun-Tepe olarak gösterilir (28). Burney'in 1958'de bu höyükte yaptığı yüzey çalışması sonunda burasının İlk Tunç ve Demir Çağları'nı kapsayan bir yerleşme olduğu düşüncesi güçlenmiştir.

29 Ağustos -29 Ekim 1968 tarihleri arasında gerçekleştirilen ilk kazı, Norşun-Tepe höyüğünün, Demir Çağı'nın bölgedeki gelişimini aydınlatmak bakımından ciddi bir öneme sahip olduğu sonucunu doğurdu. Ayrıca Demir dönemi tabakalarının altında kalan ve büyük bir yangın sonucu tahrip olan İlk Bronz sonlarına dayanan kesimin incelenmesine olanak hazırlayacaktı bu kazı.

Daha ilk tabakalardan itibaren bolca buluntu veren bu höyükte yapı düzeni, yamacın eğimine uyan bir biçimde kurulmuş ve "Evler, taş temel üstüne inşa edilmiş, sıkıştırılmış kil ve kerpiçten, ahşap hatıllarla kuvvetlendirilmiş duvarlara sahipti (29)." Sondaj karelerine paralel olarak açılan trans-ellerden birinde iki eve ait bir yerleşme planı ile karşılaşmıştır. "Birkaç odadan meydana gelen evler tıpkı bugünkü köy yerleşmelerinde izlendiği şekilde, taş temeller üstünde yükselen, ahşap hatıllar ile desteklenen kerpiç-duvarlara malikti (30)." İlk Bronz Çağı'na ait olduğu saptanan bir duvarın üstünde bulunan dar merdivene göre yapının iki katlı olması gerektiği sonucuna varılır. Bu yapı katında:

"Odalarındaki yığıntı arasında kaba formu pişmiş topraktan boğa, inek ve koç figürinleri ele geçmiştir. Bir çeşit figürin grubunun ise, her hangi bir dama oyununda kullanılmış olacağı düşünülebilir. Çakmak taşı ve opsiyenden lama ve yongalar çoktur. Maden buluntular arasında, yuvarlak başlı, boynunda deliği bulunan bir iğne ile uzun bir keski göze çarpar. En kuzeyde açılan odada organik maddeden, diş veya kil gibi malzemenin sokulması için delik açılmış, küçük terrakota tarak ve fırçalar ele geçmiştir..." (31)

Bu odalarda bulunan çanak çömlek motifleri arasında İlk Demir dönemine ait tek örnek olan, dağ keçisi formlarının verilmiş biçimini gösteren motifler dikkati çekmiştir. Elsanatlarında karşılaşılan bu stilin Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu Son Bronz ve İlk Demir Çağı kap bezemesi ile

bazı paralellikler gösterdiği gözlemlenmiştir.

İlk Bronz Çağı'nın geç evresine kadar inen, yangın geçirilmiş bazı çukurlar görülmüştür. Burada Korucu Tepe'nin aksine Büyük Hitit İmparatorluğu dönemine ait çok az buluntuya rastlanmıştır. Bu çukurlardan birinde şöyle tanıtilen bir mühür bulunmuştur:

"Pitoteristik topuzlu asanın önünde, uzun elbisesi, yuvarlak serpuşu ve örgülü saçlarıyla bir duacı yer alır. Yan sahnede, spiral şeklindeki örgü bandının üstünde, ayakları üstünde çömelmiş başları arkaya dönük, kalça kısımları ve havaya kalkmış düz bir hat meydana getiren kuyrukları birbirine değen, antitetik şekilde yer almış, iki ceylan (?) görülür. Bunlara ait karşılaştırma malzemesi Alishar, Alalak ve Nuzi'de evvelce bulunmuştur." (32)

1969 kazı çalışmalarında, İlk Tunç III evresine ilişkin bilgiler çok daha artmış, 1968'de yapılan tahminleri doğrulayan çokça buluntu elde edilmiştir. Bu döneme tarihlenen geniş bir yapı bulunmuş, bunun oturmaya mahsus bölümünün bir köşesinde yer alan kil sekisi, ortada döüeme üzerinde yer alan karemsi hafif içbükey kenarlı ve yükseltilmiş ağızlı ocağı bulunan bir odası dikkati çekmiştir. Dar kapılarla güneye açılan bu kısım yine aynı kapılarla basit mekanlara bağlanmıştır. Bu yapının çevresinde daha başka yapılar açığa çıkarılmış ve bir pitos binası bulunmuştur. Bir saray olduğu tahmin edilen bu yapı kompleksi konusunda H.Hauptmann şöyle diyor:

"Durumu kısaca özetlersek, yapıları iki ana grupta toplayabiliriz; daha yüksekte inşa edilip, nüve tepenin düzlüğünde uzanan sarayvari bölüm ile, güney yamaçta yer alan sık ve kademeli şekilde yerleştirilmiş basit nitelikte oturmaya mahsus kanat. M.Ö.2000 başlarına tarihlenen bu pitos binası, plan olarak aynı devirde Acemhöyük, Kültepe ve Beycesultan'da izlenen tipik Anadolu saray yapılarından ayrılır. Burada görülen bölümlenme, daha ziyade Kuzey Suriye yapılarını hatırlatır. Bir karşılaştırma yapmak istersek, Alalah XI.kat sarayını zikredebiliriz." (33)

1970'de sürdürülen kazı çalışmaları, Norşun-Tepe höyüğünün yapısı, geçirdiği tarihsel süreçler ve karnında barındırdığı uygarlık değerleri konusunda daha ayrıntılı bilgilerin elde edilmesine olanak sağladı. 1968 kazıları sırasında bulunan bir Mitanni mühürüne benzeyen, cam hamurundan yapılmış ikinci bir mühür ortaya çıkarıldı. Buluntuların çevre ve yakın kültürler bakımından bir değerlendirmesini yapan araştırmacılar şöyle yazmaktadırlar:

"... El yapımı çanak çömleğin yanı sıra, ağızları kırmızı boyalı çanaklar ile kahverengi ve bozumsu siyah renkte, derin çark izlerine sahip "Suriye" çanak çömleği de mevcuttu. Bu Suriye çanak çömleği içinde ince hamurdan yapılmış yassı ayaklı bir kupa dikkati çekmektedir. R20 karesinde pitos yapısının depo mekânındaki (3) bir pitos içinde bulunmuş kırmızı

boyalı bir şişe de sarı kilden yapılmış mallar grubuna girmektedir. P18 karesinde ise çukurlar tarafından oldukça tahrip edilmiş batı depo yapısındaki kerpiç yıkıntıları içinde bir Kappadokya boyalı çanak parçası bulunmuştur. Diğer taraftan ithal edilmiş olması kuvvetle muhtemel bu türe ait birçok parçaya Tabaka Vin Orta Tunç Çağı katlarında ve çukurlarda tesadüf edilmiştir. Bu boyalı kapların Norşun Tepe'de hangi safhada ortaya çıkmış oldukları soeunu anacak ilerdeki incelemeler sonunda aydınlığa kavuşacaktır. Buna rağmen, Arslantepe'de VI.katta bulunmuş olan bir kap parçasından görüldüğü üzere Kappadokya boyalı türlerinin İlk Tunç Çağı'nın sonlarına doğru yukarı Frat bölgesinde ortaya çıktıkları sanılmaktadır. Küçük buluntular arasında ise çeşitli tipte kanatlı ok uçları bulunmuştur." (34).

Keban Barajı alanındaki eski halk topluluklarının "ocak" denilen araca da büyük önem verdikleri anlaşılıyor. Norşun Tepe'de de Tepecik, Pulur ve Korucu'da saptanan, bölgenin İlk Tunç Çağı topluluklarıncı sunak olarak değerlendirildiği sanılan bir tip ocak ortaya çıkarılmıştır. Uğur ve bereketin sembolü olan bu buluntuların ayrı değerlendirilmesi, bölgede yaşamış eski inançların bugünkü izlerini saptamayı kuşkusuz kolaylaştıracaktır.

At Gömüsü:

"Norşun Tepe'de at gömüsüne rastlanması kazı çalışmalarını yürüten araştırmacılar için son derece ilginç olmuştur. P19 a'da, saptanan bir odacıkta görülen, "yüzleri birbirine bakan iki adet at gömüsü" İskitlerin belirli bir dönemde burada etkinlik sağladıkları konusunda düşünmeyi sağlamıştır. "Bu gömülerin altında ise başı güneyde olmak üzere çapraz bir şekilde yerleştirilmiş üçüncü bir at yer almaktaydı. Kuzeydeki en

Norşuntepe, At koşumları
Pferdegeschirr

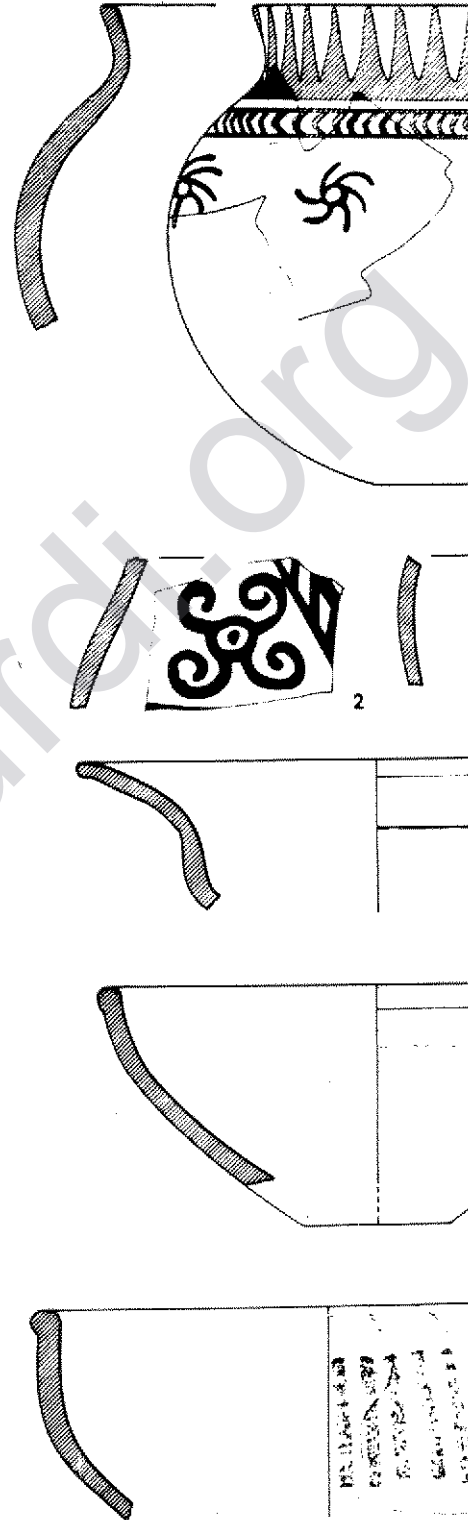
üst iskeletin göğsüne sokulu bir vaziyette, kürek kemiğinden göğüs kemiğine kadar dayanan 45 cm. uzunluğunda demirden bir mızrak ucu bulunmaktaydı. Alttaki üçüncü iskeletin omurgası ise demir bir balta ile yarılmıştı. Demirden yapılmış diğer mezar hediyeleri arasında ikinci bir mızrak ucu ile saplı bir bıçak bulunmaktadır. Tunçtan yapılmış mezar hediyeleri olarak iki adet gem parçası, hayvan başı bezemeli bir dizgin halkası, bir gem ağızlığı kolu ve iki adet üzerleri grifon başı bezemeli kayış bağlantı parçası mevcuttur (35)".

Bu at gömüsü konusunda araştırmacılar şu yorumu yapmaktadırlar:

"Küçük Asya'da ölümlere at kurban etme geleneğinden Hitit ritüelleri bahsetmektedirler. Bu gelenek Osmaniye'deki Eski Hitit mağara mezarları buluntularıyla arkeolojik yönden kanıtlanmıştır. Ege bölgesinde ise Miken Devri'nden itibaren atların çift halinde ölümlerle birlikte gömülmüş oldukları bilinmektedir. Epos'da ise Patroklos'un ekphora'sı ile ilgili olarak atların kurban edilmesinden bahsedilmektedir (İliad 23, 171). Antik yazar Homer'in zamanında ise, özellikle Kıbrıs adasında Salamis'deki büyük kral nekropolünde de tespit edildiği üzere (M.Ö. 850-700), koşumları takılı atların gömülmesi bir gelenek haline gelmiştir. Üç tane atın silahla öldürülüp gömülmesi geleneğine ise M.Ö. 5.yy.'da Trakya bölgesinde rastlanmaktadır. İstep kavimlerinin ölü kültüründen alınmış olduğu tahmin edilen bu gelenek Küçük Asya'da yeniden Frig devrinde karşımıza çıkmaktadır. Gordion'daki M.Ö. 7.yy. sonlarına tarihlenen Küçük Yassıhüyük tepe mezarında koşumları takılı atlar ile M.Ö. 6.yy.'a ait diğer bir tümülüs'te ölümlerle birlikte gömülmüş 6 tane at tespit edilmiştir. Diğer bir at gömüsü ise Sardes şehrinin Geometrik Çağ katlarında karşımıza çıkmaktadır.

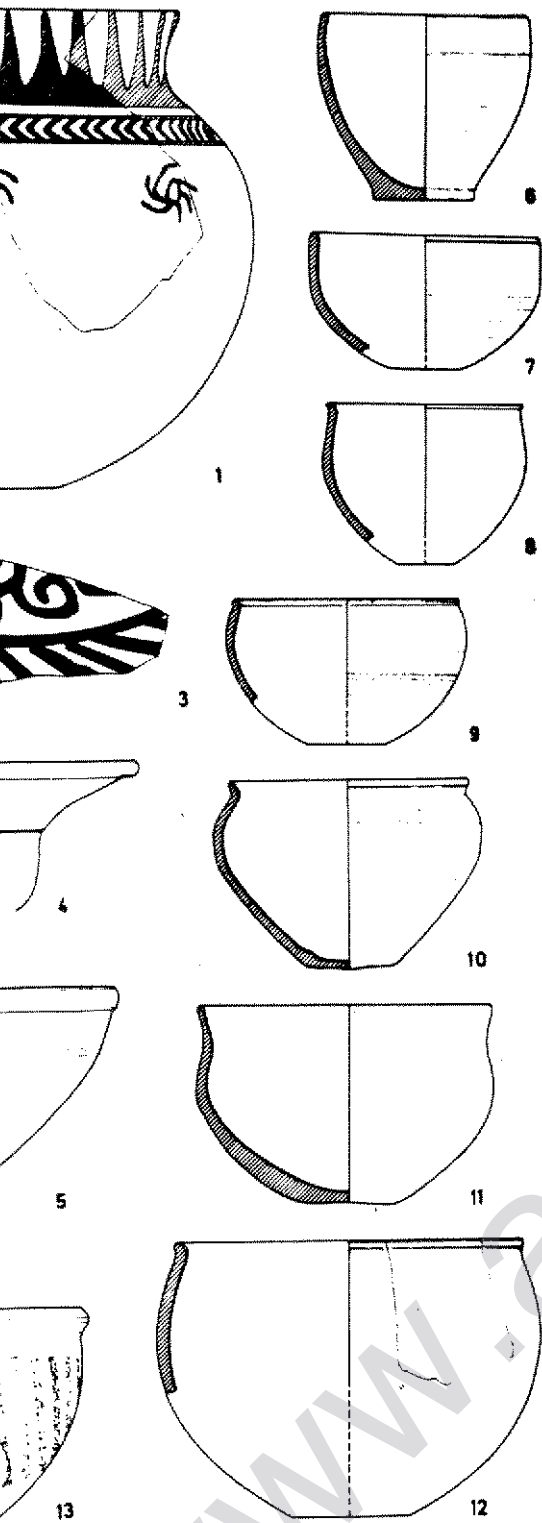
Norşun Tepe'deki küçük odacık içinde kurbanlarla ilgili herhangi bir insan gömüsüne tesadüf edilmemiştir. Çukurda iskeletlerin altında yer alan 1.5 m. kalınlığındaki doldurma moloz tabakasında yalnızca çanak çömlek kırıkları ile bir bıçak bulunmuştur. Bir çakıl döküntü tabakasının üzerinde taş sertliğinde bir kil tabakasından meydana gelmiş sıkı zemin toprağının altında ise Son-İlk Tunç Çağı yapılarına ait duvarlar tespit edilmiştir. Kap kacakları ile birlikte gömülmüş atlara ait gömüler herhangi bir insan cesedi kalıntısı ihtiva etmeyen Güney Rusya kurganlarında M.Ö. 7.yy.'dan itibaren görülmektedir. Antik yazar Herodot (Herodot Tarihi, I.Kitap, 216) İskitlerin at kurban etme geleneklerinden şöyle bahsetmektedir: "Tüm tanrılardan yalnızca Güneş'e taparlardı. En hızlı tanrıya yeryüzünün en hızlı varlığının kurban edilmesi gerektiği düşüncesiyle ona at kurban ederlerdi."

Küçük Asya'yı bir asırdan fazla bir zaman yakıp yıkarak bir çöl haline getirmiş olan Kimmer ve İskit'lerin varlığına daha erken buluntular da işaret etmektedirler. Boğazköy, Gordion, Sardes ve Efes şehirlerinde, İzmit ve Toros dolaylarında gün

Norşuntepe,

Batı yamacı. J K 18 19. İlk Tunç Çağı I çanak çömlek
Westhang. J K 18 19. Frühbronzezeit I Keramik
Überzug gemusterte

1-3 Boyalı, 4-12 Açık renk ince yapım, 13 Astar bezemeli
bomalte, 4-12 feine helltonige, 13 mit ausgespartem

ışığına çıkartılmış olan küçük hayvan heykelcikleri İskit hayvan üslubunun etkisi altında yapılmışlardır. Gordion, Sardes ve Milet'te tespit edilmiş olan tahrip katları Kimmer istilasına ve onları takip eden İskit'lere bağlanmaktadır. Böylece kurban edilmiş atlarla Anadolu'yu istila etmiş İskitler arasında ilk kez dolaysız bir ilişki kurulabilmiştir. Bu hususu kanıtlayıcı diğer bir belge ise, sayın Hikmet Takaz'ın bildirmek nezaketinde bulunduğu Amasya vilayeti sınırları içindeki İlimiler'de gün ışığına çıkartılmış olan at iskeletine sahip bir savaşçı gömüsüdür. Bu gömü 1971 ilkbaharında tespit edilmiştir.

P19'da bulunmuş gömünün en iyi paralelleri M.Ö. 700 yıllardan sonraya ait Güney Rusya mezarlarıdır. Demir mızraklar gibi biri burma çubuklu, diğeri düz çubuklu ve üzengi biçimli halka deliklere sahip gem parçaları ile gem ağızlığı kolu İskit mezar envanterinin en belirgin parçalarıdır. Tespit edilmiş kayış bağlantı parçaları bu ilişkiyi daha belirli bir hale getirmektedirler. Sardis'te ve İskitler tarafından tahrip edilmiş Transkafkasya'daki Karmir Blur'da İskit tipi at koşumları ile birlikte buna çok benzeyen örnekler bulunmuştur. M.Ö. 6.yy.'a tarihlenen İskit mezarlarında koç veya kuş başı kayış bağlantı parçalarına sık sık rastlanmaktadır." (36)

Norşun Tepe'de tespit edilen Urartu dönemi yapıları, eldeki diğer bilgilerle birleştirilip değerlendirildiği zaman bölgenin tarihi daha bir aydınlık kazanmaktadır. H.Hauptmann'ın yaptığı değerlendirmeyi olduğu gibi veriyoruz:

"Şimdiye dek Norşun Tepe'de tespit edilmiş Urartu Çağı mimari kalıntıları, örneğin, tepenin zirvesinde yer alan büyük yapı ile güney terasındaki iki tesis burasının Urartu Krallığına ait küçük bir merkez olduğunu ortaya koymaktadırlar. Bu merkezin, batı sınır bölgesinde kısa bir süre için önem taşımış olduğu tahmin edilmektedir. Bu Urartu yerleşmesinin ya III.Tiglatpileser (M.Ö. 745-727) devrindeki Asur hücumları sonucunda, veyahut da 7.yy. sonlarına doğru vuku bulmuş olan İskit istilası sonucunda tahrip edilmiş ve terk edilmiş olması ihtimal dahilindedir. Bu safhaya ait yerleşme kalıntıları komşu Korucu ve Tepecik'te henüz tespit edilmemiştir. Altınova bölgesinde bir Urartu yerleşmesi olarak Harput Kalesi'nin adı verilebilir. Lehmann-Haupt bu mevkiye, bugün tamamıyla yıkılmış merdivenli (basamaklı) bir tünel ile duvar yatakları için yapılmış karakteristik kaya yontuları tespit etmişti. E.Huntington, Koç Kale'nin yukarısında yer alan ve birinin zemin kısmında yuvarlak bir oyuntu bulunan sun'i platformlara ve kayalara oyulmuş dar bir merdivene sahip Kale veya Geloş adını taşıyan bir kale ile Mastar dağının kuzey yamacında Genefik köyünün yukarı kısmında yer alan ve Kaleköy ile Mazgirt'tekilere çok benzeyen merdiven ve sun'i teraslara sahip diğer bir kaleden söz etmektedir. 1901 yılında eski Amerikan Okulu'ndan bir öğretmen ile Harput'taki Amerikan Konsülü Dr.Norton tarafından Murat Su'yundaki bir kelek gezisi sırasında tespit edilmiş olan diğer bir kayalık da Menua (M.Ö. 805-790) tarafından fethedilmiş Supana-Al-

2 P 19. At gömüsü 3
P 19. Pferdebestattung 3

tinova'da Urartuların varlığına işaret etmektedir. Deliktaş adını taşıyan bu Murat kayalığı İlemil köyünün batısında, nehrin Antitoros dağlarını kestiği noktanın 2.5 km. arkasında, dağların Murat'a çok yaklaştığı bir mevkiye yer almaktadır. Ortalama 30 m. uzunluğunda ve 25 m. genişliğindeki bu siyah kayalık (Bak. Berhem, sayı 3, kapak resmi MD) sular alçaldığı zaman nehir su seviyesininin 20 m. üzerinde yükselmekte olup teras şeklinde uygulanmış birçok platformu ve kayalara oyulmuş dar merdivenleri ile sayısız yarıklara sahip bir görünüştedir. Yaz aylarında Frat nehrininin kuzey kıyısından buraya kolayca ulaşabilmekte ve batı tarafına ise terasları birbirine bağlayan bir merdivenden çıkılabilmektedir. Buna karşılık yaklaşık olarak 20 m. uzakta bulunan güney kıyısına ise kuvvetli akıntı nedeniyle ancak yüzülerek gidilebilmektedir. Kuzey kıyısında ise dağ yamacı nehre oldukça yaklaşmaktadır. Buraya Deliktaş denmesinin nedeni, buraya açılan merdivenli bir tüneldir. Kaya duvarında üstteki 2.50 m. yüksekliğinde ve 2.30 m. genişliğindeki ağız kısmı açık bir şekilde görülebilen bu tünelin yaklaşık olarak 8.5 m.uzunluğundaki bir kısmı bugün hala mevcuttur. Tünelin 1.30 m. kadar daraldığı taban kısmında, bugün yıkılmış bulunan bir kaynağa açılmış olduğu sanılmaktadır. Nehire ise mağaraya benzer, 1.25 -1.80 m. genişliğinde bir geçit açılmaktadır. Tünel dar açılı keskin bir dönüş yaparak dağ yamacına doğru yükselmektedir. Bu dönüş yaptığı noktada dağ yamacında bugün 11 tane basamak görülebilmektedir. Deliktaş merdivenli tüneli, kaleyi nehir yatağına bağlayan Eğil, Bağın ve Palu anısal tesisler grubuna girmektedir (H.von Gall tarafın-

dan yapılmış Doğu Anadolu merdivenli tüneller listesine Kaleköy, Mazgirt, Harput, İzoli/Habibuşağı ve Deliktaş tünelleri de eklenmelidir." (37)

Keban Barajı alanında elde edilmiş olan arkeolojik buluntuları değerlendirmekten çok okuyucuya sunmayı amaçlayan bu yazı dizimizin gelecek bölümünde, bölgede yaşamış halklara ve onların sahip oldukları inançlara değineceğiz.

(Devam edecek)

1. Ord.Prof.Dr. Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, 1988, Ankara, s.24
2. Server Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası I*, Ankara, 1984, s.14
3. Ord.Prof.Dr. Ekrem Akurgal, *age. s.24-25*
4. Prof.Dr. Bilge Umar, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi I*, İzmir, 1982, s.5
5. Ord.Prof.Dr. Ekrem Akurgal, *age. s.25*
6. *Age. s.26*
7. *Age. s.27*
8. *Keban Projesi 1968, s.148*
9. *Age. s.157*
10. *Keban Projesi 1969, s.114-115*
11. *Age. s.115*
12. *Age. s.115*
13. *Keban Projesi 1970, s.147*
14. *Keban Projesi 1969, s.111*
15. *Age. s.111-112*
16. *Age. s.112*
17. *Age. s.116, G.Arsebük'ün yazdığı "Tepecik İnsan Kalıntılarının İncelenmesine Katkı" konulu yazı*
18. *Keban Projesi 1970, s.65*
19. Ord.Prof.Dr. Ekrem Akurgal, *age. s.27*
20. *Age. s.26*
21. *Age. s.26*
22. *Age. s.27*
23. *Prof.Dr.Bilge Umar, age. s.10*
24. Ord.Prof.Dr. Ekrem Akurgal, *age. s.27*
25. *Prof.Dr. Bilge Umar, age. s.10*
26. *Age. s.14*
27. *Keban Projesi 1968, s.103, Dipnot 1*
28. *Age. s.103, Dipnot 3*
29. *Age. s.105*
30. *Age. s.110*
31. *Age. s.108*
32. *Age. s.106-107*
33. *Keban Projesi 1969, s.74-75*
34. *Keban Projesi 1970, s.93-94*
35. *Age. s.89*
36. *Age. s.90-91*
37. *Age. s.96-97*

WUŞENÊ TÏKMEYÎ

Wuşenê Tïkmeýî yan «Tïkmê Lolize» kam o, se kerdo u amrê xo çitur vîyarno ra rind pê nêzoneme. Honde ke ma xevedarî me sarê Dêrsimî ra wo, eve zonê xo kuto tewt u eve zonê xo wo şîrîn vato u cinito. Lawikê eyî ve beytî eyî hetê camatî ra eve zereweşîye amê gosdayîne. Hama çi hêf ke xêrca çend dost u hezkerdoxonê eyî, kesî aqil nêkerdo ke lal u gewherê Tïkmeýî bonco kaseto u seweta rozonê awêrî wedaro. Na rivat ra derheqa Tïkmê Lolize de xerca çend lawiko u vatenêda kilme çiyode zêde nêzoneme. Havalê ma Hawarî nata bota pers kerdo, derezayêde Tïkmî Almanya'de pêyda kerdo u tayê persî ci ra kerdê. Derezayê Tïkmeýî 55 serî de ro u heqa pî-kalkonê xo de wayrê zanoxîyeda rind o. Kalikê qesekerdoxî, mesela ocaxê xo nîya ci rê neqil kerda:

"Pîyê kalikê mi (yanê pîyê kalikê qesekerdoxî -MD) jê ewlîyayî vî. Heq ve poştî ra vî. Uşîra xo dest de vîye, xo rê ca ve ca fetelîyênê. Camato de cao berz yê deyî vî. Qesê giranî, qesa qorî vatêne u camatî qîmetode hewl dênê ci. Lawik u beytê xo eve tomir vatêne.

Ravêr, ma hetê Germike ra ameyme Gomu. Dima, kalikê mi şîyo lêwê Denzege de, Gomê Lolizî de xane gureto u ûza de xo rê bonê virasto. Na cayê gomeyî, verozû yê zuyêde Lolizî bîyo u namê xo kî Wusiv Axa vîyo. A roze ra nat, namê çê ma îndî bîyo «Tïkmonê Lolizî». Îndî sarê dormê ma, ma nîya name kerdîme.

Û yo ke na şîrît (band) de lawiko vano, Wuşenê Tïkmeýî yo. Wayrê Jiyargeyî yo. Dewrê hîrê serî yo ke şîyo heqîya xo. (Yanê sera 1986 de-MD). Wext o ke merd 75 serî de vî."

Se ke na qesonê derezayê Tïkmeýî de kî aseno, Wuşenê Tïkmeýî «verê ewlîyayî» de vineto, ya kî Jiyarge pêyno. Kes o ke jiyare ver de vindeno, gere wayrê axlaxode rind ve xûyonê rindo vo. Çimevêsan nêvo, qe zûro nêkero u nefesê xo rê hakim vo... Eke nîya nêvo, yan fêl u emelê xo rind nêvo, anagorê êtiqatê sarê Dêrsimî jiyare çê mordemê xiravînî de

nêvindena u îndî om-oxatê yî çêyî nêmaneno. Na sewet ra, çê «Tïkmonê Lolizî», hênî aseno ke tim xo kar u emelo xiravîn ra, xiravîye ra sevekno. Nêkutê wertê qalqirê sarî, çimê xo mal u namusê kesî de nevíyo u tim pak mendê. Na sewet ra êl u qomê xo, sarê dormî qedrê îno gureto.

Derezayê Wuşenê Tïkmeýî, heqa Jiyargey de nîya qesey keno:

"Mi jîyare dîye. Dar vî, kerdvî wertê pirênode di qatên. Qato zu kewe, qato bîn kî sûr vî."

Jiyarî ve Jiyarge yê nîyanenî Dêrsim de senik nîyê. Hama her aşîre de ya kî tayê cêonê muhîmo de tim kunê ra çimî ver. Xisletê ke her ca de yeno dîyene û wo ke, têde dar ra virajîyê; jê uşîra destî ye u wertê pirênode kewe u sûr de yenê wedernayîne. Serê de reyî, tayvet rozonê asma Çileyî de, cem-camat virajîno, dewrêşî kunêde, têde piya vengda Heqî danê û Jiyare wertê pirênî ra vezenê musnenê sarê camatî. Helvet qirvano sarebirnenê u nan danê mêymanano.

Derezayê Wuşenê Tïkmeýî, heqa xûye ve axlaxê Tïkmeýî de kî qesekerdena xo nîya keno derg:

"Tïkmê Lolizî, mêymanê xo rê zaf turav vî. Rozê ke çê de mêyman çînevîyene, nêzonenê ke se bikero! Caînê dûrî ra sar amêne ke «Ewlîyayê Tïkmî» zîyaret bikero, keke kero. Wuşenê Tïkmeýî, cem girênêdêne; hama eve zonê ma beytî vatêne u tomir cinêne."

Wuşenê Tïkmeýî kî zilm u zorê dewleta Tirke ra bara xo gureta. Jê dewrê Osmaniyo, riwatê dîn u êtiqatê xo ra amo gunekar kerdene; eskero dopiro, ezîyetê Tïkmeýî kerdo. Dereza, na mesela de kî nîya pedesono:

"Na sera pêyene, cendirmeyî amê çê eyî kerdo sayê. Vato: «Vanê çê to de Jiyare esta. Na sewet ra mîlet yeno dîyarê to, ti ci rê dêyîsonê Elevênî vana!» Zerê çêyî sayê kerdo, hama Jar-ge nêdîyo. Jarge, çimê peyî de vîyo u eve cacim çimê verên ra bimo ra. Naye ser di-hîrê teneyî dêve Tïkmeýî ro, pêyser cêrê

ra şîyê."

Tikme, çitur ke beyîto ve lawikonê xo de kî rew rew vano, jê têde Dêrsimizo roza rinde nêdîya. Derd u kulonê na dîna yaxê Wuşenî nêverdo ra. Xo ra avêr, merdena zu lazê xo dîya. «Û ra dime na tarve eyî rê zaf bîya girane u niştâ ra serê zerîya eyî ra.» Lawikêda xo de na derdê xo eve nî çekuyo ano ra zon:

*"Ma xo ra ravêr, lazê xo rusna
Na dîna sekerda, axire de bîme
Bê bar u bê hêsa*

.....

*Têwu têwu dîna, dîna ware
Lawo coru çîqa zor u çetina
Derdê cîgera hare!"*

Seke namê sayîrê ma ra kî eskera beno, eve xo aşîra Lolo ra wo. Hem kî çêode hewl u avêrameye ra wo. Honde ke ma pê zome, «tikmeyîni» karê her kesî nîya, hênî eve qolayênî kes besenêkeno xo «tikme» îlam bikero u na maqam de xo ve xo ronîso. Çike «tikmeyênî» yena mana «rayverênî». Rayver, kes o ke raa raste musneno camatê dormê xo, sîndorê wertê "rindîye" ve "xiravîye" wes nas keno u mordemî xiravîye ra fino dûrî. Eve vatenêda bîne, maqamode dîni yo u anagorê adet u usilê terîqetî raye ra sono. Pekî, wertê rayverî ve tikmeyî de çi ferq esto? Êtîqatê sarê Dêrsimî de, kes o ke maqamê «pîrênî» ya yê «mursidîne» de nîsenoro, gere ewladê Hz.Elî ra bêro, yanê «Ewladê Resûlî» vo. Eke nîya nêvo, mordem çîqa alim u kamil beno va bivo, besenêkeno nî maqamode ronîso u raye ra miletî musno. Hama maqamê «rayverênî» jê yê «pîrênî» ve «mursidênî» nîyo; kam ke rivatê dîni ra ciraamayê vo u pîr ya mursidode pîl ke «îcaza» bido camêrdêde zanox u wayrê axlaxê rindî, û kî besekeno camatê xo rê rayverênî bikero. Rayverênî de ewladê Pêxamberî vîyene şert nîya. Xo ra qesa "tikme»yî kî yêna mana «kes o ke seweta îrsad kerdene camatî îcaza gureta». Yanê rayver o ke cisnê Ewladê Resûlî ra nîyo.

Îta de se ke vîneme çê Tikmeyî kî maqamê rayverênî de niştêro u raa raste musna ra aşîra Lolo u sarê dormê xo. Na rivat ra çê Tikmeyê Lolize/o hetê dîni ra kî wayrê maqamî ve xizmete vîyê; îvadetê xo eve zonê xo kerdo, beyîti vatê u kutê tewt.

Derheqa dîni u êtîqatê sarê Dêrsimî de zaf çî nîyamo nûsnene u vatene. Nayê ke amê vatene ve nûsnene, tayê waqîyete ra dûrî yê u rast nîyê. Nazade hurendîya qesey nîya ke ma zu ve zu basê îno bikerîme. Hama wazeme ke dest ro ser nîme ke sarê Dêrsimî, tim îvadetê xo "zonê xo de" kerdo. Pêyezû ke tayê keso Hacî Bektaşî ra îcaza Xelîfeyênî gureta u amê Dêrsim, ya wertê sarê Dêrsimî ra ke tayîne besekerdo îcaza Hacî Bektaşî bijêrê, îndî game ve game tayê beyîti u gulbangê bektaşîyênî -ke têde zonê Tirkî

de amêne vatene- kutê wertê êtîqatê sarê na mintîqa. Hama se ke hata nika ma eve çimonê xo dîyo u her lawikonê Tikmeyî ve yê tayê saîro ve îvadetê dewrêsonê Dêrsimî de hona kî yêno dîyene, xêrca kesonê wendoxo, têdê eve zonê xo kunêde u îvadetê xo kenê. Çi hêf ke hata nika na mesela sero karê nûsnayîne rind nêvîyo u kesê teverî kî na waqîyete ra bêxeber ê. Reyê kuto ra zonê sarî ser, vanê «Dêrsim de zonê êtîqatî ve îvadetî ra her Tirkî yo». Rasto dêyisê saîronê Eleviyênî -î yê ke eve Tirkî yê- î kî wertê sarê Dêrsimî de yenê vatene; pîr u rayverê ke dîwawonê Eleviyênî ya yê bektaşîyênî zonê hona eve Tirkî na karê xo raye ra benê. Dîwayî ve beyîte Kirmancî (Dimilî) hona fek ra nêxeleşîyê u nîyamê nûsnayîne. Na sewet ra tayê kesî rê hênî yeno ke îndî Dêrsim de zonê dîni u êtîqatî bine ra bîyo Tirkî. Ne xêr, hênî nîyo!

Lawikonê Wuşenê Tikmeyî de qesa «sodir»î zaf vêrena ra. Hama serê lawikonê xo de vano «Sodir o, sodir o/ Mî tamîrê xo guret veng da». Çi ke «sodir», êtîqatê sarê Dêrsimî de wextê îvadetî yo. Dewreşî, sodir safaq de urzenê ra, tamîrê xo wo hîrê-têlin cênê xo dest, kunêde. Vengda Heqî danê; êl u qomê xo rê, dercîranê xo ve têde homete rê dîway kenê... Çi ke sarê Dêrsimî nêsonê camîye u nîmey nêkenê. Îvadet o ke dewreşî ya keso wayrê êtîqatî ve îmanî xo ve xo kenê, wextê î îvadetî «safaqê sodirî» yo; cem-camato kî sono herêy de gîrdanê. Gere «sewe tenê bişkiyo». Zovîna wextî hetê îvadetkerdene ra mexwul nîyê. Na rivat ra Wuşenê Tikmeyî kî beyîtonê xo de tim qalê wextê «sodir»î keno. Ça wextode bîn nê, «sodir safaq» mexwul o? Mislîmanê Sûnnî, rozê de panc rêy sonê camîye ya çêûnê xo de nîmey kenê u wextê nîmo kî xora rêw ra amo dîyar kerdene. Ça sarê Dêrsimî nîne têdîne ra destê xo onto u têyna wextê «sodir»î mexwul naskeno? Naza de cayê perskerdene ve cabdayîna na meselo nîyo, hama gere eve kilmîye na rîyê beytonê Tikmeyî sero kî sarê xo biqefelnîme.

Êtîqatê sarê Dêrsimî de «sodir» wextê hîr u bereketî yo. Kam ke sodir çîqa rew rawurzo (bihesîyowe), zêde-senik vengda Heqî do u ûra têpîya şêro karê xo ser «risq u nesîv»ê eyî/aye honde honde zêde beno. Vanê: «Heq, sodir rêw hometa xo de nîyadano; hala kam rêw urzeno ra vengda eyî dano, eyî na sate de ano ra xovîrî u ûra têpîya sono karê xo ser. Hometa xo, anagorê rêwhasarvîyene keno sira. Û wo ke têdîne ra avêr heşîyowe, risqê eyî eve kundêz dano ci; û ya î yê ke yê virênî ra dima yêne, yê îno kî eve lope dano ci; î yê ke xêle hereyî ustê ra, yê îno kî eve koçike dano ci... Xora keso ke hewn de mendo, îndî îno rê towa nêmaneno.»

Onca wextê «sodir»î, wextê zûvînîracîyavîyena «rindîye ve xiravîye» yo. Milaketê xiravîye yan milaketê xiravênî tarî de vejîne werte u kar-emelê xo tarîyê sewe de kenê. Hama çitur ke roz vejîya, tîjî est lono-lozino u dîna bîye şêne, çimî çim dî îndî werte ra benê vîndî. Sonê xo caûnê tarî de danêwe. Na hetî ra kî wextê «safaqê sodirî» wextode zaf mexwul

o. Çi ke cengê «tarîye» ve «rosnayîye» yan yê «xiravîye» ve «rindîye», îndî satonê sodirî de qedîno u «rosnayîye» ve «rindîye» ra na ceng de kunê ser. Hênî asceno ke na wextê îvadetî dînê Îslamî ra xêlê xêlê avêr o. Rengê dînê Zerdûştî dano. Dewrêsê ma kî eve na îvadetê xo yê «sodirî», wazenê ke cengê wertê «rindîye» ve «xiravîye» de cayê xo bijêrê; poştîya «rindîye» ve «rosnayîye» bijêrê. Na sewet ra na «sata tenge» de xo erzenê îmdadê «rindîye». Hama tayê kesî kî mesela îvadetê sodirî, hetê Qurane ra mitala kenê; benê «leylî nisif»ê aye ra gîrêdanê. Çi beno va bivo, hama çî yo ke ma rind pê zome, Dêrsim de «sodir» na mana corêne dano u na rivat ra îvadetê «sodirî» xêlê xêlê mexvul o.

- 1 -

*Xever a xever a, halê ma u na dîna
Xevera peynîya, zopêyî yenê vilê ma
Qeder u tezelê ma nêgurîya
Tenê tîjî nêresta çarê ma.*

*Hay dîna dîna, dîna bê payîla
Tenê çerexîya şîya, mêrate fetelîna
Coru cayê de keşîde nîna
Tew bira-keko, Heq bo nîna.*

*Hay dîna dîna, dîna mi na kîvare
Usarr na wo ame, sonê çêyî na ware
Dîna de kes nêceno, dost u virare
Dînada zalim a, kesî nêdana hêsa u bare
Gerek e çar rojî ma xorê şîme
Hata Şêştmalû ware
Ma va ke Heq o, eleman o
Ma rê veze hêsa u bare
Ax erê lemi lemi, nêçe axder u pasavû
namê Tikmû vanê
Qolayîye yena, xo çî ra sano kinare
Heq adirê dîna wedaro
Ma rê nêvata Ala qotare
Marê gunek guneke
Nêverdê hêsa u bare
Ma rê çî ke çî ke
Nêçetenû qolayîye ra
Xo ci ra sano kinare.*

*Hayî mi va wîy mi va
Hayî mi va wîy mi va
Çileka kesî, hata sodir nêvêsa
Dînada pîrr a, yê kesî nîya bar u hêsa
Ma tayê dîna ra decêrîme
Nêgurîya qeder u tezelê ma
Heq medet mudet o*

Çi hêf ke şîrîtê beytonê Wuşenê Tikmeyî hetê venggurete-
ne ra rind zelal nîyo. Tayê cao de qeseyî rind nêne famker-
dene. Na rivat ra beno ke tayê xetayê arekerî ve yê ma bivê
u ma tayê qeseyî rind zaft nêkerdîvê. Naye kî gere vajîme ke
Wuşenê Tikmeyî eve serro beyitî ve lawikî vatê; ma naza de
têyna di-hîrê mircanê a xezîna eskera kerdê. Hama têde lal
u gewherê a xezîna hona ma rê sîrr o, pê nêzoneme. Rica
ma a wa ke dost u yarê Wuşenê Tikmeyî, dercîranî ve de-
rezayê eyî tenê xo zamet fiyê u serê xo ve dormê xo de bife-
telîyê ala besenêkenê na zern u şemê edevîyatê ma vezê
werte.

M. DUZGIN

*Derdê ma rê bivênê derma
Sodir o, tamirê xo mi gureto
Sodirê yenî yo xorê mi va
Heq ke Heq o, derdê ma rê bivêno derma
Ma sekeme, qetlê ma ama
Guneka to qê nîyamê eve ma.*

*Hayî mi va, wîy mi va
Hondê hesar bîne, mêrata cêncenî
Xatîr mi ra waste, lêwê mi ra uste ra
Kotûne ra dîme, ke mi ci rê dekema
Va ke, helmê mi de xevero ra
Kele kerd nêkerd, lêwê mi ra uste ra
Rêyê na ra ser, nêcê ra
Ma dest da çenika xo vera
Xorê dîma têy nîyada
Ma va çê bavikê to romerdîyo
Na dîna de tawa nêbîme sa
Têw bira-keko, wîy wîy hêsa.*

*Mêrata kalênî ama, ma rê bîya mêyma
Çêvêsayî çira to, honde lerze kena
Na dîna de taway nêbîme sa
Kalênî mi ra vana, mi ra savana
Tezelê to nêgurîya
Ax erê leminê bara ma ra
Nîyame cavê Heqê na dîna
Ax gunek e gunek e, gunek a xanê ma
Fîştê vilê Heqî, guna sewûnê ma
Ma va Heqo elemano
Derdê ma rê bivêne derma.*

*Hay dîna dîna, dînaka çole
Milet voştîyo ra şîyo «diş» dewlete
Mêrate bîya tole
Têw bira-keko mi va tole
Bîme kal u kokimî, hedîra ma nîna
Marê bîya tole (tale)*

Heqo eve to ra ma rê bêro
Xeverade bole.

Hay sodir o sodir o, sodir tamamo
Guneka feqîr Tikmeyî, halê xo perisano
Sodirê yêni yo, Heqî verocerîme
Ma rê dê savano
Bira Heqê na dîna bo, derdê ma girano
Tekiyayê ma tekîyayêde ulî yo
Têw mi va kan o
Ewliya zono comerd ma rê savano
Derdê her kesî bivo, derdê ma qetî girano.

Tew mi va, way mi va
Çênê to meverve, ma kê rozê ci ra urzeme ra
Veng kemero goçê xo, rameme gira gira
Raade raste kuna ra ma ver
Sera some lêwê Sultan Axayê Kervela
Mordemode şerefî yo, gosnanoro ma
Kesî sero nêverdano, defter u kûnya ma
Mordemode şerefî yo, ordimê dano ma
Ma xo ra ravêr lazê xo rusna
Na dîna sekerda xetere de mendo
Bê bar u bê hêsa
Medet-mudet ya Hezretî Mehemed Mistafa
Serva xatirê kalikê xo, ya Wuşê!
Ma meke morimê bê hêsa
Heqê na dîna wa, ma meke bê Quran u bê îma
Mi rê zof vindero nêvindero
Qe çîno kivayîsê na dîna
Nêçeteno qolayîye ra mêrate caverda
Têyna ma nîme na dînade
Coru kes nêviyo rîsa
Medet Mehemed ya Heqê na dîna!
Cêncenî vêrda ra, na kalênî ya
Derdê ma rê vênena derma
Sodir o, minê kalê kokim tamirê xo gureto
Xo rê veng da
Çimê minê neçarî, Cercego de perra
Rêw bê, derdê ma rê bive derma.

- 2 -

Sodir o sodir o, sodirê yêniyo
Halê minê zelûlî, Haqo to diyo
Verocerîne, sodir kamil bîyo
Çi rindek aseno, Hewsê Soreşîyo
Vilê mi çewt o, çimê mi çavriyo
Ez o wayîrê guneko, honde to pîyo
Bêro Çerçegu ra, rozê ma rê dekuyo.

Sodirê yêni yo, mi xorê veng da

Dal u budaxê mi nê kal u kokimî birîya
Cêro îmdad kerdo Wuşenê Kervela
Heqo ma rê mevêne qusur u bela
Heqo amaneta tu yê xerivê ma
Sarê ma zelûlu meffîye ters u manû gira
Ezu se u bê pî yo, mi va neçaro
Heqo Heqo Heqo, meke qaro
Xevera xêre sodir yêni yo, ma rê bîyaro

Minê seyî kerdo dest tamirê mi daro
Yê min u to hemî soz o hemî îqaroro
Cêrî wayrê xo vero, sada xêre ma rê bîyaro
Xorê mi de bêro, qilavûzê Kal Xizir o ke na
diyaroro
Xevera xêre, xêrîye ser ma rê bîyaro.

Sodir o sodir o, mi xorê veng da
Heqo derdê ma rê bivêne derma
Dayma şîme, şêro goçê Heqê na dîna
Heqê na dîna, pey meke ra ma
Heqê na dîna, bisevekne xerivonê ma
Seva ma pêroyîne vejîyorê to rê sanîya
Kotî menda ya qedîm qedîm ewliya
Ma meke meke bê bar u bê hêsa
Derdê ma rê bivêne îlac u derma.

Sodirê yêni yo çimê ma çavriyo
Heqo qarre meke minê bê pîyo
Vilê mi çewt o, çimê mi çavriyo
Ewliyawo çetin o, ma rê pîyo
Adir çimê mi meke, serva der u cîranîyo
Car-îmdad kerdo, boncîyo bonê Tosinî yo
Ewso mi dîyarîvo, esmo mi rê silayîyo
Sodir de îmdad keme Baxira Sipî yo.

Ya qedîm qedîmê nê Ewliya
Lawo derdê her kesî
Çêverê wayrê her kesî ra beno derma
Ewso verê lingonê to de
Heqê na sanîya
Oxro na dîna corû risqê ma nêda
A roze wertê sarî de
Rîyê ma meke şîya
Medet-mudet ya Hezretî Mehemed Mistafa
Safatê xo ra ma meke morim u bê hêsa

Sodir o sodir o, zereyî bîyê şenî
Qalê wayîrê xo bikerê
Heştîrî rîyê sima ro bêrê
Jê owa hênî
Heqkena ma rê wayîrênî bike
Serê virênî

Halê mi pêrsano
 Sarê to rêyna bivênî
 Paynê vorekê xo nênanana
 Paynê bijêkê xo nênanana
 Seyê çêverê tu ne mi ra savana
 Bonê to rind o, serê şûye
 Qom u qevîl pêro oncîyo ra şîyo qurvetîye
 Xatirê Wuşenî sane, asena tenganiye
 To ke bêrê ram u, mi va comerdîye
 So dîyarê xerîvû, Heqê Avorî ye
 Sarê ma neçar o, tersû ma meşîye.

Sodir o sodir o, mi zelûlî veng da
 Çimê mi zelûlî çêverê to de perra
 Heqo derdê ma rê bivêne îlac u derma
 Medet-mudet ya qedîm qedîm Ewlîya
 Ewlîya wo, mi va Pêxamber o
 Çimê mi zelûlî çêverê to de ro
 Care çetine, çêverê ma nêkero
 Ya Heqê na dîna derdê ma rê bivêne derma.

Tikmê kalê kokimî, sodir o veng da
 Nêçe fikir u eskaro
 Sodir o, ame ma
 Cano jê canê Wuşenî
 Dîyo nêçe qêr u nêçe bela
 Cano jê canê Wuşenî
 Na dîna de qeyî nêbiyo sa
 Medet-mudet kotî menda Heqê na dîna
 Derdê ma rê bive derma.

- 3 -

Tamir cineme sodir o, Çerçeg bîyo ra
 Herkes xorê keno minet u reza
 Heqo çê hazirû meke çetina qeza
 Naza ra jîvayîsê ma şêro
 Gosê Sultan Axayê Kervela
 Dîna çîyê nîya, sewalê Kalikê xo ra
 Ma meke morim u bê hêsa
 Nêçetenû qolayîye ra na dîna caverda
 Heqo xêre bîya.....
 Heqo wîy guneka gunekê ma
 Tika zor o, çetin o hal u hewalê ma
 Heqo ordimê cide xerivonê ma.

Feqîr Tikmî gureto tamerê xo
 Sodir o veng da
 Bêro Çerçegû ra, xorê neçar fetelîya
 Kal Xizir, Xizir ordimê bide ma
 Jêde nîyo, hetê nîyo
 Na Xizirî perskena mirod vêrdî yo

Halê mi zelûlî to ra aseno, to dîyo
 (Na çekuye rind zelal nêvîye -H)
 Çimê mi zelûlî çavîyê çêverê tu yo
 Bêro Çerçegû ra ronîso, ma rê dekuyo
 Heqo pey ra ma meke, meheredîyo.

He wayîr o wayîr o, wayîr o wayîro
 Nêzon kamcîye ra rajîyo kamcîyê rê qayîlo
 Vanê ma rê mevêne, Heqî ra nayîlo
 Çiqa kokim o, cansenik o Kal Xizir o
 Kotî veng dê hem hazir o hem naziro
 Ocax ve kor bo cervê înadî
 Çetin o coru adiro
 Heqo ma rê mevêne, ya Wuşen!
 To nê qusuro.

- 4 -

Hay hay ma va, way way ma va
 Olî adirê na dîna wedaro
 Darîyo arr u edevê na dîna
 Çaxê minê kotî yo
 Kes tede nêkeno ma
 Sodir minê seyî tamirê xo gureto
 Xorê wîy veng da
 Guneka mi zelûlî birayê mino kokimo
 Ū ki mi ra dûrî perra
 Qom o çêfê sima wo, bîyo bê helule
 Nîna hedira ma
 Heq Heq o, medet u mudeto
 Sarê ma meşîye
 Cedud u duman u gira
 Heq Heq o bisevekne xerivûnê ma.

Jêde nîyo sodir o mi veng da
 Amrê ma çîno, kotîme yayaxê na dîna
 Nêrê ma yê peyenû çîqa xiravino
 Darîyo ayvê na dîna
 Tezelê ma nêgureyeno
 Na derû de kêsiv keno têde ma
 Heqo bê comerdênî
 Bijê bojiyê xerivûnê ma.

Heyî heyî bonê ma vera
 Sonê qewax u leyî
 (Na çekuye rind zelal nevîye -H)
 Dîyarê kekê kal u kokimê seyî
 Tenge bena, cansenik a Xizir
 Mekuye herêyî
 Heqê na dîna wa
 Az u ûzê ma meke seyî.

Hayî mi va, wayî mi va
Se beno se nêbeno hal u hawalê ma
Çimê ma zelûlu çêverê Heqî de perra
Derdê xo rê wazeme îlac u derma.

Sodir o sodir o, sodir tamamo
Halê ma zelûlu jêde perîsano
Kalo kokim usto ra tamir gureto
Xorê veng dano
Heqî verocêrîme, ma ra nêzon savano.

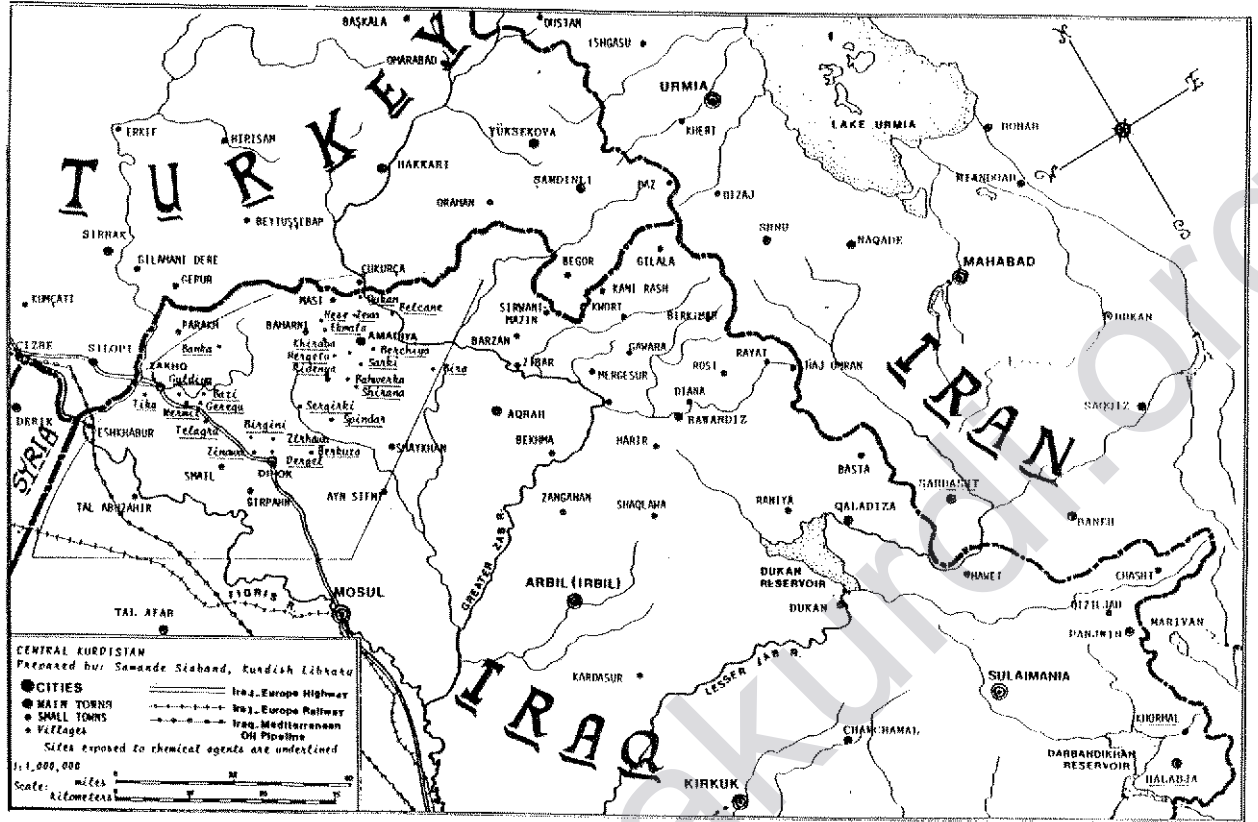
Têwu têwu dîna, dîna ware
Lawo coru çîqa zor u çetîna
Derdê cîgera hare!
Ma va, ma meke bê hêsa u bê bare
Rozê nêgurîya tezelê ma
Tezelê ma rê bîya ra
Ondêrê Almanya

Qom u qewimê ma pêro şîyo
Tek mendîme ma
Derdê xo rê wazeme îlac u derma
Cêreme Heqî vero
Sarê ma meşîye telas u duma
Cêreme Heqî vero
Bisevekne xerîvînê ma
Çimê ma zelûlu çêverê Heqî de perra.

Sodir o sodir o
Jiveno feqîr Tikme wo
Kal u kokimo
Heq dîna de dermanî rê haziro
Heq dîna de piyê sewû no, sewû
Mi rê nata bê
Çêverê mino peyîsero.

Vanê, "Her têyr eve zonê xo waneno!"

KİMYASAL SİLAHLARIN GÖLGESİNDE KÜRTLERİN YAŞAM HAKKI

İlişikteki harita, Amerikan Senatosu Dışişlikler Komitesi'nin 21 Eylül 1988 tarihli raporunda yer alan ve Irak'ın geçen Ağustos ayında Kürt sivil halkına karşı kimyasal silah kullandığı bölgeleri gösteren haritanın düzenlenmiş halidir. Ağustos ayındaki saldırılara hedef olan yerleşim birimlerinin altları çizgi ile belirtilmiştir. Haritaya bakıldığında - özellikle Ağustos ayındaki olayların ışığında- İran-Irak ateşkes antlaşmasının hemen ardından Irak'ın özellikle bu bölgede kimyasal silah kullanmasının arkasındaki gerçek güdünün ne olduğu açıkça görülebilir.

Dikkat edilirse zehirli gazlarla doyurulan bölge açık olarak Dihok, Zakho ve Amadiye üçgenini oluşturuyor. Bu yerleşim merkezlerini birleştiren üçgenin hemen güneyinde Irak

için son derece önemli üç stratejik tesisin varlığı görülür. Birincisi, Irak'ı Türkiye üzerinden Avrupa'ya bağlayan önemli karayolu; ikincisi, aynı fonksiyonu gören önemli demiryolu ve en önemlisi de Türkiye-Irak petrol boru hattıdır. Görüldüğü gibi harita, Irak'ın stratejisini açık olarak ortaya koyuyor. Hedef, sözü edilen üç önemli stratejik tesisi çevreleyen bölgeleri, Kürt sivil halkını tümünden imha etmek yoluyla arındırmaktır.

Irak'ın bundan önceki kimyasal silah saldırıları 1984 yılında başlamış, 1987'de artarak sürmüştü ve Mart 1988'de Halepçe'de 5000 kadar sivil halkın öldürülmesiyle tüm uluslararası kuruluşların protestolarıyla karşılaşmıştı. Aynı anda bu saldırılar Irak yetkililerince ya reddediliyor ya da

gerek Kürt gerillalarının imhası gerekse Irak Kürtlerinin yardımı ile İran'ca ele geçirilen veya ele geçirilme tehlikesi olan bölgelere karşı misilleme iddiasıyla haklı gösterilmeye çalışılıyordu.

Genelinde unutulmuş şu ki, İran-İrak savaşının kuzey cephesindeki çatışmalar İran-İrak sınırı tarafındaki Kuzey-Doğu Kürdistan kesiminde cereyan ediyordu. Oysa, kimyasal silah saldırısının yapıldığı yer Irak'ın aksi istikametteki Türkiye ile sınır teşkil ettiği bölgeye yakın kesimdir. Bu bölge çok sıkı korunan Türkiye sınırı, alçak topografyası ve önemli karayolunun Bağdat'a sağladığı kontrol kolaylığı nedenleriyle gerilla savaşı başlatmak için elverişli değildi. Bunun ötesinde bölgenin İran-İrak sınırından hayli uzak olması, İran'ın provokasyon olasılığını da ortadan kaldırıyordu. Aslında Ağustos katliamına maruz kalan kesim Kürdistan'ın en sakin bölgelerindendi.

İran pasdarlarını destekleyen Kürtlere karşı misilleme saldırısına gelince; Irak'ın bir yandan Humeyni'ye karşı savaşan İran Kürtlerine silah ve geçiş yardımı yaparken, öbür yandan İran'ın Irak Kürtlerine aynı konumdaki yardımını protesto edişi yönündeki tutumu, savaş süreci içinde genellikle gözden kaçmıştı. Dostsuz ve çaresiz Kürtler için alternatif, bu iki yönetimin kimliğine bakmaksızın hangisinden gelirse gelsin her türlü yardımı kabul etmekte.

Savaş yıllarında Irak'ın Körfez'e çıkış yolu kesilmişti. Suriye ile ilişkiler Irak-Suriye petrol boru hattının kapanması noktasına varmıştı. Bağdat, tamamen Kürdistan'dan geçen Türkiye-İrak petrol boru hattına güvenmek zorunda bırakılmıştı. Bu hat yeniden düzenlenmiş ve buna paralel yeni bir petrol boru hattı yapımına geçilmişti. Yeni planlanan ve tabii gaz taşıyacak olan diğer bir hat da yine bu bölgeden geçecek. Amadiye, Zakho ve Dihok'dan oluşan bu üçgende bölgede zengin petrol yataklarının bulunduğu biliniyor. Başka önemli bir nokta da bu bölgenin, Irak'ın ikinci büyük kenti Musul'un kuzey kesimine hakim olmasıdır. Savaş sırasında Irak'ın önemli ithalat ve ihracatı, Irak Kürdistanı'nın bu kesiminden geçen kara ve demiryolları aracılığıyla yapıldı.

Acı olan gerçek şu ki, gerek 1910'da Kraliyet Coğrafya Cemiyeti'nce (Royal Geographic Society) düzenlenen grafiklerle belirtilen haritalar ve gerekse Milletler Cemiyeti (League of Nations)'nce I.Dünya Savaşı'ndan sonra Musul Vilayeti'nin geleceğinin tayini için kullanılan haritalarda belirtildiği gibi Irak'ı güçlü kılan petrolün, Kürdistan topraklarından çıkmış olmasıdır. 1922-24 Irak nüfus sayımına göre, Musul Vilayeti nüfusunun 494 007'sini Kürtler, 166 941'ini Araplar oluşturuyordu. Buna rağmen Müttefik Kuvvetler Musul petrolünün ekonomik katkısı olmadan Basra ve Bağdat'ın ayakta kalamayacağı görüşünde birleştiler. Böylece Musul Kürtleri, Fransız ve İngilizler tarafından kendi iste-

kleri dışında, savaş sırasındaki işbirlikleri dolayısıyla Araplara taahhüt edilen, yeni ve acilen kurulan Irak Devleti'ne katıldı.

Sir Arnold Wilson, Kraliyet makamını temsilen 1917'de soruyla ilgili politikasını şöyle açıklıyordu:

"Ekonomi, ırk ve coğrafik olarak homojen olmaktan uzak bir ülke; bağımsız bir Irak fikrinin oluşması güçlükle benimsenmişti... Musul Vilayeti'nin ekonomik kaynaklarından çekilen gelirler olmadan, Basra ve Bağdat vilayetlerinin otonom bir devlet olarak yaşamlarını sürdüreceği umudu pek zayıftı. Ve de Musul Vilayeti nüfusunun dörtte üçü Arap değildi. Sekizde beşi Kürt, sekizde biri Hristiyan veya Yezidi idi." (Loyalties, Mezopotamia, 1917-20, A personal and Historical Record)

Böylelikle Haşimi Krallığı'ndan bir Arap şeyhi, Arap yarımadasından getirilecek ve yeni kurulan Arap devletin yönetimi kendisine bırakılarak zenginlikler üzerinde yaşayan Kürtler yerlerinden edilecekti. Bir dizi isyan ve baskı sürece gelecek, fakat dünya olaya fazla kulak asmayacaktı. Kürt istemlerini, komşuları Türkiye, İran ve Suriye'nin yardım ve kıskırtmalarıyla reddetmek gelipgeçen tüm Irak Arap hükümetlerinin temel uğraşı olacaktı.

Günümüzde, Irak Kürdistanı'nın tümünde nüfus azalmaktadır. 1975'de mevcut 5000 köyün 4000 kadarı ortadan kaldırıldı. Bu köylerde yaşayan tarihi halkın şimdi nerelerde olduğu hakkında elde kesin bir bilgi mevcut değildir.

Son on yılda çoğunluğu Kürtler olmak üzere, hükümetlerden bağımsız insan hakları kuruluşları tarafından geniş protestolar yapıldı. Fakat dünya devletleri, sorunu, -İran, Türkiye ve Suriye'de de olduğu gibi- daha geniş sorunlara yolaçan bir bela olarak görmeye devam ettiler.

Halepçe'ye yapılan kimyasal silah saldırısı kazara tüm dünyaya duyuldu. Örtülü krediyi, asıl gayesi fedakârlık olmayan ve Halepçe kurbanlarını yaratan İran ahyordu. Kürtler, bir ülkenin nihayet kendilerinin yardımına geleceğine inandı. Ancak Uluslararası Kuruluşlar sadece zehirli gazın illegal kullanışı ve Cenevre Protokolü'nün ihlal edilmesine tepki gösterdiler. Bunun ötesinde kaydadeğer bir şey yoktu.

Uzun yıllar kendibaşına buyruk, uluslararası denetimden uzak, zalim Irak yönetimi; Ağustos saldırısıyla bilinmeyen sayıda Kürdü katledip, onbinlercesini sınır ötesindeki Türkiye içlerine kovalayıp ve daha binlercesini de Irak içerisinde sıkıştırırken, Devletler Cemiyeti'nin hiç bir üyesi bir yerde birşeyler oluyor demiyordu. Olayın öncelikle önemli tarafı, stratejik ve ekonomik çıkarlar doğrultusundaki yarış ve güç odaklarının kontrolüdür. Eğer Birleşmiş Milletler, daha önceleri, Kürtlerin topraklarının bölünmesi ve yerlerinden sürülmelerini dünya kamuoyu önüne getirseydi günümüzde Halepçe faciası olmayacaktı. Aynı şekilde,

Halepçe katliamına tanık olan ülkeler Irak'ı dışlayıp kendisine ambargo uyguladılar, Ağustos ayı sakin geçecekti.

Irak bilerek veya planlayarak bir azınlığı tümünden veya kısmen yoketmek arzusundan dolayı, Birleşmiş Milletler Soykırım Bildirgesi ve zehirli gaz kullanmaktan dolayı da Cenevre Protokolü'nü açık bir biçimde ihlal etmiş bulunuyor. Tüm bunlara rağmen dünyanın dikkati sadece şunun şurasında Kürtlerin katliamında kullanılan kimyasal maddeler üzerinde odaklaşıyordu.

Soruna ilgi duyan sivil, resmi ve diğer çevrelerin sayıları az değildir. Ancak hiç bir ülke tekyanlı olarak Irak'a ambargo uygulama cesaretini kendisinde bulamadı. Arap bloku, İslam radikalleri ve savaş yıkığı İran ve Irak'ı tekrar inşa etme kontratları için ölümüne rekabet edercesine durum almalar, üzerinde düşünmeğe değer. Paris'deki konferansta olsun veya Amerikan Senatosu Araştırmalar Yan Komitesi'nde olsun sorun; kimyasal silahların kullanılmasını önleme stratejisini tayin etmektir, Kürtlerin yaşama hakkı değil.

Ve maalesef henüz Türkiye ve İran'da yardımsız ve perişan bir durumda beklemekte olan onbinlerce Kürdün isteklerini yerine getirmek için hiç bir ortak çaba göze çarpmıyor. İran ve Türkiye, Kürtlerin yaşam haklarına olumsuz yaklaşımda bulunmakta ve her ikisi de kendi ülkelerindeki Kürt azınlığa baskı politikası uygulamaktadır.

Acil olarak, Irak Kürdistanı'nın planlı bir biçimde Kürtlerden arındırılması ve Uluslararası kuruluşların bu sorunla ilgili olarak Irak'a karşı tezelden ve doğru bir tavır takınmaları, sadece sorumsuz hükümetlerin gelecekte zehirli gaz kullanma doğrultusundaki iğrenç arzularına bir Makyavel* mesajı yollayabilir. Irak Kürdistanı'ndaki Kürtlerin imhası sadece, konumları ve doğal kaynaklarından dolayı devletleşmiş ulusların çıkar yollarını tıkayan yerli halkların kasvetli geleceğinin bir habercisidir.

(Mart 1989, New York Kürt Kütüphanesi Bülteni'nden)

* *Makyavel (Niccolo Machiavelli): 1469-1527 yılları arasında yaşamış ve görüşleri çokça tartışılan bir İtalyan düşünür ve tarihçisi. Yapıtlarında, politik eylemi başarıya götürecek olan politik tavrın kurallarının politika alemi dışında bulunamayacağını, onların politik uygulamalardan çıkarılmaları gerektiğini ileri sürer. Görüşleri özellikle 19.yüzyıl Almanya ve İtalya'sında geniş ilgi gördü. Ve ulusal birlikle ulusal devletin en yüksek amaç olduğu, bunun dışındaki herşeyin ise ikinci planda kaldığı bu dönemlerde Makyavel'in politikanın bir ahlakı olmadığını değil de, kendine özgü bir ahlakı olduğunu söylemek istediği belirtilerek fikirleri hakkı çıkarılmaya çalışıldı. (Ç.N.)*

Halepçe

TUNCELİ (DERSİM) TEDİP HAREKATI

(1937 - 1938)

Dersim’li ünlü aydın ve mücadele adamı Vet.Dr. M.Nuri Dersim’i’nin "Kürdistan Tarihinde Dersim" ve "Hatıratım" adlı yapıtları dışında, 1937 Dersim başkaldırısını aydınlatan ciddi hiç bir kaynağa sahip değiliz.

Dergimizin bu sayısından itibaren, resmi devlet belgelerinden bir yenisini, 1937 Dersim başkaldırısını kana boğan halkımızın devletçe anlatılan öyküsünü okuyucularımıza sunmaya başlıyoruz. Bu belge (daha önceki belgelerden tanıdığımız) "Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1924-1938)" adlı T.C.Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yayınları tarafından yayınlanan kitabın 365-480. sayfalarından fotokopiyle küçültülerek aynen alınmıştır.

Bu belgeye ilişkin olarak fazlaca bir şey söyleme gereğini duymuyoruz. Nasıl olsa kendileri küfür edip kızarak da olsa işledikleri cinayetleri bizzat ve böbürlenerek anlatmayı alışkanlık haline getirmişler. Bu belgedeki birçok bilgi ve değerlendirmelerin gerçeklerle uyuşmadığını şimdilik hatırlatmakta yetinelim. Ancak tarih, yer ve katliama ilişkin diğer bazı bilgiler bakımından araştırmacıların yararlanabilecekleri birçok ipucunu burada bulabileceklerini sanmaktayız.

Kitabın ilgili bölümünde yer alan Tunceli haritası dışındaki diğer harita ve krokileri yer sorunu nedeniyle burada yayınlamıyoruz. Fotoğraflar, adigeçen kitaptan değil bir başka kaynaktan sağlandı. Dersim kırmına bizzat katılmış bir Türk subayının arşivinden yıllar önce ele geçirilen bu fotoğraflar, Dersim katliamı sırasında halka yapılan muameleyi önemli oranda görüntülüyor. Olayları yaşayanlardan hala hayatta olanların anlattıklarına göre Türk ordusu; ele geçirdiklerini, teslim olanları iplerle birbirlerine bağlanmış gruplar halinde ve ancak birkaç saatliğine tutuyor ve hemen ardından kurşuna diziyordu. Yani onun "Temerküz Kampları", en fazla hüv-

viyet tespiti ve kurşun ya da süngü kullanarak infazı gerçekleştirecek askerlerin hazırlanması süresi içinde dolup boşalıyordu.

A. TUNCELİ’NİN (DERSİM’İN) COĞRAFİ DURUMU (Harita: 1):

Peri, Murat, Karasu ile çevrilmiş olup bir ada manzarası arz eden Dersim’in doğusu Bingöl; kuzeyi Erzincan; batısı Malatya; güneyi Elazığ il sınırları ile çevrilidir.

Genel olarak 70 km. derinlikte, 90 km. genişlikte olan Dersim’in yüzölçümü 6300 km. kareye yakındır. Yaklaşık olarak 7 000 000 dönüm kabul olunabilir. Bu arazinin 1,5 milyon dönümlük kısmı ziraata elverişli, 5 milyon dönümlük kısmı elverişsiz, yarım milyon dönümlük kısmı ise orman ve meradan ibarettir.

Doğal Yapısı:

Munzur dağları, Dersim’in kuzeyini bir set gibi kapar. Genişliği 100 km., derinliği 30 km. kadar olan bu dağ silsilesi hemen hemen bir kaya kitlesinden ibaret gibidir. Tamamen çıplak olan bu dağın en yüksek düzlüklerinde kar eksik olmaz. Çok dik ve sert meyilleri olan ve denizden yüksekliği, alçak yerlerde 1 000, yüksek yerlerde 3 000 - 3 950 metre olan bu dağ kitlesinin kuzey ve güneyinde bir çok dere yatakları ve vadiekler görülür. Bu vadieklerin yamaçları pek sarp ve dikdir. Ancak dere yatak ve tabanlarında geçiş imkânı vardır. Bülbün geçitleri, temmuzdan eylül sonuna, bazen de ekim ortalarına kadar geçişe müsaittir.

Munzur Sıra Dağlarında; Karacakale, Akbaba, Katır tepe, Koç Gölbaşı, Ortadağ, Kurt Doğan dağı, Eğri Pınar dağı, Büyük Gölbaşı dağı gibi 3 000 ve daha yukarı rakımda önemli ve arızalı yükseklikler olup, bunlar içinde Karacakale, Akbaba, Katır tepe, Orta dağ, Kurt Doğan dağı ile Büyük Gölbaşı dağı geçit yollarına hâkim en önemli kısımlarıdır.

Munzur dağı, Mercan dağları kitlesinden güneye doğru ve Munzur suyu doğusunda olmak üzere kollar verir. Bunlardan Kalan deresi batısında; Kaçgerekbaba, Tuşukbaba (Sultanbaba), doğusunda da Bebyezbaba, Kabasakal güneye doğru uzanan iki kolun göze çarpan yüksekliklerini teşkil ederler.

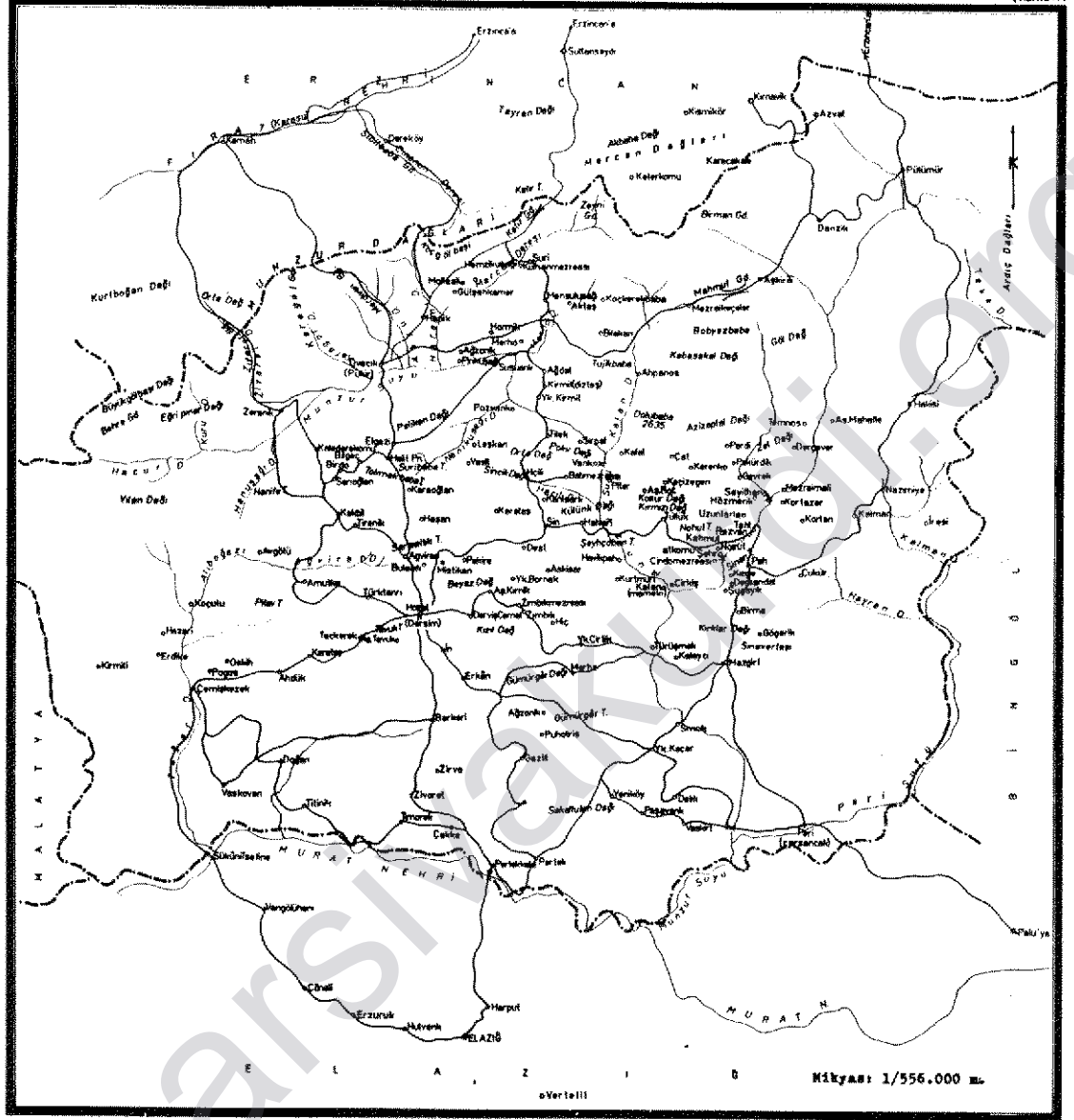
TÜRKİYE CUMHURİYETİNDE AYAKLANMALAR

1924 - 1938

Tunceli (Dersim) Bölgesi

(Harita:1)

Bölge,
Harita Tarihi: Eylül
1971

Dar boğaz ve boğazdan geçen Pülümür suyu ise, Nazımiye bölgesindeki dağlar ile Munzur yaylaları arasında en önemli geçiti teşkil ederler. Munzur sıra dağları batısı da, Behre gediği ile Kuruçay, Eğin (Kemaliye) ve Divriği bölgelerini teşkil eder ve Toros dağlarının başı olan Çiçek dağına ve tabileri ile birleşir.

Pülümür suyunun yatağını teşkil eden Dar boğaz ve bu boğaz ile Munzur suyu arasında Küçük Göl dağı (Bobyzibaba dağı) - Kaçgerekbaba dağı hattının kuzey tarafı ve Pülümür suyunun Munzur ile birleştiği noktaya kadar güney hattını teşkil eden bu bölge Dersim'in en sarp, hayatiyeti en az, ilk insanlara sığınak olan küçük büyük yüzlerce ineri, en derin ve dik yamaçları, vadileri ve dar boğazları kapsayan bir bölgedir. Bu bölge Dersimliler için öteden beri kurtuluş yeri olarak tanınmıştır. Yine bu bölgedir ki, Dersimlilerde öteden beri, devlete karşı gelme cesaretini uyandırmıştır. Bu bölge içindeki halk ilkelik ve vahşet telkin eden bu sarplıkların etkisinden henüz kurtulamamışlardır.

Kalan, Abbasan, Kırgan, Bahtiyar, Beyit usakları gibi aşiretler sıkışıkça bu bölge içinde en sarp bir vadiyi teşkil etmekte olan Kutu deresine sığınır. Bu derede binlerce kişiyi muhafaza edecek büyük mağaralar vardır.

Dersim'in batı kısmında da Çemişkezek'ten geçen ve Tagar deresi adını alan dere Çemişkezek'in 10 km. kuzeyinde Koçulu köyü ile bunun kuzeydoğusunda Avgözü köyü arasında Ali boğazı adı ile bir boğaz teşkil etmektedir ki, bu boğaz da tıpkı Kutu deresi gibi sarp ve yüzlerce insanı barındıracak mağaraları kapsayan çok geniş bir vadiyi teşkil etmektedir. 1928 yılına kadar bu boğazı kendilerine yurt yapan kabileler olduğu gibi halen de sanık, hükümlü ve şakilere sığınmaktadır. Bu boğaz da, askeri hareket bakımından Kutu deresi kadar önemli ve son derece arızalı bir bölgedir.

Peri suyu ile Munzur suyu arasındaki bölge, kuzeyden güneye doğru meyilleri ve arızaları azalan tabii bir teşekküldür. Bu bölgede Nazımiye ve Mazkirt bölgesindeki aşiretlerin Kiği bölgesi ile temasları en ziyade Peri suyu vasıtasıyla olur. Bu bölgede en önemli geçit istikameti Nazımiye'nin güneydoğusunda Peri suyunun birleşen Kalman deresi boyunca geçen yol istikametidir. Nazımiye ve Mazkirt bölgesinden doğuya giden yol genel olarak Peri suyu boyunca takip eden yollarla birleşir ve bu vadiyi takip ederler. Bu iki ilçeden kuzeye giden yollar da Ardıc dağları güneyindeki Teke deresi vadisini takiben doğuya ve derenin batısından da kuzeye yönelirler. Ayrıca Pülümür suyunun yatağını teşkil eden Darboğaz geçidi de Pülümür ilçesi ile Nazımiye ve Mazkirt bölgeleri arasında bir bağlanma istikameti-

dir. Pülümür suyunun doğusundaki arazi parçaları da sarp olmakla beraber bu suyun batısım teşkil ve bu su ile Munzur suyu arasındaki bölgeyi hasıl eden kısımlara nazaran harekete daha elverişlidir. Pülümür suyu ile Munzur suyu arasındaki bölgede bulunan mahdut yollar, çoğunlukla tek kola harekete müsait olup bu yolların bazı kısımlarında katırla dahi hareket güçtür. Kutu deresine ve Kalman deresine enine inen yollar ancak bu bölgelerde yaşamaya alışmış insanların hareketine müsaade edecek kadar sarp ve arızalıdır. Hayran deresine inen yolların da aynı nitelikte olduğu söylenebilir.

Munzur suyu, Murat suyu, Tagar ve Han uşağı derelerinin çevrelediği parça ile Tagar deresi batısında Çemişkezek'in Kırmili bucağı bölgesini teşkil eden arazi parçası, Dersim'in şimdiye kadar tarif edilen bölgelerine oranla arızası daha az kısm olmakla beraber bu bölgede de Murat suyundan kuzeye ilerledikçe arazinin sarplığı artmaktadır. Bu bölgede Hozat - 1850 Hazan tepesi - Sarı Saltık tepesi - Karaoğlan - Palikan dağı tepeler hattı hemen hemen Munzur ile Tagar deresi arasındaki Dersim parçasını iki kısma ayırır ve çok önemli bir istikamettir. Bu istikamet Ovacık ile Hozat ve güney bölgesinin başlıca bağlanma istikamettir. Harekât bakımından önemli çoktur. Bu plato, doğu ve batısındaki arazi parçalarına tamamen hâkimdir. Bu platodan Hazan tepesinden batıya Amutka istikametinde uzanan sırt ile Amutka'nın güneybatısındaki Pilavtepe mevki Çemişkezek'in kuzeyinde bulunan Koçuşaklıların aşiret gruplarına hâkim olmak için önemlidir. Yine bu platoda Tokmakkaba tepesi ve bunun batısında Sarıoğlan'dan Hanife tepesine uzanan hat Maksut, Koç ve Şam uşağı aşiretlerine karşı önemli bir hattır. Genel olarak Pelikan dağı, Sarıbaba tepesi, Tokmakkaba tepesi grubu Karaballı, Kirgan, Maksut, Koç, Şam ve Yukarı Abbas uşağı ile Ovacık aşiretlerine karşı merkezi ve harekât bakımından çok önemli ve hâkim bir arazi parçasını teşkil etmektedir.

Munzur ve Tagar dereleri arasındaki Dersim bölgesi 1000 - 2300 metre yüksekliğindedir. Hozat güney bölgesinde Kızıldağ - Tavuk tepesi hattı; Ferhat ve Aşağı Abbas, Pilyenk ve Türüsmek aşiretlerinin kuzeye yardama gitmelerini menedecek hat olarak mütalaa olunur.

Yolları (1937 Durumu) :

Hozat - Ağvıran - Karaoğlan - Halit Pınarı - Çeknik Pınarı - Mergatlı - Pülür (Ovacık) - Hopik - Göller - Sultan Seydi - Erzincan yolu.

Bu yoldan:

Halit Pınarı - Kaledere Komu - Zeranik - Ziyaret boğazı - Kemah.

Ağvıran - Kakkbil - Kaledere Komu - Zeranik veya;

Kakkbil'den Hanife tepesi - Zeranik.

Bu yollar yalnız mekkâri ile gidilse elverişlidir. Kışın ancak yaya geçilebilir. Mekkâri ile geçiş pek güçtür.

Elazığ - Pertek Kalesi - Çohke doğusu - Zivoret doğusu - Zirve batısın Barkeni - Aşağı Tavuk doğusu - Hozat yolu.

Bu yol tekerlekli araçların geçişine elverişlidir. Genellikle kışın geçilebilir. Bu yoldan:

Pertek - Yeniköy - Yukarı Kaçar - Sivcık - Mazkirt yolu.

Bu yolun Yeniköy'e kadar olan kısmı muntazamdır. Yazın tekerlekli araçların geçişine elverişlidir. Bu yol üzerinde Sakaltutan dağı harekât bakımından önemlidir. Bu yol Elazığ - Nazımiye - Pülümür - Erzincan ana şosesinin güzergâhıdır.

Mazkirt - Pah - Nazımiye yaz mekkâri yoludur.

Pertek kalesi - Çohke - Barkini ve buradan Oşker deresini takiben Vaskovan üzerinden Çemişkezek'e bir patika vardır.

Pertek kalesi - Çohke - Timorek - Titinik - Doğan - Çemişkezek yolu da yaz yoludur.

Pertek - Gazili - Fuhatris - Ağzonik - Erkân - İn - Hozat yaz ve mekkâri yoludur.

Mazkirt - Sivcık - Yukarı Kaçar - Hamurlu - Hozat'tan geçen ve ayrıca Gümürgân dağı üzerinde bu yolla birleşen bir yol vardır. Türüsmek bölgesinde su keleklerle geçilebilir.

Mazkirt - Türüsmek - Yukarı Çirtik - Zumbık - Aşağı Kırnık - Hozat yaz aylarında mekkâri ve yaya yoludur.

Hozat - Sin - Haçılı - Tilek - Yukarı Kırmil - Ağdat - Merho deresi - Suri - Katır gediği - Erzincan yolu yaz aylarında katır ve yaya geçiş yoludur.

Hozat - Türk Tanrı - Amutka - Kakkbil - Sarıoğlan - Kaledere Komu - Zeranik. Mekkâri ve yaya yoludur.

Hozat - Sidil - Taçkerek - Karataş - Ahdük - Çemişkezek. Mekkâri ve yaya yoludur ve çok arızalıdır.

Hozat - Karaoğlan Elgazi - Palikan - Susuvank - Ağdat yolundan da ancak yayalar geçer.

Hozat - Sin - Pilvank - Pah - Nazımiye - Pülümür - Erzincan yolu yaya ve mekkâri için kış yoludur.

Pertek - Paşavank - Vaskirt - Munzur köprüsü - Çarsancak. Bu yol Çarsancak'ta Palu - Çarsancak yolları ile birleşir ve Pah üzerinden Nazımiye ve Pülümür'e gider. Mekkâri yoludur. Bu yol arızalıdır fakat Mazkirt ve Nazımiye arası kıs voludur.

Yazın pek tehlikeli patikalar aşarak Hozat - İn - Erkân - Ağzonik - Gümürgân tepesi - Dalik üzerinden Munzur köprüsüne ve oradan Çarsancak'a gidilir.

Elazığ - Hulvenk - Erzuruk - Çöneli - Van gölü hanı - Süküneisefine - Çemişkezek yolu. Bu yol tekerlekli araçların geçmesine müsait tabii yoldur.

Dersim soyguncularının Dersim ve çevresi bölgelerine geçtikleri soygun istikametleri ve diğer bazı yollar:

Ovacık bölgesinde:

Mahmunut gediği; bu gedikten geçen yol Pülümür'ün Aşkırık ve Danzik köylerine çıkar. Birincisinde Bal, ikincisinde Keçel uşağı oturur. Gedik Aşkırık köyü ile Mezraai Keçeler arasındaadır.

Mercan boğazında Katır gediği; Erzincan merkezine geçen yol geçitidir.

Sebilbaba boğazı; Harami deresinden Dere köyüne çıkan yoldur. Seyit Rıza'nın çapulcu kolları Arslan uşağı içinden geçerek bu yolu takip ederler.

Yılanlı (İlanlı) deresi; çok sarp ve arızalı bir yoldur.

Aksu deresi Merdiven boğazını teşkil eder. Erzincan ve Kemah'a giden önemli bir boğazdır.

Karagöl gediği; Eşkırıya gediğidir. Kemah'a gider. Seyit Rıza'nın yanında ve himaye ettiği Koçkırılı soyguncular ve eşkıyalar bu boğazdan geçerler.

Ziyaret boğazı; Maksut uşağı bölgesindedir. Bezger (Bizgever) uşağı'nın çapulcuları da bu boğazdan istifade ederler.

Kuru dere boğazı; Tamamen eşkıya geçitidir. Maksut uşağı bölgesindedir. Bu boğaz Munzur tepeler hattında Ziyaret boğazı ile birleşir.

Bahire Gediği; Kemaliye'ye geçen eşkıya yoludur. Kalan aşiret grubu hariç olmak üzere Ovacık aşiretlerinin soyguncu kolları bu gedikten geçerler.

Havaçur boğazı; bu boğaz Karayel gediği ile Bahire gediğinin ortasındadır. Ovacık ve Hozat aşiretlerinin soyguncu kolları bu boğazdan geçerler.

Nazımiye bölgesinde:

Dercuvan, Kalkan, Aşağı Çarık ve dolayları Kiğ'ya geçen Dersim çapulcularının ve özellikle Haydarlıların geçit yerleridir.

Heli dağı: Pülümür üzerinden Erzincan ovasına geçen çapulcu kolunun geçit yeridir.

Bu yollardan başka Dersim dahilinde köyleri birbirine bağlayan birçok patikalar daha vardır. Ancak bütün yollar arızalı bölgelerden geçer ve ekseriya tek kişinin hareketine ancak müsaade eder.

Son zamanlarda Dersim içi diye anılan Dersim'in en arızalı ve asıl bölgesini teşkil eden kısım haricindeki arazi ile Munzur dağı kümesi istisna edilirse diğer arazi harekâta pek de mani değildir.

B. TUNCELİNİN (DERSİMİN) ASAYİŞSİZLİK DURUMU:

1. Cumhuriyetten Önceki Durum:

Tanzimattan önce bütün doğu illeri derebeylik usulü ile idare edildiği ve Devlet bu bölgelere yabancı gözle baktığı için bu süre içinde hükümet kuvvetleri, hemen kâmilan derebeyleri, aşiret reisleri ve ağaları elinde idi.

Tanzimat devrinde ise; Dersim, Şah Hüseyin adında bir Dersimlinin hâkimiyeti altında idi ve hükümet, burası için Kürtlerle meskûn diğer bölgelerden farklı olarak bir idare-i maslahat politikası takip etmişti. Nizamı Cedit usulü kabul edildikten sonra hükümet Dersim'den de asker almayı sağlamak suretiyle bu bölgeye nüfuz etmeyi düşünmüş ve bunun için de ruşan, rülbe ve hediye dağıtarak Dersim reislerini ele geçirmek istemişti.

Bu maksatla, 19 ncu yüzyıl ikinci yarısında İsmail Hakkı Paşa ile Erzurum Müşiri Samih Paşa, Dersim reislerini Erzurum'a davet suretiyle temasa geldilerse de bir sonuç alamadılar.

1863 yılına kadar Dersim'e hâkim olan ve bütün tecavüzlerin ve asayişsizliğin sorumlusu bulunan Hüseyin Bey, bir ara tutuklanarak Vidin'e sürülmüştü. Hüseyin Bey'in ölümünden sonra oğlu Ali Bey rıyaseti eline aldı. Ali Bey tab'an zayıf bir insan olduğu için hükümeti tuttu, hükümette kendisini Dersim Genel Müdürlü unvanıyla Erzincan'da ikametini uygun bulmuştu. Maksat, Dersim'de hükümlen olan bir aileyi elde etmek ve onu daima göz altında bulundurmak. Oysa, karakter bakımından başında daima bir Reis görmeye alışan Dersim'in, diğer bir Ali Bey doğuracağı düşünülmemişti. Nitekim, Hüseyin Bey'in Vidin'e sürülmesinde, ölümünden sonra oğlunun da Erzincan'da ikamet başlaması ile bu ailenin nüfuzu oldukça sarsıldı. Bu sıralarda Hozat civarında Süleyman adında yeni bir Şeyh ortaya çıkmıştı. Bu adam da, o ara, merkezî Dersim'de 5 000 silâhıyı emri altında bulunduracak kadar kuvvetli idi. Dersimliler bir yandan bu Şeyhe yönelmekle beraber bir yandan da Şah Hüseyin ailesine de bağlı idiler. Bu sıralarda Ali Bey'in Hüseyin Bey adında bir yeğeni özel kabiliyetleri dolayısıyla Dersimlilerin muhabbetini kazanarak ailenin nüfuzunu idameye muvaffak oluyordu. Çok kurnaz olan bu adam, geleceği tehlikeli gördüğü için hükümete meyil etmiş ve Pülümür kaymakamlığına atanmak suretiyle de resmî bir sıfatı haiz olmuştu.

1875 yılına kadar Dersim'de bir yandan nüfuz yarışı olurken bir yandan da etrafa sarkıntılıklar devam ediyordu. Nihayet Ahmet Muhtar Paşa 1875'de apayrı bir yoldan Dersim'e nüfuz denemesinde bulundu. İsmail Hakkı ve Samih Paşalar gibi o da Dersim reislerini Erzurum'a davet suretiyle bir toplantı yapmıştı. Bu davete Hozat ve civarında nüfuz sahibi Mansur Ağa ile Şeyh Süleyman gelmediler. Toplantıya katılanlar arasında Şah Hüseyin Beyzadelerden Hüseyin Bey ile Mazkirt Kaymakamı Gulabi Bey de vardı. Toplantıda yapılan eski teklifleri Hüseyin Bey itirazla karşılamış, Gulabi Bey ise kabul ederek bazı taahhütlere girmişti. Dersim'e dönüşünde vaatlarını yapmak için bazı teğebbüslere girişmişse de başaramamış ve neticede yeni türeyen reislerin nüfuz ve ihtirasları sonucu öldürülmüştü.

İkinci Erzurum toplantısında Hüseyin Bey ihtiyatkâr davranmış olmasına rağmen yine de Dersim'de aile nüfuzunun kırılmasını önleyememişti. Bu durumun düzeltilmesi için olacak ki, Hüseyin Bey, Gulabi Bey'den boşalan Mazkirt Kaymakamlığına nakledildi. Fakat bu durum dahi, Dersim nüfuzunun, Erzurum toplantısına katılmamakla mevkilini tahkim eden, Hozat civarının hâkimi ve akîdeleri icabı Türklüğe ve hükümete düşman olan Mansur ağanın eline geçmesine engel olamamıştı.

Dersim bölgesindeki Dersimli kaymakamlar her ne kadar Babâli adına hükümet iera ettilerse de Dersimlilerin asker vermesini ve diğer teklîfü ifa etmelerini sağlayamadılar.

Özellikle merkezî Dersim'de 5 000 kişilik küçük bir ordusu ile ve bölgesinde o zamana göre tahkim edilmiş beş kaleciği ile duruma tamamen hâkim ve Türklere düşman olan Şeyh Süleyman ailesinin muhitine ise hükümet nüfuzu asla yanaşamadı.

1877'den bir süre önce, Osmanlı - Rus ilişkileri bozulmuş ve bir harp ihtimali fazlaşmıştı. Bunu hissederek Dersim Ağaları, Erzurum'daki Rus konsolosuna, bir harp halinde Ruslara yardım teklifinde bulundular.

Osmanlı - Rus Harbinin ilanı ile beraber Hozat ve Mazkirt'teki kitaların Erzurum'a celp edilmesi üzerine civardaki aşiretler bu merkezlerle hücum ile kışmaları tahrip ve talan ettiler ve bu arada Ermenilere de tecavüzde bulundular.

Osmanlı - Rus Seferinden önceki günlerde Kafkas Rus Genelkurmayının Dersim hakkındaki mütalaasında kısaca:

"Harp vukuunda Türklar, Dersim ve Kazuçan Kızılbaşlarının yardım görmeyiz, bunların, harbin daha ilk günlerinde Ruslar hesabına çalışacakları da şüphelidir. Galibiyet sağlandıktan ve özellikle Erzurum işgal edildikten sonra Dersimlilerin Ruslar hesabına harekete geçmesi sağ-

lanır. Bunun için de Dersimlilerin asırlık işlerine karışmamak ve kendilerini kendi itiyatlarına terk etmek gerekir. Küçük Asya Harbini, Erzurum, Sivas - İstanbul istikametinde inkişaf ettirirsek Dersim ve Kozuçan Kürtlerinin yardımını ümit edebiliriz. Bu suretle sağlanacak 15 000 kadar mîlis, Rus düşmanı Müslümanlar ortasından geçecek ordu ulaştırma hatlarının güvenini sağlar. Bu bakımdan Kızılbaşların faydası çoktur..." denilmiştir.

Osmanlı - Rus Harbi sırasında Dersim aşiretlerinin yaptıkları bazı tecavüzler, kuvvet kullanmak sureti ile bastırılmışsa da, bunların saldırgan hareketleri harp sonunda da devam etmiş ve Dersim halkını bizar etmişti.

1892 de Koç ve Şam usaklılarının birleşik ve azgınca yaptıkları tecavüzler de kuvvet zoru ile bertaraf edilmişti. Bu çatışmada bir albay, bir doktor ve 50 kadar zayıat verildiği söylenir.

1893 - 1905 arasında da Dersim'de zaman zaman karışıklıklar olmuş ve hükümet zor duruma düşürülmüştü. Bu meselenin halli için Babâli, tedip ve ıslahat gibi çeşitli tedbirler düşünmüşse de neticede idare-i maslahat politikasını devam ettirmek durumunda kalmıştı. Bu sebeple Dersim eşkıyalarının soygunculuk hareketi de devam edip gidiyordu.

1907'de iyice şiddetini artıran bu soygunculuğa son vermek için Koçuşağı ve Resik aşiretlerinin tedibine Elazığ Redif Tugay Komutanı Neşet Paşa memur edilmiş ve iki topla takviyeli dört taburla yapılan takip harekâtında kesin bir sonuç elde edilmemişti.

1908 de Koç ve Şam usakları, Resik aşiretleri kendilerine yapılan harekâtın intikamını almak için Dersim aşiretlerinin ittifakını sağlayarak tekrar civar ilçelere akınları ve çapulculuğa başladılar. Çemişkezek, Hozat, Ovacak bölgelerinde asilerin baskını ve saldırıları, zamanında mahalli kuvvetlerle önlenemediği için bu bölgelere yeni kuvvetler gönderilmek sureti ile asilerin tenkiline çalışılıyordu.

28 temmuz 1908'de Harbiye Nezareti, 4 ncu Ordu Müşirine verdiği emirde "Meşrutiyetin ilanı sebebiyle Dersim'de kan dökülmesinin caiz olmayacağını, aşiretlerle anlaşmak suretiyle harekâta son verilmesini..." istedi.

Neşet Paşa komutasında yapılan bu tenkil harekâtında bir dağ bataryası, bir Hamidiye Süvari Alayı, yedi Redif, sekiz Nizamiye Taburu kullanılmış ve 13 günde 17 aşiret halkı tedip ve dehaletle mecbur edilmiş, birçok reis tutuklanmıştı. Neticede, Dersim reislerinin kısmen af, kısmen de az çok cezaya çarptırılmasına rağmen Dersimlilerin çapulculuk geleneklerinden vaz geçmediler. Esasen 1903 tedibatı iyi idare edilmiş ve halk silâhtan tecrit etmek en önemli hedef olmak lâzım gelirken bu nokta üzerine lüzumu kadar eğilmemiş ve tedip kesin bir sonuca götürülemediği. Dolayısıyla 1909'da daha esaslı hazırlıklarla tedip harekâtına devam etmek üzere 1908 harekâtına son verildi.

1909'da yapılan, Haydarlıların tedibi harekâtından sonra, Dersim'de kısa bir süre sükûnet görüldü. Bu sırada, hatta 1910'da Dersimlilerin 23 temmuz 1908'den sonraki suçlarının affı düşünülüyordu. Bunlara karşı gösterilen ilmi tutumdur ki, Dersimlileri Balkan Harbinden önceki günlere kadar eskisi kadar azgın ve taşkın duruma sokmadı. Bununla beraber Dersimlinin mutadi olan çapulculuk hareketleri de önlenmiş değildi.

1911'de Pülümür bölgesinde seyrekçe şekavet olayları başladı ve bu hâl Haydarlılara sirayet etti. Durum takip ve tedibi gerektirecek kadar

önem kespemisti. Bu sebeple Keçel, Haydaran, Bal, Aşkirkik, Lolank ve Abbasuşağı üzerine bir harekât yapıldı. Dersimliler iki ay kadar direndikten sonra bir kısım köylerinin tahribi üzerine dehalet ettiler ve mesele yine idare-i maslahat yolu ile kapatıldı.

1912 Balkan Harbi sıralarında her ne kadar Dersim'de mahallî veya genel bir ayaklanmaya tesadüf edilmezse de Dersimlilerin Erzincan, Bayburt, Tercan, Kuruçay, Refahiye, Çemişkezek taraflarına sarkarak geniş ölçüde şevket ve çapulculuk yaptıkları görüldü. Bu durum, 1 nci Dünya Harbine kadar böyle devam etti ve Dersim her gün biraz daha canlandı.

1914'te Kirgan aşiretinin Sin bucağında hükümet nüfuzunu kırıcı davranışından dolayı bunlar üzerine bir hareket yapıldı.

Birinci Dünya Harbinin ilânı ve bunu takip eden günlerde Dersimliler fenalıklarının gittikçe artırmaya ve özellikle silâhlarını çoğaltmaya başladılar.

1916'da Ferhat uşağı aşiretinin yaptığı isyankâr bir davranış derhal yerinde bastırılmıştı. Fakat aynı sene doğu Dersim'de Kureyşan aşireti Reisi Ali Ağanın, doğu Dersim aşiretleri ile birlikte Nazımiye'yi işgal ve Elazığ'a doğru harekete geçerek Mazkirt, Pertek ve Çarsacak havalisini basması üzerine, Dersim işleri yine karışmıştı. Bu sırada Hozat bölgesindeki bazı aşiretler de Hozat'a tecavüz ederek bu mutasarrıflık merkezlerini muhasara suretiyle tehdide başlamışlardı. Bu ara Ruslarda Bitlis, Muş, Hınıs, Mâmahatun ve Rize'yi işgal ederek Dersim'e yaklaşmış ve fakat Kürtlerle Ruslar arasında cereyan eden çeşitli olaylar dolayısıyla Rusların Dersim'e girmeleri mümkün olamamıştı. Bir süre sonra Ruslar Tercan'a ilerledikleri sırada yaptıkları kıskırtmalar dolayısıyla Dersimliler Türk ordusunun zayıf kotalarına tecavüze başlamışlardı. Hatta Cibice boğazında 36 ncı Tümenine yaptıkları baskında, tümeni tamamen silâhtan tecrit etmiş ve ele geçirmişlerdi. Türk kotalarının Rusların karşısında çekildikleri sırada Dersimliler pek çok silâh ve cephaneye gasp etmek fırsatını buldular. Hemen hemen her er en yeni bir mavzer tüfeği ile yüzlerce mermiye sahip olmuştu.

Dersimlilerin Cumhuriyet yıllarına kadar sahip oldukları silâh kuvvetinin kaynağı; Birinci Dünya Harbinde gaspettikleri bu silâhlar olup ayrıca, müteakip zamanlarda Dersimlilere yaptırılan, sırta cephaneye nakliyatından aşırı oldukları mermiler olmuş ve bu durum Dersim'i bir silâh deposu haline getirmişti.

Dersimlilerin geleneksel olarak alışık oldukları çapulculuk ve soygunculuk olayları daha kırıcı bir hal almıştı.

1916'da Rus taarruzu devam ederken hükümet, Dersim'de bir tedibat yapılmasına karar vermiş ve bu işe Galatah Şevket Bey komutasındaki 13 ncü Tümen memur edilmişti. Nisan 1916 başında başlayan hareket nisan sonunda sona erdirilerek Dersim asilerine bir hayli ziyat verildiği ve Dersim'de geçici de olsa bir sükün sağlanmıştı.

Rus istilâsı altındaki vatan parçalarının kurtarılmasından sonra Dersim, hudutları içinde sakin bir manzara arz etmeye devam ediyordu. Mütarekeden sonraki günlerde ise, Dersim'in tekrar kınıldanmaya ve etrafa sarkıntılık yapmaya başladığı görüldü. Zaman zaman ortaya çıkan mevzî olayları mahallî kuvvetlerle basturmaktan öteye gidilmediği için Dersim meselesi halledilmiş değildi.

Nihayet 1926'da, Yedinci Bölümde etraflıca anlatılan Koç uşağı tedibatı, 1930 da da Onyedinci Bölümde geniş olarak anlatılan Püllümitir harekâtı yapıldı.

Dersim'in asayiş durumuna genel olarak bakılacak olursa görülür ki Osmanlı devletinin Dersim'e hâkim olmaya çalıştığı 1860 yılından Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar Dersim'de birçok olaylar olmuş ve bunlardan bazıları tenkil harekâtını gerektirmişti. Ayrıca bu süre içinde Dersim'in ıslahı için zamana göre iyi ve etraflı esaslar düşünülmüş ve fakat maksat ve gaye elde edilememişti. 1877'den bu yana yapılan tedip hareketleri arasında 1907 ve 1908 yıllarında yapılanlar iyi düşünülmüş tertiplenmiş ve fakat bunların da neticelerinden faydalanılmayarak Dersim'in özellikle Birinci Dünya Harbinde eline geçirdiği silâhlarla daha zararlı bir duruma girmesine sebebiyet verilmişti. Bu itibarla Dersim'in asayiş bakımından dikkate değer cephesi Birinci Dünya Harbi ve müteakip senelerdeki durumudur.

2. Cumhuriyet Dönemi:

Cumhuriyetin ilânını takip eden senelerde özellikle Şeyh Sait ayaklan-

masından sonra, diğer doğu illeri ile beraber Dersimde önemle dikkate alınmış ve kesin ıslahat esaslarının tespiti için incelenmesine başlanmıştı.

Dersim'de yaptırılan bu inceleme, 1 nci Genel Müfettişliğin teşekkülünden önce ve sonra olmak üzere iki kısıma ayrılır.

Genel Müfettişliğin teşekkülünden önce 1926 yılında İçişleri Bakanlığı, önce Elazığ'daki Mülkiye Müfettişlerine, müteakiben o sıralar Diyarbakır Valisi bulunan Cemal Bey'e bizzat Dersim içinde dolaşarak yakından temaslar neticesinde hasıl olacak izlenimlerini bildirmesini görev olarak vermişti. Bunlardan Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey, 2 şubat 1926'da İçişleri Bakanlığına sunduğu raporunda (özetle):

"Yaptığım temasların bende hasıl ettiği izlenime göre, Dersim gittikçe Kürtleşiyor, ölküleşiyor ve dolayısıyla tehlike büyüyor.

Hükümeti senelerden beri meşgul etmekte bulunan Dersim meselesi, eski idarenin seyyiat mirasından başka bir şey değildir.

Yeni hükümetin bazen âdil davranış, bazen zayıf ve bazen de sebepsiz ve neticesiz şiddet gösterme gibi gendesi ve faydasız politikası Dersim'i daimi bir herculümçer yuvası haline getirmiştir. Sivil ve asker büyüklüklerin ıslahat ve tedibat gibi zad fikir ve düşünceleri, mütereddit ve tehdit etmek iktidarında olmayan eski idare merkezlerini devamlı surette işgal etmiştir.

Dersim, Cumhuriyet Hükümeti için bir çıbandır. Bu çıban üzerinde kesin bir ameliye yapmak ve elim ihtimalleri önlemek, memleket selâmeti bakımından mutlaka lâzımdır.

Aşiretlerin durumları ve silâhları hakkında verilen bilgi tevsiik ve teyit ihtiyacından uzaktır. Bu konuda alınan malumat gerçeğin tam kendisidir. Son derece zeki, kurnaz ve hileci olan bu halk, Hükümetin zayıf veya kuvvetli olduğuna göre mütevacüz veya itaallidir.

Okul açmak, yol yapmak, refah sebeplerini sağlayacak fabrikalar kurmak, kendilerini meşgul etmeye yarayan çeşitli sanayi işleri sağlamak özet olarak yurt sahibi yapmak veya uygarlaştırmak suretiyle ıslaha çalışmak hayalden başka bir şey değildir.

Cehaletin, geçim darlığının, iç ve dış aldatmaların, Kürtlük eğilimlerinin, son irtica hareketini tedibden doğan intikam hislerinin, dini ve içtimai devrimler vesilesi ile kara kuvvetlerin uyandırdığı kötü telkinlerin etkisi altında bulunan avam halk; reis, şeyh, bey ve ağamın esir ve oyuncağıdır. Şevket, bunların kıskırtması ile olmaktadır.

Teenni ve idare-i maslahat politikası bir süre daha devam ederse gelecekte daha büyük karışıklık ve kaynaşmalar beklemek lâzımdır.

Geçen yıl kararlaştırılan ıslahat, bazı siyasi sebeplerle elverişli ve uygun bir zamana ertelenmişti. Bu siyasi düşüncelerin esası Musul meselesi idi ki, o da kesin bir sonuca bağlanmamış olduğuna göre, daha fazla geciktirilmeye tahammülü kalmayan Dersim meselesinin bir an önce halli uygun bir ileri görüşlülük olur..." demekte ve yapılacak ıslahatın uygulama tarzı üzerinde tavsiyelerde bulunmakta idi.

Vali Cemal Bey de meseleyi çeşitli yönleri ile tetkik etmiş ve sunduğu raporda:

"Kürt ve Arap aşiretleri ile Türkmen aşiretleri arasında bir benzerlik yoktur. Türkmen Aşiretleri Teşkilâtı, Kanunî Süleyman'dan sonra bozulmaya başlamıştır. Dersim'de ve Türkmen aşiretleri ile meskün sair bazı havalide arasına meydana gelen isyankâr durumların sebep ve saikleri Kürt ve Arap aşiretlerinin ayaklanma sebep ve saiklerinin aynı değildir.

Alevî ve halis Türk olan Türkmenler, Yavuz zamanından beri müthiş baskılara maruz kalmış ve on binlercesi merhametsizce öldürülmüştür.

Dersim kargaşalıkları, büyük küçük memur ve mutaassıp hocaların tahrik ve tesviki ile cahil Sünnî ahali tarafından haklarında reva görülen muamelelerden doğmaktadır.

Bu lâyak olmayan muamele Alevî Türkmenler arasında kuvvetli birlik ve içtimai yükümlülükler meydana gelmiştir.

Bu durumu, pek çok memurlar Kürt Aşiret Teşkilâtının aynı zannedererek yanlış karar ve tedbir almışlardır.

Baskılar son bulur ve şuurulu bir şekilde hareket edilirse Dersimliler, Cumhuriyetin çok sadık ve fedakâr hadimleri olabilirler.

Dersim seyahatında, Türkçe bilmeyene ve Kürt tipine rastlanmadım. Sünniler, Alevilere Kürt; Alevilerde Sünnilere Türk derler. Kürtlerle komşu Dersim Alevilerinde Türkten başka bir millet oldukları kanısı vardır ve memurlar dahi bu hataya düsmüşlerdir.

Seydanlı, Şeyh Hasanlı gibi isimler altında toplanmış olan köyler ve

kabileler arasında da muşerret ahengi yoktur.

Dersimliler öldürülmekten, göç ettirilmekten korkuyorlar. Şimdiye kadar gelen memurlar bu esasız kanaatları bertaraf edememişlerdir.

Aşiret ve kabileler arasındaki karşılıklı soygunculuk devam etmekte e düşmanlıkların uzayıp gitmesine sebep olmaktadır.

Üç beş şahıs müstesna, ağalar ve reisler de dahil bütün Dersimliler son derece fakirlik ve zaruret içinde çırpınmaktadırlar. Soygunculuk hareketlerinin sebebi, yaşamak hissi ve endişesidir.

Dört yüz seneden beri Dersim'e hükümet nüfuzu girmemiş, ilmi anlam ve kapsamı ile bir otorite kurulamamıştır.

Her Dersimli, hayatını, malını korumak kaygusu ile silâhli bulunmak zorunluğunda kalmıştır..." demek suretiyle bu ıslahatın nasıl yapılması lâzım geldiği üzerindeki düşüncelerini belirtmişti. Bunlardan sonra;

1 nci Genel Müfettiş İbrahim Tali, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya Bey'ler de Dersim ve çevresinde yaptıkları gezilerde, Dersim meselesini yerinde tetkik etmiş ve genellikle aynı illet ve neticelere değinen raporlarını üst kademelere sunmuşlardı.

Keza; Genelkurmay Başkanlığı da bu mesele üzerinde büyük bir ilgi ile durmuş ve muhtelif teşekküllerden aldığı raporları değerlendirmek suretiyle Dersim ıslahatının zaruri olduğu kanısına varmıştı.

Neticede; Dersim'in ıslahı esasları tespit edildi ve bu keyfiyet uzunca vadeli bir programa bağlandı.

C. 1937 YILI HAREKATI:

Tunceli Kanunlarının (Ek - 3) uygulanmasında ilkin, Dersim'e hâkim olmak esası dikkate alındığı için Kahmut, Sin, Karaoğlan, Amutka, Danzik, Haydaran gibi bucak merkezlerinde birer karakol tesisi ve binalarının inşasına başlanmıştır.

Bu iş; çok uzun zamandan beri hükümet memur ve nüfuzu görmeyen aşiret reisi ve ağalarının hoşuna gitmemiş ve özellikle Kalan'da yeni bir ilçe teşkili, bunların kuşuklarını büsbütün artırmıştı. Bu arada Suriye'den Tunceli bölgesine giren bazı Ermenilerin Kocakirli Ali Sir'in etrafında yaptığı menfi propogandanın natık üzerindeki etkisi de büyüktü. Bu durum dolayısıyla Yukarı Abbas uşağı aşireti reisi Seyit Rıza; Haydaran, Demenan, Yusufan, Kureyşan aşiretlerine adamlar göndermek suretiyle bunların hükümet aleyhine ittifakını sağlamış oldu.

4 ncü Genel Müfettişlik Emrindeki Seyyar ve Sabit Jandarma Birliklerinin Kuruluşu (Kuruluş: 4):

4 ncü Genel Müfettişlik ve Tunceli Vali ve Komutanlık Karargâhı:

Seyyar Jandarma Alay Komutanlığı:

1 nci Seyyar Jandarma Taburu (üç yaya, bir süvari bölüğü, bir ağır makineli tüfek takımı)

2 nci Seyyar Jandarma Taburu (üç yaya bölük, bir ağır makineli tüfek takımı)

3 ncü Seyyar Jandarma Taburu (üç yaya bölük, bir ağır makineli tüfek takımı)

Seyyar Jandarma Alayı Havan Bölüğü (beş havan)

2 nci Seyyar Jandarma Tabur Komutanlığı (üç yaya bölük, iki ağır makineli tüfek, bir süvari bölüğü)

3 ncü Seyyar Jandarma Tabur Komutanlığı (Kuruluşu 2 nci Tb. gibi)

9 ncu Seyyar Jandarma Tabur Komutanlığı (Kuruluşu 2 nci Tb. gibi)

4 ncü Genel Müfettişlik Muhafız Takımı (piyade ve süvariden mürekkep)

Sabit Birlikler:

3 ncü Bölge Komutanlığı

Tunceli Vilâyet Jandarma Komutanlığı

Mazkirt, Nazımiye, Çemişkezek, Pertek, Hozat, Ovacık, Pülümür sabit jandarma bölükleri

4 ncü Genel Müfettişliğin emrindeki bu birliklerin mart 1937 durumu (Kroki: 40):

Tunceli Vali ve Komutanlığı Karargâhı,

Tunceli 3 ncü Jandarma Bölge Komutanlığı,

4 ncü Genel Müfettişlik Muhafız Takımı,

Tunceli Jandarma Komutanlığı,

Sabit Jandarma Bölüğü

: Elazığ'da

2 nci Seyyar Jandarma Taburu

: Pülümür'de

Pülümür Sabit Jandarma Bölüğü (Deşt, Pülümür, Azvat, Danzik, Tahsini karakolları),

Nazımiye Sabit Jandarma Bölüğü (Hakis "Dere Ova", İresi, Nazımiye karakolları),

9 ncu Seyyar Jandarma Taburu

: Mazkirt'te

Mazkirt Sabit Jandarma Bölüğü (Muhundi, Pah, Mazkirt, Lerman, Peri karakolları),

Pertek Sabit Jandarma Bölüğü (Paşavank, Pertek, Pertek güneybatısında Murat nehri üzerindeki köprü, Şavak "Aşağı Kümraş", Rumki karakolları),

Seyyar Jandarma Alayı

: Hozat'ta

Bu alayın 3 ncü Taburundan bir bölük

: Çemişkezek'te

Hozat Sabit Jandarma Bölüğü (Kahmut, Sin, Merho, Hıdır Damı, Kurki, Hozat, Karaoğlan, Amutka karakolları),

Zeranik Sabit Jandarma Bölüğü (Zeranik, Başvartanik karakolları),

Çemişkezek Sabit Jandarma Bölüğü (Vaskovan, Çemişkezek, Kirnül karakolları),

3 ncü Seyyar Jandarma Taburu

: Pülür (Ovacık)'de

İlk Olay:

Pah bucağı ile Kahmut bucağını birbirine bağlayan Harçık (Darboğaz) deresi üzerindeki tahta köprüünün 20/21 mart 1937 gecesi saat 23 00 aralarında Demenan ve Haydaranlılar tarafından yıkılması ve köprü ile Kahmut arasındaki telefon hattının tahrip edilmesiyle başladı.

Durumun ciddiyet ve önemini dikkate alan 4 ncü Genel Müfettişlik; bir yandan, olayın yerinde incelenmesi ve failerinin mutlaka yakalanması işi üzerinde dururken, diğer yandan Pülümür'deki 2 nci, Pülür'deki 3 ncü, Mazkirt'teki 9 ncu Seyyar Jandarma Taburları ile Hozat'taki Seyyar Jandarma Alayına her an harekete hazır bulunmaları emrini verdi. Ve ön tedbir olarak 9 ncu Seyyar Jandarma Taburundan bir piyade bölüğü Pah bucağına gönderildi.

Ahnan haberlere göre, bu olay üzerine Hükümetin ne yapacağını bilmeyen Demenanlıların heyecan ve telaş içinde oldukları anlaşılıyordu. Bunların Kahmut kurakoluna yapmaları muhtemel bir taarruzu defetmek maksadı ile silvri bölüğünün Şugaik köyüne gönderilmesi ve daha önce Pah'a gönderilen piyade bölüğünün Harçık suyu batısındaki Şehir köyüne nakli Mazkirt'te bulunan 9 ncu Seyyar Jandarma Tabur Komutanlığına,

Ayrıca; Erzincan'da bulunan 2 nci ve 3 ncü Seyyar Jandarma Taburları süvari bölüklerinin en kıdemli Bölük Komutanı komutasında Elazığ'a gönderilmesi de Erzincan'da bulunan 5 nci Jandarma Bölge Komutanlığına emredilmişti.

Bu emir üzerine 9 ncu Seyyar Jandarma Taburu; 2 nci Bölüğünü 25 mart 1937 sabahından itibaren Harçık suyunun batısına geçirecek saat 10 00 sıralarında Şehir köyünün 1 km. batısındaki tepelerde tertibat almış ve Şugayık'te gönderilen süvari bölüğünün tabura uzak bulunması sebebiyle Dersandal köyüne alınmasını teklif etmişti. Bu arada Sin karakolunun bir bölükle takviyesi dikkate alınmış ve Pertek köprüsü karakolu da kısmen takviye edilmişti.

Hazırlıkların teenni ile geliştirildiği bu günlerde Genelkurmay Başkanlığı; son günlerde Dersim'de meydana gelen olaylar dolayısıyla 4 ncü Genel Müfettişliğe yapılacak askeri harekâta 2 nci Tayyare Alayından takviye edilecek 7 uçaklı bir bölüğün katılmasına lüzum görmüş ve bu bölüğün derhal hazırlanarak yer kademesi ile birlikte Elazığ'a gönderilmesi ni emretmişti.

26/27 mart 1937 gecesi; Sin karakolu ile bucağı arasındaki telefon irtibatının kesilmesi ve aynı gece saat 21 00 sıralarında bucak merkezine kimlikleri bilinmeyen şahısların ateş baskını yapması olayı üzerine 4 ncü Genel Müfettişlik, durumu bir raporla üst makamlara bildirmekle beraber yapılması kararlaştırılan Tunceli harekâtı üzerindeki görüşünü de açıklamıştı.

4 ncü Genel Müfettişliğe göre;

Son olay ve ahnan haberler gösteriyordu ki, hükümetin Tunceli içrisine adım adım girişi, çıkarları bozulan bazı kimseleri sıkımda, çıkarılan orman kanunu, dağ köylerinde keçilerinin aç kalacağı korkusunu do-

ğurmakta ve bunlara benzer bir takım zararlı propogandalarla halk kışkırtılmakta idi. Bu durum dolayısıyla önümüzdeki ilkbaharda gerek Tunceli içinde ve gerekse çevresindeki illerde sarkıntılık ve çapulculuk hareketlerinin artacağı ihtimali karşısında Tunceli içinde ve çevresinde kuvvetli bulunmak lazımdı.

İşte bu maksatla hükümetin 500 jandarma ile bir uçak bölüğünü bu işe ayırması ve 17 nci Tümeni kuvvetlendirmesi şayanı şükran görülmüyor ve ayrıca şu tedbirlerin alınması mütalaası ileri sürülüyordu;

Tunceli içinde daha kuvvetli olabilmek bakımından Elazığ'da kuvvetlendirilecek olan alayın dağıtıcı taburu ile birlikte Hozat'ta bulunması;

Hozat'taki seyyar jandarma taburlarının Nazımiye, Kalan (Mameki) ve Karaoğlan mevkiilerinde kullanılması;

Bu durum hasıl oluncaya kadar Erzincan'dan getirilmekte olan iki süvari bölüğünün Pertek'te ihtiyatta bulundurulması;

Ayrıca, Bingöl ve Erzincan illerine, Tunceli'ye karşı örtme görevi yapacak kuvvetler verilmesi... gerekli.

Kısmen uygulanmasına başlanan plana göre;

Tunceli'deki sabit jandarmaların takviyesi için Çanakale'den gönderilen 500 er bir haftaya kadar Elazığ'a varmış olacak;

Erzincan'daki 2 nci ve 3 ncu Seyyar Jandarma Taburları süvari bölükleri 6 nisan 1937'de Elazığ'da olacaktı.

Diyarbakır'dan gelecek olan uçak bölüğünün 28 martta Vertetil meydana da bulunacağını bildirir raporlar ilgili komutanlıklarca 4 ncu Genel Müfettişliğe sunulmuştu.

Bir yandan askerî tedbirler alınırken diğer yandan da mahallî mülki makamlar haber alma faaliyetlerine devam ettiler. Bu arada asilerin zaman zaman bazı karakollara ateş baskınları oldu. Ve bu tecavüzler oradaki müfrezelerin karşı ateşleri ile tart edildi.

Durumu yakından izleyen 4 ncu Genel müfettişlik, almakta olan askerî tedbirler üzerinde yaptığı değişikliği 7 nisan 1937'de üst makamlara da sundu. Yapılan değişikliğe göre;

9 ncu Seyyar Jandarma Taburunun bir piyade bölüğü Mazkirt'te alınmış, Pah'ta bulunan tabur karargâhı ile bir piyade bölüğü Noşut köyünde bulunan diğer piyade bölüklerinin yanına yanıştırılmış, bu taburun ağır makineli tüfek takımı Pah'ta, süvari bölüğü ise Şogak'te bırakılmıştı.

Keza; Erzincan'dan getirilen seyyar jandarma süvari bölüklerinden 2 nci Bölük Mazkirt'e, 3 ncu Bölük Hozat'a gönderildi.

Hozat'taki Seyyar Jandarma Alayından evvelce Sin bölgesine gönderilmiş olan piyade bölüğünün bağlı olduğu tabur, bir bölük ile Havikpah'da, tabur karargâhı, ağır makineli tüfek takımı ve üç bölüğü ile Sin'e bulunmak üzere Havikpah ve Sin bölgesine gönderildi.

Bundan başka yeni gelen 500 sabit jandarma eri, bu günkü durumun isteklerine ve önem derecesine göre ilçe birliklerine dağıtılmış ve bu erlerin usta olanları ile mevcut karakollar takviye edilmiş ve Hozat ilçesinde, Askisor, Pakire, Derviş Cemal köylerinde ve Mazkirt'in Türüşmek bucağına bağlı Hiç köyünde yeni karakollar açılmıştı.

Bundan sonraki günlerde köprüyü tahrip ve Sin bucağına baskın olayı ile ayaklanmış olan Demenan, Haydaran, Yusufan, Yukarı Abbas üşüğü aşiretleri kendilerine müttefik temini için büyük gayret sarfetmekte, ilk anda ayaklanma ile ilgili olmayan aşiretler ise duruma intizar etmekte idiler.

Saldırıya geçme fırsatını kollayan asiler, her geçen gün hazırlıklarını biraz daha artırıyor ve zaman zaman bazı karakollara ateş baskını gibi yoklama hareketleri yapıyorlardı.

Hiç şüphesiz ki, 4 ncu Genel Müfettişlik, Tunceli'de cereyan eden olayları ve pek yakında patlaması beklenen silahlı saldırıları önceden öğrenmek gayreti ile istihbarata devam etmekte ve gerekli gördüğü tedbirleri almaktadır.

Hemen hemen her gün eşkiyanın şu veya bu karakola baskın yaptığı haberleri alınıyordu. Birkaç kez Elazığ'da bulunan uçak bölüğüne; eşkiyanın toplandığı yerler, özellikle bu ayaklanmayı görünürde perde arkasından yönettiği bilinen Seyit Rıza'nın evi ve civarı havadan bombalandı.

Her gün biraz daha şiddetini artıran kaynaşmaya rağmen henüz ciddi bir hareket olmamıştı.

Nihayet bir gün (26 nisan 1937) Sin bucağıının Hozat'la irtibatının dağıtılması ile yapılmasını sağlamak maksadı ile açılan ve mevcudu 36 sabit jandarmadan ibaret olan Askisor karakolu saat 20 00'den itibaren 100 kadar eşkiya tarafından kuşatıldı. Ahnan diğer haberlerden de anlaşılacağına göre; bu gece eşkiyanın gruplar halinde Sin ve Kahmut bölgelerine baskın yapmaları bekleniyordu.

Bir gün önce Uzuntarla bölgesinde toplandığı haber alınan eşkiya, 26/27 nisan gecesi saat 23 00'te 80 kişilik bir kuvvetle Harçık suyunun doğusunda ve Pah kuzeyinde bulunan 9 ncu Seyyar Jandarma Taburu Süvari Bölüğüne taarruza başladı ve sabaha kadar eşkiya ile bölük arasında çok yakın mesafede ve çok şiddetli müsademe devaını etti. Bölük bu saldırıyı ancak iki mangası ile karşılayabilmişti. Zira daha önce bir manga, köprüyü tahrip olayını incelemeye giden jandarma bölük komutanına verilmiş, bir manga bölüğün daha evvel Şogayık köyünde depo ettiği arparların muhafazasına bırakılmış, bir manga Pah bucağı merkezinde bırakılan binek atlarının muhafazasına terk edilmiş, birkaç atlı da tabur komutanı emrine verilmişti.

Bu müsademe başladığı zaman hazırlık emri almış bulunan 2 nci Seyyar Jandarma Taburu Süvari Bölüğüne de Kalaycı üzerinden Pah'a gitmesi emredilmiş ve bölük saat 03 30'da Mazkirt'ten hareket ederek saat 07 30'da Pah'a varmıştı. Bundan başka bir gedikli komutasında 9 süvari ve 20 piyadeden mürekkep bir müfrezenin de derhal Kortan üzerinden Pah'a gelmesi Nazımiye kaymakamlığına telefonla emredilmiş ve bu müfrezeye de saat 07 00'de Pah'a gelmişti. Gece müsademeye mecbur olan bölüğün durumu oldukça ciddi idi. Zira eşkiya 20 - 30 metreye kadar yaklaşmış ve bölüğü kuşatma çemberi içine almıştı. Gece olduğu için Sinan tepede bulunan makineli tüfek takımının ateş yardımını sağlamak da mümkün değildi. Nihayet bu çok tehlikeli durumda bulunan bölüğü kurtarmak için Sinan tepeden bir manganın tepeler hattı üzerinden ve Pah'ta hayvanların yanında bulunan manganın da süngü tatarak bölüğü kuşatmış eşkiyanın arkasına doğru yürütülerek taarruz ettirilmesi, Sinan tepede bulunan ağır makineli tüfek takım komutanına telefonla emredilmesi üzerine başlayan hareket karşısında eşkiya kuşatmadan vazgeçerek kuzeye doğru kaçmaya başlamış ve sabaha karşı yalnız kuzey kesimde bir miktar eşkiya kalmıştı. Saat 07 30'dan sonra bunlar da temas keserek orman ve kayabıklar arasında kayboldular. Eşkiyanın peşini bırakmamak gerekiyordu. Bu sebeple, 2 nci Süvari Bölüğü Astsubay Komutasındaki müfrezeyi de emrine almak suretiyle 9 ncu Seyyar Jandarma Taburu Süvari Bölüğü ile müştereken takibe memur edildiler. Kaçmak fırsatını bulan eşkiya iki grup halinde Kalan geçidinden geçmek suretiyle Uzuntarla ve Hözmerik istikametinde çekildi. Bunun üzerine takip kuvveti Sinan'dan Kalan'a doğru tertibat almak zorunda kaldı.

27 nisan 1937 saat 01 00 sıralarında miktarı tespit edilemeyen bir eşkiya grubu, Şehir köyü yakınındaki Taht Komu'nda yerleşmiş bulunan 3 ncu Bölük ile köprünün batı cihetindeki muhafızlara baskın yaptı ve sabaha kadar bölüğü bir hayli sıkıştırdı. Bu arada yine miktarı tespit edilemeyen diğer bir eşkiya grubu da, aynı zamanda Nohut tepede bulunan tabur karargâhı ile 2 ncu Bölüğe taarruz ederek bu üç gruba birbirine yardım edemeyecek şekilde ayrı ayrı kuşatmış ve köprüyü de ateş altına alarak Harçık suyu batısında bulunan kıtaların geri ile tamamen irtibatını kesmiş oldular.

Eşkiyanın ilk iş olarak köprüyü elde etmek ve bundan sonra Harçık suyunun batısında bulunan kuvvetleri ele geçirmek istediği anlaşılıyordu. Bu durumu düzeltmek maksadı ile 28 nisan 1937'de verilen emre göre;

9 ncu Seyyar Jandarma Taburu Süvari Bölüğü yaya olarak Kizge bölgesinde bulunan bölükle Sinan tepede bulunan iki mangadan birini alarak dört manga ile Taht Komu'daki 3 ncu Bölük bölgesine geçecekler;

3 ncu Bölük bölgesinde toplanan bu üç bölük (1 nci ve 2 ncu Piyade ve Süvari Bölüğü) Cindo meziasındaki düşmanı ateşe tespit edecek ve Şehirköy istikametinde kuzeye Nohuttepe istikametine doğru taarruz ederek, Nohuttepe'deki 2 nci Bölükle irtibat yapuncaya kadar ilerleyecek ve irtibat tesis edildikten sonra Nohuttepe'deki tabur karargâhı ve 2 nci Bölük, 3 ncu Bölüğün yanına çekilerek köprübaş mevzii tesis edilecek;

Nohuttepe grubu, 3 ncu Bölük bölgesine çekildikten sonra 9 ncu Seyyar Jandarma Süvari Bölüğü ve sabit jandarma kuvvetleri Pah bölgesine gelecekler;

Nohuttepe grubu da taarruza katılarak, güneyden ilerleyecek bölüklerin taarruzunu kolaylaştıracak;

Sinanteppe grubu, Sinantepe'de sabit jandarmaları bırakarak ve ağır

makinelî tüfeklerden biri ile 3 ncü Bölüğün güney cephesine ve köprüye karşı yapılacak taarruzları ateş altına alacak;

Pah'ta bulunan 2 nci Süvari Bölüğü de, Pazaban istikametine kuvvetli bir keşif kolu sürece ve büyük kısmı ile bu istikamete doğru gösteriş hareketleri yapacaktı.

28 nisan 1937 öğleye doğru uygulanmaya başlayan bu emrin gereği saat 14 30'da tamamlandı ve 9 ncu Seyyar Jandarma Süvari Bölüğü ile Mazkirt Sabit Jandarma Komutanı emrindeki sabit birlik de Pah bölgesine geldi.

Yusufan Aşiret Reisi Kamer'in yardımı ile yapılan bu çekilme hareketi sükûnetle ve zayıf olmuş ve tabur, üç piyade bölüğü ile Taht Komu'na da toplanmış oldu.

Taburun çekildiğini gören eşkiyanın Nohuttepe'de toplanmaya başlaması üzerine uçak bölüğüne, biri saat 14 00'te, diğeri 17 00'de olmak üzere iki sorti yaptırılmak suretiyle eşkiya bomba ve makinelî tüfek ateşi altına alındı.

28 nisan'da çekilen 9 ncu Seyyar Jandarma Taburu ilkin Taht Komu'na gelecek iki grup halinde yerleşmişti. Bulunduğu arazi savunmaya elverişli olmadığı, köprüyü doğudan savunmanın daha uygun olacağı düşünülerek Taht Komu'nda yerleşen 1 nci, 2 nci, 3 ncü Piyade Bölüklerinin, Harçık suyu doğusuna geçirilmesi uygun olacaktı.

Bu sıralarda alınan haberlere göre;

Yusufanlıların fiilen ayaklanmaya katıldıkları anlaşılıyordu. Böyle olunca, 9 ncu Seyyar Jandarma Taburu karşısında önemli miktarda asi kuvvet toplanmış demektir.

Asilerin geri ulaştırma yolları ile Mazkirt köprüsüne taarruz edecekleri de ayrıca öğrenilmişti. Bu takdirde, Mazkirt bölgesinde 9 ncu Seyyar Jandarma Taburundan başka kuvvet bulunmadığı için Mazkirt kasabasına ve köprüsüne ve taburun geri ulaştırma hatlarına vaki olacak bir taarruzu karşılamak mümkün olamayacağı gibi günden güne kuvvetlenmekte olan eşkiyanın, taburu zor duruma sokması halinde morali de yükselmiş olacaktı. Bu arada, eşkiyanın, taburu kuşatma suretiyle hareketsiz hale getirmesinden sonra Pah ve Mazkirt istikametlerine akınlar yapması da çok kuvvetli ihtimal dahilinde idi. Bu sebepledir ki, taburun uçak ve süvari bölüğü desteğinde Harçık suyu doğusuna geçirilmesi için gerekli emirler verilmişti.

Bu durumda Harçık suyu doğusu ve batısında emir ve komuta işinin düzenlenmesi ve doğu Dersim'in takviyesi lüzumu hasıl olmuştu ki, Harçık batısındaki kuvvetler 9 ncu Seyyar Jandarma Tabur Komutanı, doğusundaki kuvvetlerin de 9 ncu Seyyar Jandarma Süvari Bölük Komutanı emrinde olması, Doğu Dersim'i takviye için 3 ncü Bölge Komutanı Albay Haydar'ın doğu Dersim'deki birliklerin komutasını eline almak üzere Mazkirt'e gönderilmesi uygun görülmüştü.

4 ncü Genel Müfettişlikte toplanan bilgilere göre;

Dersimlilerin Kahmut ve Sin olayını genelleştirmeye çalıştıkları, Mazkirt ve Pertek köprülerini yakmaya karar verdikleri öğrenilmişti. Bu durumu önlemek için 17 nci Tümen'den bir piyade taburu ile bir bataryanın Mazkirt'e, diğer bir taburla bir bataryanın da Pertek'e gönderilmeleri ve 17 nci Tümen alaylarının süratle harekete geçecek şekilde hazırlanmaları istendi. Bunun üzerine Genelkurmay Başkanlığı: Elazığ'daki Piyade Alayı ile Dağ Topçu Taburunun bir iki güne kadar harekete hazır bir hale getirilerek bunların 17 nci Tugay Komutanı komutasında 4 ncü Genel Müfettişlik emrine gireceğini;

Bu birliklerin Elazığ'dan hareketinden sonra Malatya'daki piyade alayı ile Dağ Topçu Taburunun da hazırlıklarını tamamladıktan sonra Elazığ'a gelmesini;

Ayrıca Eskişehir'den bir uçak bölüğünün Elazığ'a gönderilmesini... emretti.

28 nisan 1937'de İçişleri Bakanlığı da, Müfettişlikler ile doğu illerine gönderdiği bir tamimde; Tunceli'deki son durumu şu suretle açıklamakta idi:

"Dersim aşiret reisleri, hükümet kuvvetlerini kendi aralarından uzaklaştırmak maksadı ile zaman zaman karakollarımıza tecavüzler yapmışlar ve kuvvetlerimiz tarafından tart edilmişlerdir. Bu işleri yapanlar; Yukarı Abbas Uşağı, Haydaran, Yusufan, Kurcuşan aşiretleridir. Bu aşiretler Nazımiye, Hozat, Ovacık, Pülümür bölgelerindeki aşiretleri de kendi hareketlerine iştirak ettirmek için çalışmaktadırlar.

Bu aşiretlerin bu hareketleri devam ettirmeleri ve genişletmek iste-

meleri ihtimali vardır. Tunceli'ne muhit ve özellikle Kürtlerle meskûn olan illerde her türlü olayları karşılayabilecek şekilde tedbirli bulunulması, iştihsat işlerine önem verilmesi çok lâzımdır".

Bir yandan bu uyarılar yapılırken diğer yandan yeni yeni tedbirler de alınıyordu. Şöyle ki, zayıf kuvvetleri yalnız başlarına buralarda maksadı ile Nazımiye'nin Hakiri ve İresi bucakları kaldırılarak buralardaki bucak müdür ve karakolları Nazımiye ilçe merkezine celp edilmişler, kezâ, Dersim durumu anlaşılmacaya kadar 1 nci, 3 ncü ve 4 ncü Genel Müfettişliklere bağlı illerde bulunan sabit ve seyyar jandarma birlikleri ile Malatya ili ve Sivas ilinin Zara, Divrik, Şuşehri ilçelerinde bulunan sabit jandarma birliklerine terhis müstahak erlerin terhis edilmeleri emredilmisti.

29 nisan 1937'de durum şöyle idi:

Kahmut Bölgesinde:

Harçık suyu batısında bulunan 9 ncu Seyyar Jandarma Taburu, eşkiya tarafından fazla sıkıştırıldığı için henüz suyun doğusuna geçememiş;

28 nisan'da Pertek ve Mazkirt köprülerine sevk edilen Müfettişlik Muhafız Takımı bu köprülerde tertiplenmişti.

29 nisan saat 08 30'da 20 - 30 kişilik bir eşkiya grubunun Şugayık geçidinden yüzerek suyun güneyine geçişlerinin görülmesi üzerine Pah'ta bulunan Mazkirt Sabit Jandarma Komutanı müfrezesi ile bu istikamete sevk olunmuştu.

9 ncu Seyyar Jandarma Taburunun, 1 nci, 2 nci ve 3 ncü Bölükleri ile Tabur Karargâhı Harçık suyunun doğusuna geçmişler, köprü'nün batısında ve köprü başında artçı olarak sadece bir makinelî tüfek mangası bırakılmıştı. 29 nisan saat 09 00'da başlayan bu çekilme, eşkiyanın baskısı altında bir hayli güç olmuş ve tabur bir miktar zayıf vererek suyun doğusunda Kızge köyü civarında toplanmıştı.

Bu sıralarda elde edilen istihbarata göre:

Eşkiyanın, 28 nisan günü ve gecesi Kalan'dan aldıkları takviye ile mevcudunun 1 000'e yükseldiği;

Eşkiyanın kuzeyde Kırık ve Dizik geçitlerinden ve güneyde de Şugayık geçidinden geçerek bir kısım kuvvetleri ile Pah bölgesindeki taburu ihata ve işgal, diğer kuvvetleri ile de Mazkirt istikametinde hareket edecekleri, diğer bir ihtimale göre, bir kol ile Kırklar dağından doğru Mazkirt'e yürüyecekleri;

Bu arada Yusufanlıların tamamen eşkiyaya katılmış oldukları... anlaşılmakta idi.

9 ncu Seyyar Jandarma Taburu Pah bölgesinde bırakıldığı takdirde Şugayık bölgesinden suyun güneyine geçecek asi kuvvetlerin taburun gerisini alacağı gibi Mazkirt istikametinin açık kalacağı düşünülerek bir süvari bölüğü ile Şugayık - Kalaycı istikametinin, Mazkirt Sabit Jandarma

kuvveti ile Birman - Kerk ve müfrezenin geri kalan kuvveti (Nazımiye takımı dahil) ile Çukur - Gögerik - Mazkirt istikametinin kapatılması ve en sonu Sinaver taşı - Kırklar dağı - Kalaycı hattının elde bulundurulması suretiyle hareketin idare edilmesi Mazkirt Müfrezesi Komutanlığına emredildi.

Sin Bölgesinde:

Vank köprüsü yapıldıktan sonra Haydaran, Demenan, Kalan aşiretlerinden birer grubun Abbasları takviye ederek Sin'e taarruz edebilecekleri öğrenilmiş ve bir kısım eşkıyanın Piter ve Kafat'ta toplandıkları görülmüştü. Kureyşan ile Kırganlıların ve Bahtiyarlılardan Bahtiyar grubunun durumları da şüpheli idi.

Bu haberler ve diğer bazı taktik sebeplerle Sin'in boşaltılmasına lüzum görüldü. Bu maksatla verilen emirde; Sin bucak merkezinin Beyaz dağa nakli ve bu bucak karakolu ile ona yardımcı olan seyyar jandarma alayı taburunun da Beyaz dağa gelmesi istenmekte idi. Bu ve buna benzer tedbirlerin alınmasına çalışılıyordu.

4 ncü Genel Müfettişlik ve Tunceli Vali ve Komutanlığı emrinde bulunan birlikler 1 mayıs 1937'de (Kuruluş: 5), (Kroki: 41)'deki durumu almış bulunuyorlardı.

4 ncü Genel Müfettişliğin emrindeli birliklerin kuvvesi ise genel olarak;

122	Subay
36	Askeri memur
4683	Er
234	Gayri muharip er
828	Hayvan
545	Çeşitli araba
259	Çeşitli motorlu araç
4323	Tüfek
261	Hafif makineli tüfek
32	Ağır makineli tüfek
12	Dağ topu
709 965	Tüfek mermisinden ibaretti.

1/2 mayıs 1937 gecesi saat 20 00 sıralarında 150 kadar tahmin edilen bir eşkıya grubunun önce Mazkirt'in kuzeydoğusundaki Beşik tepede bulunan 9 ncü Seyyar Jandarma Taburuna; 30 - 40 kişi kadar bir kuvvetin bu taburun sağ cenahında bulunan 2 ncü Seyyar Jandarma Süvari Bölüğüne; 50 - 75 kişi kadar diğer bir kuvvetin Kale tepedeki Mazkirt Sabit Jandarma Bölüğüne; 90 kişi kadar bir grubun Kale tepe güneyindeki 9 ncü Seyyar Jandarma Süvari Bölüğüne ve 15 kişi kadar bir kuvvetin de Mazkirt köprüsüne taarruz teşebbüsleri, uyanık bulunan kitalarımızın ateşle karşılandı. Müsademe sabaha kadar devam etti ve noticede eşkıya sabaha karşı civardaki ormanlara dağıldılar (Kroki: 42).

3 mayıs 1937 gecesi saat 20 00 sıralarında tahminen 200 kadar asi kuvvetin Mazkirt'in kuzeydoğusunda bulunan kitalarımıza yapmak istedikleri baskın, karşı ateşle tart edildi. Ayrıca, miktarı tespit edilemeyen diğer bir asi kuvvetin Mazkirt köprüsüne, 50 kadar asinin de Gacar sırtlarında bulunan 25 ncü Alayın 1 ncü Taburuna taarruz teşebbüsleri karşı ateşle tart edilebildi.

Bu arada Demenanlı aşiret reisleri nezdinde toplantı halinde bulunan diğer aşiret reislerinin, havadan bombardıman edilmek suretiyle toplantıyı dağıtmak ve aşiretler üzerinde moral kırıcı bir etki sağlamak lüzumu üzerine Tayyare Alay Komutanı komutasında 15 uçaklı bir filo, Kırklar dağı - Darboğaz dere yolu - Zel dağı - Kırmızı ve Kosur dağları kuzeyindeki Keçizken (Yukarı Bor) köyünü havadan bombaladı. Bu hava taarruzunda özellikle Sabiha Gökçen hanımın attığı 50 kiloluk bir bomba Keçizken köyünden kuzeye doğru kaçan asi grubuna oldukça ağır zayıfat verdirdiği yapılan gözletmeden anlaşılıyordu.

Mazkirt bölgesindeki durumda görülen ciddiyet üzerine Perlek köprüsü başında bulunan 25 ncü Alayın iki taburundan biri bir havan takımı ile takviye edilerek Mazkirt istikametine sevk edildi.

Bu durumu aldığı raporlara göre kıymetlendiren Genelkurmay Başkanlığı 3 mayıs 1937'de verdiği emirde:

"1 mayıs'tan beri asi kuvvetlerin yaptıkları baskınların sadece savunma ile karşılanması ve karşı taarruz yapılmaması, asilerin cesaretlerinin artmasına ve şınarmalarına sebep olmakta, bu da hükümet otoritesini

sarsmaktadır. Bunun için:

Asilerin vaki olacak taarruzlarına mevzi karşı taarruzla mukabele edilmesi, süvari ve makineli tüfeklerle sıkı surette takip edilerek sonuç alınması;

62 ncü Piyade Alayı ile dağ topçu taburunun karadan Elazığ'a hareketi için 7 ncü Kolorduya emir verildiği;

Bu alayın Elazığ'a varmasıyla 17 ncü Tümen Komutanı ve Karargâhının 4 ncü Genel Müfettişlik emrine verileceğini..." bildirmekte idi.

Ayrıca, Millî Savunma Bakanlığının da 4 mayıs 1937'de 4 ncü Genel Müfettişliğe verdiği emirde:

"Muhafız Alayının usta erleri ve yalnız süvari bölüğü ve bir dağ bataryasının Ankara'dan trenle Elazığ'a hareket ettirileceği" bildirilmekte;

Aynı gün Genelkurmay Başkanlığından 7 ncü Kolorduya verilen emirde:

"Elazığ'daki cephaneliklerin muhafazası için Diyarbakır'daki 63 ncü Alayın 2 ncü Taburundan iki bölüğün Elazığ'a gönderilmesi" istenmekte idi.

Genelkurmay Başkanlığı 5 mayıs 1937 tarihli bir emrinde;

63 ncü Alay 2 ncü Taburunun acemi erlerini Diyarbakır'da bırakarak kalabının (bir piyade ve bir makineli tüfek bölüğü) trenle Elazığ'a sevk ve Pertek köprüsünün bu kuvvetle korunması belirtilmekte, aynı gün bir başka emirde ise;

"Tunceli bölgesinde bulunan seyyar ve sabit jandarma kitaları, Muhafız Alayı, Elazığ ve Malatya'daki piyade alayları ile topçu taburları; Elazığ cephanesinin depoları ile Pertek köprüsünü muhafaza etmek üzere Diyarbakır'dan gönderilecek bir piyade taburu ile takviye edilmiş olacağından, yalnız bu kuvvetlerle hareket geçilmesi hükümetçe onanmıştır. Bakanlar Kurulu Kararı (Ek - 4).

Toplanan işbu kuvvetlerle Nazımiye, Keçizken, Bor, Sin, Karaoğlan hattına kadar şiddetli ve etkili bir taarruz hareketi ile varılacaktır.

Harekâta, Malatya'dan ve Ankara'dan gönderilen kuvvetler cepheye varduktan ve cephedeki kuvvetlerin ufak tefek tertip noksanları giderildikten ve Diyarbakır'dan gelecek tabur da taşınıp gereken tertibat alındıktan sonra yani, 12 mayıs'ta başlayacaktır.

4 ncü Genel Müfettişlikçe bu maksat dahilinde hareketin nasıl ve ne tarzda icrası gerektiği düşünülerek, şifre muhaberatı ile planımızı işba etmemek için bizzat oraya vardığımda bana izah edilecektir. Ben havanın müsaadesine göre tayyare ile cumartesi veya pazar günü Elazığ'da olacağım. 2 ncü Başkan ile Jandarma Genel Komutanı bana refakat edeceklerdir" denmekte idi.

Bu emrin tatbikatı yani sıra 4 ncü Genel Müfettişlik de 7 mayıs 1937'de verdiği emirde:

"Dün (6 mayıs 1937) günü Muhafız Alayı Elazığ'a gelmiştir.

62 ncü Alay da Elazığ'da toplanmıştır.

25 ncü Alay 2 ncü Tabur ve bir batarya Mazkirt'tedir.

7 mayıs 1937 sabahından itibaren Tunceli ve Elazığ'daki birlikler (Muhafız Alayı, 62 ncü Alay, 25 ncü Alayın 3 ncü Taburu ile 17 ncü Topçu Alayının 1 ncü ve 2 ncü Taburları - Mazkirt'teki batarya hariç, muhabere, istihkâm ve nakliye bölükleri) 17 ncü Tümen Komutanlığı emrine verilmiş ve tümen de hareket bakımından müfettişlik emrine alınmıştır.

Mazkirt bölgesinde bulunan 25 ncü Alayın 1 ncü ve 2 ncü Taburları ile 9 ncü Seyyar Jandarma Taburu, 17 ncü Topçu Alayından bir batarya Mazkirt Müfrezesi Komutanlığı adı altında 3 ncü Bölge Komutanı Albay Haydar emrindedir. Diğer sabit ve seyyar birlikler Müfettişlikten emir alacaklardır" demekte idi.

Bu güne kadar Müfettişlik emrine giren birlikler (Kuruluş: 6), (Kroki: 43)deki durumu almış bulunmakta idiler.

4 ncü Genel Müfettişliğin, emrine giren birlikler dolayısıyla kuvvesi:

310	Subay
8313	Muharip ve gayri muharip er
1422	Hayvan
16	At arabası
63	Kamyon
14	Zırhlı keşif aracı
6705	Piyade tüfeği
411	Hafif makineli tüfek

- 74 Ağır makineli tüfek
- 176 Tabanca
- 28 Dağ topu
- 1501120 Piyade mermisi
- 1684 Topçu mermisi... olmuştur.

Hazırlıkların tam bir gayret ve büyük bir dikkatle geliştirildiği sırada Genelkurmay Başkanlığı, Bakanlar Kurulunun tenkil hareketine dair kararına, 8 Mayıs 1937'de 4 nci Genel Müfettişliğe bildirmiş bulunuyordu. Kararın 1 nci maddesi şöyle idi:

"Son günlerde Tunceli'de vukua gelen olaylara dair raporlar 4 Mayıs 1937 tarihinde Atatürk'ün ve Mareşalın huzurları ile tetkik ve müfelaah edilerek aşağıdaki sonuçlara varılmıştır:

Toplanan kuvvetlerle Nazımiye - Keçizken - Aşağı Bor - Sin - Karaoğlan hattına kadar şiddetli ve etkili bir taarruz hareketine başlanacaktır..."

Bu kararın yanı sıra Genelkurmay Başkanlığı da aynı gün (4 Mayıs 1937) aşağıdaki bildirinin Türkçe, Osmanlıca harflerle ve mahallî lisana göre çoğaltılarak uçak ile atılmasını 4 nci Genel Müfettişlikten istemektedir:

"Cumhuriyet Hükümeti sizi şefkat ve merhamet kucacağına almak, sizi mesut etmek istiyor. İçinizde bunu anlamayanlar çoktur ki, ona hümratsızlık ediyor, veyahut içinizde bazıları şahsî menfaatları için sizi kurban vermek istiyor.

Cumhuriyet Hükümeti bu gereği bildiği içindir ki, sizlere son ihtarını yapıyor. Onun size son şartları şudur; sizi ayaklandırmaya çalışan zavallıları Cumhuriyet Hükümetine teslim ediniz veyahut onlar kendileri teslim olmalı. Bu takdirde cümleniz masum kalacaksınız. Teslim edilenler veya kendiliğinden teslim olanlar dahi Cumhuriyetin adil muamelesinden başka hiç bir şey görmeyeceklerdir. Bu suretle siz kıymetli vatandaşlarımızdan hiç birinin burnu kanamayacaktır. Aksi takdirde yani dediklerimizi yapmazsanız her tarafınızı sarmış bulunuyoruz. Cumhuriyetin kahredici orduları tarafından mahvedileceksiniz. Cumhuriyet Hükümetinin bu son şefkat ve merhametini bildiren bu bildirisini 24 saat çoluk ve çocuğunuzla beraber okuyun, düşünün ve çabuk cevap verin. Yoksa hiç istemediğimiz halde sizi mahvedecek olan kuvvetler harekete geçeceklerdir. Devlete itaat gerektir".

4 nci Genel Müfettişlik, Genelkurmay Başkanlığının isteklerine uygun çeşitli propoganda ve istihbarat faaliyetini yürütmekle beraber askeri hazırlıkları da artırmakta idi. Şöyleki;

25 nci Piyade Alayı Tunceli'ye hareket ettikten sonra Elazığ'daki silâh ve cephaneye depolarını korumak ve 25 nci Alayın tam mevcudu ile harekâta katılmasını sağlamak maksadı ile Diyarbakır'daki 63 nci Alayın 1 nci Taburunu da trenle Elazığ'a sevk etmiş ve bu taburunun kullanılma tarzını 17 nci Tümen Komutanlığına emretmişti. Ayrıca, Elazığ'da bulunan 62 nci Alay ile 17 nci Topçu Alayı 1 nci Taburunun ve Muhafız Alayının 10 Mayıs 1937'de Elazığ'dan hareket ile Pertek'e gittiklerini, 62 nci Alay ile topçu taburunun Pertek kasabası civarında, Muhafız Alayının ise Pertek köprüsü kuzeyinde ve Hozat yolunun iki tarafında ordugâha gişmelerini ilgili komutanlıklara emretmiş bulunuyordu.

Bu arada; Genelkurmay Başkanlığı da Munzur dağları doğu ve kuzey geçitlerini tıkamak maksadı ile Erzincan'daki 11 nci Alaydan Mürettep Bir Piyade Taburu ile bir ağır makineli tüfek bölüğünün teşkili ile emredildiğinde hareket ettirilmesini 9 nci Kolorduya emretmişti.

9 Mayıs 1937'de beraberinde 2 nci Başkan ve Jandarma Genel Komutanı olduğu halde Elazığ'a gelmiş bulunan Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, Elazığ'dan Pertek'e hareket eden kütaları görmesinden ve 4 nci Genel Müfettişlik Karargâhında yapılacak hareketin esaslarını kararlaştırdıktan sonra, Genel Müfettişliğin kütalara yayımladığı 1 numaralı hareket emrinde (Kuruluş: 7), (Kroki: 44):

"1. Harçık (Darboğaz) deresi ile Munzur suyu arasındaki bölgede bulunan asileri tedip maksadı ile Tunceli Vali ve Komutanlığı emrine verilmiş olan ve (Kuruluş: 7)'de emir ve komuta ilişkileri gösterilmiş bulunan kütalar, Kutu deresinin Harçık deresine aktığı yer ile Haçeli deresinin Munzur suyuna karıştığı yer (Harçık ve Munzur suları arası) hattına doğru ilerleyeceklerdir. Bunun için;

a. 17 nci Tugay Grubunun Mazkirt Müfrezesi; 10, 11, 12 Mayıs 1937 günleri Mazkirt bölgesinde kalacak ve 13 Mayıs 1937'de Şakolan - Cantur hattına, 14 Mayıs günü Pah - Yukarı Şogayık hattına ilerleyecektir. Bu

müfrezede bulunan 2 nci Süvari Bölüğü ve Mazkirt Sabit Jandarma Bölüğü ile Mazkirt kasabasının ve Mazkirt köprüsünün muhafazası, Yukarı Kaçar köyünden kuzeye ve kuzeyden güneye doğru yollar üzerinde yapılacak ikmal nakliyatının korunması sağlanacaktır.

17 nci Tugay Komutanlığı emrine verilmiş olan 25 nci Alay (bir tabur noksan), 11 Mayıs 1937'de Kandilbaba tepesi ve doğusundaki bölgeye; 12 Mayıs 1937'de Türüsmek bölgesine varacak; 13 Mayıs'ta bu bölgede kalacak ve 14 Mayıs 1937 günü Mamek'te gidecektir.

b. 17 nci Tümen Komutanlığı Grubundan 10 Mayıs 1937'de Pertek'e varacak olan 62 nci Alay, 11 Mayıs 1937 günü Gömürğün tepesi bölgesine vardıkları sonra Tümen Komutanlığı Grubu 12 Mayıs 1937'de Dağ Mahalle - Beyaz dağ - Cepoğulları hattına; 13 Mayıs'ta Gürgüt - Değir Turut köyünün 4 km. kuzeyindeki tepe hattına; 14 Mayıs 1937'de Şeyh Çoban tepesi - Gülenk dağı (1730) hattına yürüyecektir.

c. 10 Mayıs 1937'de Pertek köprüsü kuzeyindeki bölgeye varacak olan Muhafız Alayı, 11 Mayıs 1937'de Hidir damına; 12 Mayıs'ta Hozat'a ve 13 Mayıs 1937 günü de Karaoğlan - Sarsaltık tepesi bölgesine varacaktır.

2. Muhafız Alayının süvari bölüğü Hozat'a kadar alayı ile beraber gidecek ve orada kalacaktır. Bu süvari bölüğü ile seyyar jandarma alayından Hozat'ta bırakılacak olan bir piyade ve bir süvari bölüğü ve Hozat Sabit Jandarma Bölüğü Hozat Garnizon Komutanı emrine verilmiştir.

3. Hozat Garnizon Komutanlığına Muhafız Alay Komutanı Muavini Yarbay Sezai atanmıştır. Alay Komutanı Muavini alayı ile beraber Hozat'a varınca yeni görevine başlayacaktır. Bu komutanlık Hozat kasabasının ve Hidir damı ile Hozat arasındaki ikmal nakliyatının muhafazasını sağlayacaktır.

4. Mazkirt Müfrezesi Komutanlığı emrinde bulunan Müfettişlik Muhafız takımının piyade takımı ile Pertek'te bulunan seyyar jandarma 3 nci Bölüğü, Pertek ve Çemişkezek Sabit Jandarma Bölükleri Tunceli Vilayeti Jandarma Komutanı emrine verilmiştir. Bu komutanlık Pertek'teki birliklerle Pertek - Yukarı Kaçar ve Pertek - Hidir damı yolları üzerindeki nakliyatın korunmasını sağlayacaktır.

5. 63 nci Alayın 1 nci Tabur Komutanı emrine verilmiş olan bir piyade bölüğü ile iki ağır makineli tüfek takımı ve bir obüs bataryası ile Pertek köprüsünün korunması sağlanacaktır.

6. 2 nci Seyyar Jandarma Taburu Pülümür'de kalacaktır. Pülümür Sabit Jandarma Bölüğü hareket bakımından 2 nci Tabur emrinde.

7. 3 nci Seyyar Jandarma Taburu Pülür'de ve hareket bakımından bu tabur emrine verilmiş olan Ovacık Sabit Jandarma Bölüğü Zeranik'te kalacaktır.

8. 17 nci Topçu Alayı dağ taburlarından 2 nci dağ bataryası 17 nci Tümen, iki dağ bataryası Tugay ve bir dağ obüs bataryası Hozat Garnizonu ve bir dağ obüs bataryası da Pertek köprüsü Muhafız Komutanlıklarına emrine verilmiştir.

9. Tayyare Grubu Vertel'de, Tunceli Vali ve Komutanlığı emrinde bulunacaktır.

10. 17 nci Tümen emrinde bulunan 7 nci Kolordu İstihkâm Taburunun 1 nci Bölüğünden bir takımı 17 nci Tugay Grubu emrine verilecektir. 5 nci, 7 nci ve 9 nci Kolorduların köprücük takımları Tunceli Vali ve Komutanlığı emrinde şimdilik Elazığ'da kalacak ve tanzim olunacaklardır.

11. 17 nci Tümen emrinde bulunan muhabere bölüğünden bir 15 vathık telsizle bir inşa, bir işletme ve bir pırıldak postası tümen emrinde kalacak, bir 15 vathık telsizle bir inşa ve bir işletme ve pırıldak postası 17 nci Tugay emrine verilecek, bölüğün kalan kuvvetleri Tunceli Vali ve Komutanlığı emrine bırakılacaktır. Muhabere irtibatlarına dair talimat ayrıca verilecektir.

12. 17 nci Tümen emrinde bulunan kamyonlardan ikisi hasta ve yaralı nakline elverişli bir hale konulduktan sonra Tunceli Vali ve Komutanlığı emrine Elazığ'da bırakılacaktır.

13. Her birlik ikmal işlerini kendi araçları ile yapacaktır" denmekte idi.

4 nci Genel Müfettişlik aynı gün Hozat'ta bulunan Seyyar Jandarma Alayının Çemişkezek'teki piyade bölüğünün Hozat'taki taburuna katıl-

TUNCELI KANUNU ÖZETİ

25 Aralık 1935'te çıkarılan 2884 sayılı Tunceli ilinin idaresi hakkında ki Kanuna göre; Tunceli iline korgeneral rütbesinde bir zat vali ve komutan seçilir ve kendisi aynı zamanda teşkil edilen 4 ncü Genel Müfettişliğinin de Genel Müfettişidir.

İdari Yetkiler:

Vali ve komutan, bakanların hazır oldukları bütün yetkileri haizdir.

Vali ve komutan, lüzum gördüğü takdirde ili teşkil eden ilçe ve bucakların hudut ve merkezlerini değiştirir.

Vali ve komutanın inhası üzerine, ilin ilçe kaymakamlıkları ve bucak müdürlüklerine muvazzaf subaylar atanabilir.

Vali ve komutan, adliye memur ve kâtipleri hakkında Hâkimler Kanununun hükümlerine göre bunların amirleri tarafından verilebilecek cezaları dahi uygulamaya yetkilidir.

Vali ve komutan, lüzum gördüğü belediyelerde başkanlık görevini kaymakamlara ve bucak müdürlerine verebilir.

Adli Hükümler:

Cumhuriyet savcıları hazırlık tahkikatında hâkimlerin hazır oldukları yetkileri kullanırlar.

Cumhuriyet savcıları ilk tahkikata lüzum görmedikleri işleri iddianame ile doğrudan mahkemeye verebilirler. İlk tahkikat icramı kanunun mecburi olan suçlarda dahi savcılar bu yetkiyi kullanabilirler.

Dava açılması izne bağlı olan işlerde izin verme yetkisi vali ve komutanındır.

Hâkimin reddine dair dileğin kabul edilmemesine dair kararlar kesindir.

Hazırlık tahkikatında yapılan tahkik işleri, ilk tahkikatta tekrarlanmaz.

İlk tahkikatın açılması kararına itiraz edilemez.

Cumhuriyet savcısının iddianamesi sanığa tebliğ edilmez.

İlk tahkikat sırasında verilen tutuklama kararlarına sanık tarafından itiraz edilemez.

Duruşmada Cumhuriyet savcısının müvafakatı ile şahitlerin hazırlık veya ilk tahkikatta tespit edilen ifadelerinin okunması ile yetinilebilir.

Vilâyet içindeki ceza mahkemelerinden verilen hükümler temyize tabi olmayıp kesinidir.

Çeşitli Yetkiler:

Vali ve komutan, emniyet ve asayiş bakımından lüzum görürse il hakkında olan fertleri ve aileleri il içinde bir yerden diğer bir yere nakletmeye ve bu gibilerin il içinde oturmalarını menetmeye yetkilidir.

Vali ve komutan, herhangi bir şahıs hakkındaki takibatın ertelenmesine ve cezaların teciline yetkilidir. Bu erteleme ve tecil zaman aşımı işlemine mani olmaz.

İdam hükümlerinin vali ve komutan tarafından teciline lüzum görülmediği takdirde infazı emrolunur.

Tunceli ili içinde oturanlar; Elazığ, Malatya, Sivas, Erzincan, Erzurum, Gümüşhane, Bingöl illerine geçerek Türk Ceza Kanununun bu kanunla tespit edilen suçlarını işledikleri takdirde, işledikleri suç Tunceli ili içinde işlenen suçlarla irtibatlı ise, bunlar ve bunlara yataklık edenler Tunceli ilindeki yetkili makam ve mahkemelerce bu kanundaki usule göre takip ve mahkeme olunurlar.

Bu kanunun hükümleri makabline şamilidir.

Bu kanun negri tarihinden 1 Ocak 1940 tarihine kadar geçerli olacaktır.

31 Aralık 1935

Not:

Bu kanun hükümleri, sonradan çıkarılan muhtelif kanunlarla 1948 yılı sonuna kadar uzatıldı.

masını da emretmişti.

1 numaralı harekât emrinde verilen hedeflere doğru yürüyüşlerine devam eden birliklerin ve asilerin 15 Mayıs 1937 akşamı durumu şöyle idi (Kroki: 45):

Mameki geçit yeri kuzeyinde 100 kadar silâhlı şaki bulunmakta;

17 nci Tugay Karargâhı : Mameki'de

Mazkirt Müfrezesi Karargâhı,

9 ncü Seyyar Jandarma Taburu: Pah batısında Sinan tepede

25 nci Alay 1 nci Tabur : Şogayık'ta

2 nci Seyyar Jandarma Taburu: Nazamiye'den Mazkirt Müfrezesi emrine girmek üzere Kortasor'a yürüyüşte (bu taburun yerine 9 ncü Kolordudan bir tabur Pülümür'e gelmiş bulunmakta)

25 nci Alay Karargâhı : Mameki'de

25 nci Alay 2 nci Tabur : Mameki'de

25 nci Alay 3 ncü Tabur : Mameki batısında

Bu mevkilere varmış bulunan Tugay kıtaları Harçık ve Munzur sularının kuzeyine geçmek için geçit hazırlıkları ile meşgul, Mazkirt Müfrezesi emrindeki 25 nci Alay 1 nci Taburdan ağır makineli tüfekle takviye bir piyade bölüğü hayvanlara bindirilmek suretiyle Cizgi köyü civarında Şogayık karşısında Harçık suyu batısına geçirilmiş ve Cindo mezriası güneyindeki tepeleri köprübaşı mevzii olarak tutmuştu.

17 nci Tümen Bölgesinde:

Munzur suyu doğusundaki kayabkılarda, Karaoğlan kuzeyinde bir miktar şaki bulunmakta;

17 nci Tümen Karargâhı : Boyazdağ'da

62 nci Alay 1 nci Tabur	: Şeyh Çoban tepesi doğusundaki sivrî sarta
62 nci Alay 2 nci Tabur	: Havikpah bölgesinde ve Kurtmuri doğusunda
62 nci Alay 3 ncü Tabur	: Yukarı Bornak'ta
Seyyar Jandarma Alayı	:
1 nci Tabur	: Küllük dağında
2 nci Tabur	: Kansark'ta
3 ncü Tabur	: Deşt'te
Muhafız Alayı	:
2 nci Tabur	: Karaoğlan'da
3 ncü Tabur	: Sarısaltık'ta

17 nci Tümen Komutanlığı, Munzur suyu üzerinde Mameki ve Havikpah bölgelerinde yan yana geçit yapacak 25 nci ve 62 nci Alayların geçit işleri ve daha sonraki sevk ve idareleri bakımından 25 nci Alayın tümen emrine verilmesini; tugayın da tümene bağlanmasını teklif etmiş ve fakat aldığı cevapta "25 nci Alay geçit hazırlıklarının gerçek, 62 nci Alayın ise karşısındaki asilerin dikkat nazarıyla 62 nci Alay cephesine çekmek maksadı ile gösteriş niteliğinde olacağı ve tugayın Munzur doğusunda, tümenin ise Munzur batısında harekât yapacağı için teklif edilen emir ve komuta değişikliğinin doğru olmayacağı" bildirilmişti. Bütün birlikler aldıkları emirlere uygun hareket etmekte idiler.

17 Mayıs 1937'de:

300 kadar Demenanlı'nın Aşağı ve Yukarı Hözmerik, Uzuntarla, Seyithan köyleri civarında toplandıkları ve bu akşam Pah bölgesindeki Mazkirt Müfrezesine taarruz edebileceklerinin öğrenilmesi üzerine verilen emirde; birliklerin hareket tarzı belirtilmiş ve şu ara hatları verilmişti:

Tümen ile Tugay arasında; Kurtmuri - Merho hattı.

Tümen ile Muhafız Alayı arasında; Leşkan - Vasil - Bulanık hattı.

Muhafız Alayı ile 3 nci Seyyar Jandarma Taburu arasında; Leşkan - Balıkan - Bilgeç hattı.

Bu gün yapılan faaliyetler arasında:

17 nci Tugay Bölgesinde; Mameki'de Munzur suyu üzerine 60 metre uzunluğunda tombaz köprü kuruldu ve ilk kademe olarak 25 nci Alay 2 nci Taburdan makineli tüfekte takviyeli bir bölükte suyun kuzeyinde köprübaşı mevzileri tutuldu. Bu bölüğün geçişi sırasında, köprübaşı mevzii olarak tutulacak tepeler civarında bazı silahlı şakiler, askerini bu tepelere yaklaşması üzerine direnmeden kuzeye doğru çekildiler. Köprübaşı mevziinin tutulmasından sonra 25 nci Alay 1 nci ve 3 nci Taburlardan takviyeli birer bölük daha suyun kuzeyine geçirildi. 25 nci Alayın tekmil kuvvetleri ile Munzur suyu kuzeyine geçirilmesi içinin desteklenmesi görevi, Havikpah'ta bulunan 62 nci Alay 3 nci Taburuna verilmiş ve bu taburun 18 Mayıs sabahı Mameki'ye hareketi emredilmişti.

17 nci Tümen Bölgesinde; Seyyar Jandarma Alayının erzak kolunu teşkil eden kafilе Pakire'den erzak yükleyip Alaya dönerken Deşt hizasına geldiği sırada bir eşkiya grubunun taarruzuna uğramış ve kafilе eşkiya tarafından ormanlara doğru sürülmüştü. Bu olay sırasında tüfek seslerini duyan Pakire, Sin karakolları müfrezeler çıkarmışlar ve ayrıca 62 nci Alay 3 nci Taburdan makineli tüfekte takviyeli bir bölük olay yerine gönderilmişti.

Müfrezelerin bu hareketi karşısında şakiler 41 yüklü hayvandan 19'unu bırakarak 22'sini bir süre daha kaçırmışlar ve sonunda bunların da yüklerini Torot ormanlarına atarak hayvanları almak suretiyle Karaoğlan istikametine kaçırmışlardı. Olaydan haberdar olan Seyyar Jandarma Alayı, iki bölüğünü Sevge istikametine, Muhafız Alayı da Sarsaltık'ta bulunan 2 nci Taburdan çevik bir müfrezeyi eşkiyayı önlemek üzere yola çıkarmışlardı.

18 Mayıs 1937 günü:

17 nci Tugay Bölgesinde; 62 nci Alay 2 nci Tabur Mameki'ye gelmiş ve buradaki top takımını da emrine alarak köprüyü her iki başından emniyet ve muhafaza altına almıştı. 25 nci Alayın 2 nci Taburu (bir bölük noksan) suyun kuzeyine geçmiş bulunuyordu.

Havanın yağmurlu ve Munzur suyunun kabarmış olmasına rağmen, 25 nci Alay 1 nci Taburun mütebaki kısımları Şogayık karşısında, 3 nci ve 3 nci Taburların mütebaki kısımları tombaz köprüden geçmek suretiyle suyun kuzeyine intikal etmişler ve Cindl Mezria - Gümköş bölgesinde toplanmışlardı. Bu gün için Tugaya verilen hareket emrinde:

"25 nci Alay (üç taburlu) Kırmızı dağın en yüksek bölgesini işgal edecek ve burayı her tarafa karşı tahkim edecekler.

62 nci Alayın 3 nci Taburu Mameki köprüsünün emniyet ve muhafazasına memurdur.

25 nci Alayın ileri hareketi ve Kırmızı dağa yerleşmesi tugayın ve tümenin ateşleri ile himaye edilecektir.

Nazımiye'de bulunan 2 nci Seyyar Jandarma Taburu Kortasor'a yavaşacaktır.

Tugay Karargâhi şimdilik Mameki köprü başında kalacaktır.

Tayyare alayı 25 nci Alayın ilerlemesini havadan destekleyecektir" denmekte idi.

17 nci Tümen Bölgesinde; Seyyar Jandarma Alayının ihtiyat taburu Torot'un 3 km. kuzeyindeki Karataş bölgesine alındı. Daha önce alınmış olan emirler gereğinin yapılmasına çalışılmakta idi.

19 Mayıs 1937 de:

17 nci Tugay Bölgesinde; 2 nci Seyyar Jandarma Taburu Kortan'a gelmiş bulunuyordu. 25 nci Alay Cindl Mezriasından Kırmızı dağı tutmak üzere hareket etmiş ve Küllük tepelerini tutan 50 kadar şakiyi taarruzla atarak Küllük sırtlarını ve daha sonra Kırmızı dağın en yüksek noktasını işgal ederek emredilen hedefe varmıştı. Bu hareketle hükümetin emrettiği Nazımiye - Kırmızı dağ - Sin - Karaoğlan hattı tutulmuş oldu. Bu hareket yapılırken bir yandan da Keçizeken köyü topçu ateşi altına alınmış ve eşkiyaya oldukça zayıf verdirilmişti.

17 nci Tümen Bölgesinde de; buna benzer eşkiya faaliyeti ve yer yer müsademeler olmakta idi.

Kıtaların yanık bulunmalarına rağmen sık sık ve yer yer devam eden eşkiya baskınları her defasında açılan karşı ateşlerle bertaraf edilebilmekte idi. Bu arada hava kuvvetlerine yaptırılan bombalama ve keşif faaliyet-

leri eşkiya üzerinde oldukça etki gösteriyordu.

22 Mayıs 1937'de 4 nci Genel Müfettişlik; kıtaların Kırmızı dağ - Kanisork - Karaoğlan hattındaki bu günlük durumu esas olmak üzere, buradaki alacak tertipler ve yapılacak işler hakkında 17 nci Tümen, 17 nci Tugay ve Muhafız Alay Komutanlıklarının mütalaalarını sormuştu.

17 nci Tümen Komutanının bu konu üzerindeki düşüncesi şöyle idi:

"1. Şimdiki hatta kalmacağın ve eldeki kuvvetlerle iş görüleceğine göre; Munzur doğusunda Demenanlı ve Haydaranlı gibi devlete karşı koyan aşiretlerin mevcudu ve bunların tedbiri ne kadar önemli ise, bundan daha çok Abbas uşakları ve özellikle Seyit Ruza'nın şahsi etkisinin de göz önünde tutulması gerekir.

Nazımiye bölgesinde bulunan aşiretler henüz fena bir durum almadıkları gibi Mazkirt cephesinde çok çetin durumlar hasıl olduğu zaman dahi Nazımiye kaymakambığı az bir kuvvetle yerinde kalarak taarruza uğramamıştır. Oysa batı Dersim'de Abbas uşaklarının müttefiki olarak kıtalarımıza taarrüz edenler ve bu taarruzlarını gerilere kadar uzatan Bah-tiyarlar bulunmaktadırlar. Bundan başka ilk ayaklanmanın başlangıcından beri Ovacık (Pülür) dahi ara sıra taarruza uğramıştır.

Hozat bölgesinde bulunan Karabalı aşiretleri ile bunun güney bölgesindeki Ferhat uşaklarının bu günlük durumu, devlet lehine muhafaza edip etmeyecekleri keyfiyeti de ancak kuvvetlerimizle ayarlanabilir. Bu itibarla eldeki kuvvetin çoğunun Munzur batısında bulundurulması ve buradan sevk ve idare edilmesi lüzumudur. Munzur doğusundaki kuvvetler maksada kâfidir. Küllük dağından Karaoğlan'a kadar uzanan arazi parçasının beşte dördü seyyar jandarma alayı tarafından tutulmuştur. Bu kesim çok geniştir. Havikpah'ta bulunan 62 nci Alayın 1 nci Taburunu buradan Küllük dağına almak ve küllük dahilindeki seyyar jandarma taburunu alayına iade ederek bunun en sol cemahta kademe olarak ihtiyatta bulundurulması iyi olur. Bu takdirde 62 nci Alayın topçu ile takviyeli bir taburu ile seyyar jandarma alayı arasında bulunması gereken ara hattı şöyle olur:

Pokir doğusunda Sırpat - Bah Mezriasi - Sin - Zumbik Mezriasi hattı (bu hat 62 nci Alaya dahil).

Tunceli Komutanlığı izni ile kullanılmak üzere Yukarı Bornak'ta Tümen Karargâhi civarında bulunan 62 nci Alayın 2 nci Taburu yine aynı görevle yerinde kalmalıdır. Havikpah'ta araştırılan ve üzerine hafif köprü kurulacak olan geçit yerinin elde bulundurulması ve bölge halkının sükkünetinin sağlanması için ya Mameki'de bulunan taburdan veya 25 nci Alaydan takviyeli bir bölüğün Havikpah'a gönderilmesi uygun olur.

Munzur suyu doğusunda, devlete dehalet ettiği söylenen Yusufanlılardan arta kalanların aleyhte oldukları bilinmektedir.

Yakın işbirliği yapacak olan Demenanlılar ve Haydaranlıları Mazkirt Müfrezesi, ayrıca 2 nci Seyyar Jandarma Taburu ile ilerde bunlara ilâveten 25 nci Alaydan tertip edilecek baskın kolları ile bu eşkiyanın tenkit veya hırpalanması mümkün olabileceği gibi Munzur suyu batısında alınan tertiplerle birliklerin daralacağı bölgelerde dahi etkili baskınlar yapılması imkân altına girmiş olacaktır.

Bulunulan hatta bu şekilde kalmanın şu faydaları vardır:

Bölgede mümkün olan temizliği yapmak;

İkmal işlerini daha iyi bir düzene koymak;

Harekât bölgesinde mevcut iken kaldırılan veya yeniden açılması gereken sabit jandarma karakollarını vücuda getirmek mümkün olabilir.

2. Bulunulan hatta kalmamak süreyi ne kadar azaltmak mümkün olursa hareketin o nispette semere vermesi çabuk olur. Bunun için Zel dağı - 2635 rakımlı tepe - Pokir dağı - Balıkan dağı hattına intikal emredildiği takdirde:

Muhafız Alayının; evvelce verilen ara hattını muhafaza ederek Leşkan - Balıkan dağı hattına ilerlemesi, seyyar jandarma alayının, Pokir dağı - Leşkan dağı hattına ilerlemesi ile tevhit edilmek lâzım gelir. Bu takdirde, 62 nci Alayın Küllük'te bulunan taburu, Kanisork bölgesinde veya yahu seyyar jandarma alayının 3 nci Taburunun bulunduğu Sevge bölgesinde ihtiyatta alınabilir. Ancak Muhafız Alayının ağırlık merkezi ile Balıkan dağına ilerlemesi halinde bir miktar kuvvetinin Suribaba veya Karaoğlan'da kalması düşünülse dahi Sarsaltık bölgesinin boşaltılmasının doğuracağı sakınca düşünülmemek gerekir. Bu takdirde Yukarı Bornak civarındaki ihtiyatın Sipertek tepesi bölgesine yanıştırılmasının daha faydalı olacağı düşünülse dahi bu kuvvetin kuzeye intikali ile Beyaz dağ bölgesinin boşaltılması hususu da tıpkı Sarsaltık'ın boşaltılması gibi düşünülmemek bir

keyfiyettir.

Munzur suyu doğusunda ilerlemeye gelince; daha bulunulan hatta durulurken Kırmızı dağ kuzeyindeki derin arazi kısmında bulunan Keçi-zeken ve sair köyler ihanetleri dolayısıyla yıkılmış olacağından, 25 nci Alay ilkin Zirenko bölgesine ilerlerken doğudan Zel dağına iki seyyar jandarma taburunun varmış bulunması gerekiyorsa da 25 nci Alaydan bir taburla Zel dağı grubunun takviyesi faydalı olur. Zel dağı - Kirenko kuzeyindeki dağlar bölgesine varıldıktan sonra 2635 rakımlı tepeye ilerlemek keyfi-yeti, o vakitki hale göre düşünülmek uygun olur.

Eşkiyanın, ilerde mukabele ve taarruzlarını serbest yapabilmeleri için, bunlardan Dömenan ve Haydaranlıların, ailelerini Kutu deresine ve Seyit Rıza ve taraftarlarının da ailelerini Kalan deresine gönderdikleri ma-lumdur.

Zel dağı - Pokir dağı ve uzanımı hattına intikal ederken ve intikal-den sonra, bunların göz önünde tutularak her iki dere bölgelerinde elde ih-tiyat bulundurulmak lazımdır. Ancak bunun kitaların elindeki birlikler-den ayrılması veya o zaman elde edilecek bilgiye göre Mameki ve Havik-pah'daki birliklerden ilerdeki kitalara kuvvet verilmesi suretiyle mümkün olabilir.

3. Hozat'ta bulunan kuvvetlerden bir kısmının Sarısaltık tepesine si- rerek, Muhafız Alayının kuzeye intikalini serbest hale getirmek için şu tarz hatıra gelebilir:

Elazığ'da eğitim görmekte olan 220 usta er ve erbaşla 20 kadar su-bay idaresinde bulunan 25 nci Alay acemilerinin Hozat'a getirilmesi ve bu eğitim işine Hozat'ta devam edilmesi. Bunda sadece şu sakınca vardır: Hozat'ta harekâta katılan birliklerin ikmaline ayrıca 1500'e yakın bir kuvvetin işesi keyfiyetinin eklenmesidir.

4. Zel dağı - Pokir dağı - Balıkan dağı hattına intikalden sonra tü-men karargâhının Hozat'ta bulunması uygun olur.

Munzur suyu doğusunda hareket edecek birliklerin daha önce olduğu gibi bir süre daha tugay emrinde kalması, Munzur batısındaki bütün kuvvetlerin (iki taburlu takviyeli 62 nci Piyade Alayı, takviyeli Seyyar Jan-darına Alayı, takviyeli Muhafız Alayı, Hozat Garnizon kuvvetleri ve Ho-zat'a gelecek kuvvetler) tümen emrinde bulunması uygun olur".

Muhafız Alay Komutanı Albay İsmail Hakkı Tekçe'nin aynı konu üze-rindeki düşüncesi ise şöyle idi:

"Sarısaltık'ta bulunan 3 ncü Taburun, bölgesinin önemi dolayısıyla oradan ayrılması uygun değildir. Karaoğlan bölgesinde bulunan 2 nci Ta-burdan bir bölüğü devamlı olarak ordugâhın muhafazasına ayırmak zorun-

luğu vardır. Bu taburun kalını ile gözetlemede bulunmak ve eşkiyayı ten-kil etmek mümkündür.

Karaoğlan bölgesinden daha ileriye gidildiği takdirde ikmal yolları uza-yacağı için nakliyat güçleşir ve dolayısıyla esas kuvvet zayıflar keza, geri bölge genişleyeceği için tehlike çoğalır ve nakliyatın emniyeti bakımın-dan önemli kuvvetler ayrılması gerekir. Bu sebeple Karaoğlan - Kanisork - Küllük dağı - Kırmızı dağ hattını güneyinde esash bir ıslahat ve icraat yapıp, bu bölge halkının kitalarımıza zarar vermeyecek hale getirilmediğ-e ikinci bölgeye intikal mümkün olmaz. Özellikle bölgemizde Şahin çete-sinin imhası da birinci derecede önemlidir. Bu hainin imhası için alınmış bazı tedbirlerimiz de vardır. Bu bakımdan çeteyi kuşkulandırmamak için Bahtiyar aşiretine ait köylerde şimdilik hiç bir hareket yapılmamaktadır.

Bu gerçeklere rağmen ikinci bölgeye intikal emredildiği takdirde Ho-zat'tan Karaoğlan'a kadar olan ikmal işlerinin başka kutaya verilmesine zaruret vardır".

Bu mütalaalar üzerine 22 Mayıs'ı takip eden günlerde bir yandan gö-zetleme, keşif ve istihbarat işleri yürütülürken bir yandan da kitalar alın-an haberlere göre uyanık bulunmak bakımından yeni bazı tedbirler al-makta idiler. Bu arada hava kuvvetlerinin keşif ve bombalama faaliyetle-ri de periyodik şekilde devam ettirilmekte idi.

Tespit edilen eşkiya gruplarından Halvori ve kuzeyi bölgesi ile Küllük dağında bulunan 25 kadar şakinin yakalanması istenmişti. Bu maksatla seyyar jandarma alayından ağır makineli tüfekle takviyeli iki piyade böl-lüğü ve bir toptan mürekkep müfrezce, 25 Mayıs 1937 sabahı gün ağarır-ken eşkiyanın bulunduğu bölgeyi üç taraftan sardı. Eşkiyanın silâhlı olan-ları ateşle karşı koyarken silâhsız olanları aile ve davalarını Vanık istika-metinde kaçırmaya başladılar. Fakat tam bu sırada 62 nci Alayın ateşi topçu ateşi üzerine, kaçanlar tekrar geri dönerek ilkin mağaralara sığın-dılar, daha sonra da her taraftan ateşe maruz kaldıklarını görünce Küllük dağının Haçık deresine doğru olan orman ve kayalıklar içinde dağılmak suretiyle kayboldular. Müfrezeler çok sarp olan bu bölgede akşama kadar arama yaptılarsa da eşkiyayı yakalayamadılar. Bu arada Muhafız Alayı da; Bahtiyar aşiretinin Resikan, Gözerek, Varuslar, Çökerek, Çat köyle-rini basmak maksadı ile 26 Mayıs 1937 günü saat 05 00'te 2 nci ve 3 ncü Taburları (bir bölük noksan) ile Karaoğlan'dan harekete geçerek bu köy-leri sarmış ve fakat birkaç gün önce boşaltılmış olduklarını görünce hep-sini yakmıştı.

26 Mayıs 1937'yi takip eden günlerde de 25 nci Alay, Muhafız Ala-yı, 62 nci Alay, Jandarma Birlikleri, çıkardıkları müfrezelerle tarama işine devam ettiler. Yer yer eşkiya ile müsademe edildi ve uçaklar asi köylerini bombaladılar.

Askeri harekât başladığı gündün beri bazı aşiret köylüleri mahalli hükümetle müracaatla sadakatlarını bildirmekte idiler. Bu gün de Yukarı Haydaranlılar Nazmiye kaymakamlığına müracaatla sadakatlarını bildir-diler. Ayrıca Dömenanlılardan 56, Yusufanlılardan 39 kişi Mazkirt kay-makamlığına teslim oldular ve bu dehalet işi küçük gruplar halinde devam etti ve her gün bir miktar çeşitli cins silâh toplandı.

Ayaklanma bölgesindeki kitaların 1 Haziran 1937 durumu (Kroki: 46) dadır.

Müteakip günlerde de kitaların durumunda bir değişiklik olmadı. Sa-dece gözetleme, suçsuz olanların yerlerine dönmeleri konusunda propogan-da faaliyeti ve silâh toplama işine devam edildi.

7 Haziran 1937'de 4 ncü Genel Müfettiş Korgeneral Alpdoğan, 17 nci Tümen Komutanı Tuğgeneral Kemal Ergüden, Muhafız Alay Komutanı Al-bay İsmail Hakkı Tekçe, 62 nci Alay Komutanı Albay Şemseddin, Jandarma Alay Komutanı Yarbay Cevdet Beyaz dağda buluştular. Önce kitaların bu-hindüğü arazi incelendi ve Pokir dağı, Orta dağ, Sincik dağı bölgelerinin nasıl elde edileceği hususu görüşüldü. Bu iş için iki hâl tarzı vardı.

Birincisi; Sincik dağına ele geçirmek, burada birkaç gün kaldıktan sonra Orta dağı ele geçirmek, burada da birkaç gün kalmak suretiyle Po-kir dağına ele geçirmek.

İkinci hal tarzı ise; Sincik dağı ele geçtikten sonra vakit kaybetme-den Orta dağ ve Pokir dağı üzerine yürümek tarzı idi ki, bu fikir eşkiya-ya zaman kazandırmamak bakımından daha uygun görüldü.

Bu tarzın uygulanması için ortaya çıkan ana fikir şöyle idi:

Muhafız Alayı Karaoğlan, Balıkan üzerinden Sincik dağına;

Pülür'deki Seyyar Jandarma Taburu, Sincik dağı ile Orta dağ arasın-

daki boyuna doğru;

Seyyar Jandarma Alayı keza, güneyde aynı boyuna doğru yürürlerse, Sincik dağındaki eşkiyanın kaçmasının önü alınmış ve Sincik temizlenmiş olur. Buradan da Pokir'e intikal edilir.

Arazi üzerinde bu görüşte mutabık kalan komutanlar aynı gün Hozat'a, ertesi gün (8 haziran 1937) saat 16 00'da Elazığ'a geldiler.

Kitaların durumunda henüz önemli bir değişiklik yapılmamıştı. Sadece 17 nci Tümen Karargâhu Pakire'nin güneyindeki Ziyaret tepe. Yukarı Bornak güneyinde ihtiyatta bulunan 62 nci Alayın 2 nci Taburundan bir ağır makineli tüfek takımı ile takviyeli bir piyade bölüğü Bornak'ta bırakılarak, genel kalamı ile Ziyaret tepeye alınmıştı.

4 ncü Genel Müfettiş ve heraberiindeki komutanlar 10 haziranda Elazığ'dan hareketle Mameki bölgesindeki birlikleri denetlediler ve Çirkış köyünde bulunan 17 nci Tugay Karargâhına geldiler. Ertesi gün de buradan hareketle Kırmızı dağa geldiler. Yol boyunca ve burada arazi etüdü yapıldı ve komutanlar 12 haziran 1937 öğleye doğru Elazığ'a döndüler.

Bu arada kitalar gözetleme ve keşif faaliyetlerine devam etmekte idiler. Bu süre içinde eşkiya üzerine ciddi bir hareket yapılmadığı gibi eşkiyanın henüz büyük ölçüde bir baskını olmamıştı. Yalnız kitalardan çıkarılan gözetleme ve keşif müfrezelerine ve hareket halinde olan İsmail kollarına 5 - 10 veya 30 - 40 kadar eşkiya gizlice yaklaşılarak ateş açıyor ve açılan mukabil ateş karşısında kaçıyorlardı.

Muhafız Alayı ve Seyyar Jandarma Alayının bölgede tespit ettikleri eşkiyayı takip ve tenkil maksadı ile müşterek yaptıkları hareket 15,5 saat kadar devam etmiş olmasına rağmen ciddi bir sonuç abnamamış ve birlikler yerlerine dönmek zorunda kalmışlardı.

17 nci Tümen bölgesinde Pokir dağı kuzey ve güneyindeki eşkiyaları temizlemek maksadı ile Pokir dağı mihver olmak üzere Munzur suyu hattına ilerlenmesi düşünülmüş ve bunun için kitaların 17 haziran akşamına kadar şu tertipleri abmaları istenmişti:

Seyyar Jandarma Alayı, iki taburu ile Küllük - Kanisork hattında 3 ncü taburu ile Pakire - Sarısaltık hattında bulunacak.

62 nci Alay 1 nci ve 2 nci Taburları ile ve Alay Komutanının komutasında olarak Torot'un 4 km. kuzeyindeki Karataş'ta bulunacak.

Muhafız Alayı Karaoğlan mevkiinde bulunacak ve 17 hazirandan itibaren 17 nci Tümen emrine girecek;

Tugay emrindeki 62 nci Alayın 3 ncü Taburu bir makineli tüfek takımı ile takviye edilmiş bir piyade bölüğünü Mameki'de harekete hazır bulunduracak;

Ovacık Sabit Jandarma Bölüğü bir çavuş komutasında Zeranik'te iki munga bırakarak Pülür'e gelip 3 ncü Seyyar Jandarma Taburu emrine girecek ve 3 ncü Seyyar Jandarma Taburu da iki piyade bölüğü ile makineli tüfek takımı harekete hazır bulunduracak;

Hasta olan Mazkirt Müfrezesi Komutanı Albay Haydar Elazığ'a gelecek ve bunun yerine Mazkirt Müfrezesi Komutanlığına 62 nci Alay Komutanı Muavini Yarbay Hakkı gönderilecekti.

Bu karara göre harekete geçen birlikler 17 haziran 1937'de bu tertibi aldılar.

Zel dağı, Aziz Abdal dağı, 2635 rakımlı tepe civarında ve Pokir dağı bölgesindeki eşkiyayı 17 nci Tümenle müştereken imha etmek ve bölgeyi eşkiyadan temizlemek maksadı ile 17 nci Tugay birlikleri ile Zel dağı - Aziz Abdal dağı - 2635 rakımlı tepe hattına ilerlenmesi kararlaştırılmıştı.

18 haziran 1937'de özel trenle Elazığ'a gelen Başbakan İsmet İnönü, birkaç gün bölgede incelemeler yaptıktan sonra 21 haziran 1937'de beraberinde Sağlık Bakanı Refik Saydam, 3 ncü Ordu Müfettişi Orgeneral Kâzım Orbay, 4 ncü Genel Müfettiş Korgeneral Abdullah Alpdoğan ve 7 nci Kolordu Komutanı Korgeneral Galip Deniz olduğu halde özel bir toplantı yaparak Tunceli bölgesinde yapılmakta olan harekât hakkında görüştüler.

22 haziranda verilen emre göre kitalar şu tertipte harekete geçtiler:

17 nci Tugay Grubu:

Pah bölgesinde bulunan Mazkirt Müfrezesi, Zel dağı;

Kırmızı dağda bulunan 25 nci Alay 1 nci ve 2 nci Taburları Kerenko üzerinden Azizabdal dağı istikametinde yürüdüler. Bu iki müfreze arasında keşif, emniyet ve tarama için ara hattı;

Kutu deresi mansabı - Gevrek - Pakürdik - Pardi hattı (25 nci Alaya

dahil). 25 nci Alayın bir taburu Kırmızı dağda kalmıştı.

Mameki'de bulunan 62 nci Alay 3 ncü Taburu ile Tugay Karargâhu yine Mameki'de kaldı.

Nazımiye'de bulunan Sabit Jandarma Birliğinden bir müfreze ile de, Harçik deresi boyundaki Aşağı Mahalle ile Mezria-i Mâli arasındaki geçitler tutulmuştu.

Mazkirt Müfrezesi hiç bir mukavemete uğramadan saat 11 30'da Zel dağına ısgal etti. 25 nci Alay da aynı saatla Kerenko'nun 2 km. kuzeyine ve saat 13 40'ta Azizabdal'un 2 km. güneyine kadar vararak 15 - 20 kadar eşkiya ile müsademeden sonra saat 15 15'te Azizabdal - 2635 tepelerini ısgal etti.

17 nci Tümen Grubu:

62 nci Alay saat 08 00'de Sincik dağına ısgal etti. Sonradan 62 nci Alay güneyden, Muhafız Alayı kuzeyden hareket etmek suretiyle Pokir dağında direnmek isteyen 15 - 20 kişilik eşkiya grubunu tart ettiler ve saat 18 00'de Pokir dağına ısgal ettiler.

Seyyar Jandarma Alayı bu harekât sırasında emredildiği şekilde Küllük, Kanisork hattında kalmıştı.

Pülür'den gelen 3 ncü Seyyar Jandarma Taburu da, Pülür ordugâhında bırakılan bölüğü hariç Nanik uşağı deresi batı sırtlarını tutmuştu.

Kitaların 23 haziran 1937 akşam durumu şöyle idi (Kroki: 47):

17 nci Tugay Grubu:

Mazkirt Müfrezesi: Zel dağında

25 nci Alay Karargâhu,

2 nci, 3 ncü Taburlar ve

bir top takımı: Azizabdal - 2635 rakımlı tepe hatında

25 nci Alayın 1 nci Taburu: Kırmızı dağda

Nazımiye Sabit Jandarma Müfrezesi: Harçik deresi boyunda ve Aşağı Mahalle ile Mezria-i Mâli hattında

62 nci Alay 3 ncü Taburu,

Bir top takımı,

Muhabere Müfrezesi,

Tugay Karargâhu: Mameki'de

17 nci Tümen Grubu:

62 nci Alay (3 ncü Tabur hariç): Pokir dağında

Muhafız Alayı: Ortadağ'da

3 ncü Seyyar Jandarma Taburu (bir bölük noksan): Nanik uşağı deresi kuzey sırtlarında

Seyyar Jandarma Alayı: 1 nci ve 2 nci Taburları ile Küllük dağı Kanisork hattında, 3 ncü Taburu, Sarısaltık civarında

17 nci Tümen Karargâhu: Beyazdağ'da

Birlikler bu tertipte 24 haziran 1937 sabahından itibaren bölgelerinde arama ve tarama faaliyetine başladılar. Devam eden tarama faaliyetinin de birçok asi köyleri yakılıyor, sıkıştırılan eşkiya grupları ile yapılan müsademelerde oldukça ağır zayıat verdiriliyor ve çok sayıda büyük baş hayvan, koyun ve keçileri toplanarak mahalli kaymakamlara teslim ediliyordu.

26 haziran 1937'de, 17 nci Tümen Komutanı Vekili Tuğgeneral Kemal Ergüden'in hastalanması sebebiyle 17 nci Tümen Komutanlık vekâletine 62 nci Alay Komutanı Tuğbay Şemsi Erkuş getirildi. Ayrıca Muhafız Alayı ve 62 nci Alay ile bir Muhafız Tugayı teşkil edilerek Albay İsmail Hakkı Tekçe'nin komutasına verildi.

Bir yandan birliklerden çıkarılan müfrezelerle bölgenin asilerden temizlenmesi işi ile uğraşılırken diğer yandan hükümete muhalif aşiretlerin olumsuz propogandalarını çürütmek ve bölge halkını lehte tutmak için kontur propoganda faaliyetine önem veriliyordu.

Günlerce devam eden bu faaliyetler sırasında kadınlı erkekli birçok aşiret mensupları, bölgelerindeki birliklere dehalet etmekte ve her gün biraz daha artan sayıda silâhlarını teslim etmekte idiler. Bu arada ihtiyat eratin terhis yapılacağı için 62 nci Alay, Muhafız Tugayının emrinden alınarak, yerine Orta dağda toplanacak olan Seyyar Jandarma Alayı verildi.

Kitaların büyük bir gayret ve fedakârlıkla giriştikleri arama ve tarama öylesine uygulanmıştı ki, temmuz 1937 sonlarında Tunceli'nin 1937 itaatsizliğine katılmış olan bütün aşiretlerin bölgelerinde, inilmemiş dere,

çıkılmamış dağ ve taranmamış hiç bir yer kalmamıştı. Sarfedilen bütün gayretlere rağmen Seyit Rıza ve avanesi ile Şahin henüz ele geçirilememişti. Bunların Tokmakbaba, Titenik, Sarıoğlan bölgesinde bulduklarının haber alınması üzerine, yakalanmaları için Seyyar Jandarma Alay Komutanı Yarbay Cevdet Çetin'in komutasında:

Seyyar Jandarma Alay Karargâhı,
Seyyar Jandarma Alayı 3 ncü Taburu,
Hozat Müfrezesi,
3 ncü Seyyar Jandarma Taburundan iki bölük,
Ovacık Sabit Jandarma Bölüğünden 60 kişi,

Muhafız Alayının Karaoğlan'daki bir bölüğünden mürekkep kuvvetler tahsis edildi.

Takep harekâtını plana göre yürüten 4 ncü Genel Müfettişlik, 16 ağustos 1937'de durumu gerektirdiği takep programını uygulamak için birliklerin Zel dağı - Kırmızı dağ - Sin - Pakire - Karaoğlan hattına intikalini emretti. Bu emre göre 21 ağustosta itibaren buldukları yerlerden harekete geçecek birlikler şu yerlere intikal etmiş olacaktı:

Mazkirt Müfrezesi Karargâhı,
2 ncü Seyyar Jandarma Taburu, Zel dağına;
9 ncü Seyyar Jandarma Taburu, Mameki - Havikpah üzerinden Sin bölgesine (tümen emrine girecek);
25 ncü Alay 1 ncü ve 2 ncü Taburları, Kırmızı dağa;
25 ncü Alay 3 ncü Taburu, Mameki - Havikpah - Sin yolu ile Hozat'a (Hozat Garnizon Komutanı emrine);
Seyyar Jandarma Alayı, Mameki'ye (tugay emrine girecek ve bir taburunu Seyithan'a Mazkirt Müfrezesi emrine gönderecek);
62 ncü Alay, Kanisork, Pakire bölgesine (ağırlık merkezi Pakire kesiminde);

Muhafız Alayı, Karaoğlan - Aşağı Dirik - Sarısalkuk bölgesinde;
Tümen karargâhı, Beyaz dağa;
Aynı emre göre, Hozat Garnizon Komutanlığı Tümen emrine verilecek ve bütün silâh bölükleri şimdilik buldukları yerlerde kalacaklardı.

16/17 ağustos 1937 gecesi harekete geçen birlikler gün ağarırken Titenik - Tokmakbaba tepesi - Sarıoğlan üçgeni aranmaya başlandı ve Bir-do ile Sarıoğlan arasında saklanan Seyit Rıza ve avanesi sarılarak müsa demeye başlandı ve şakilerden 30 kadarı öldürüldü.

Tarama harekâtına 18 ağustosa kadar devam edildi ve Seyit Rıza ile avanesinin doğu veya kuzeye kaçmasına mani olmak için 4 ncü Genel Müfettişliğe alınan tertibat şöyle idi:

Muhafız Alayından bir tabur, Bilgeç, Tokmakbaba, Sarıbaba hattında;
Seyyar Jandarma Alayından bir tabur, Karaoğlan, Hoşan, Aşağı Dirik hattında;

62 ncü Alaydan bir tabur, Tort'un 2 km. kuzeyinde Sevg başında;
Muhafız Alayından diğer bir tabur, Susuvank'ta;
Ayrıca, Titenik, Tokmakbaba, Sarıoğlan üçgeninde, 3 ncü Seyyar Jandarma taburundan iki bölük;
Ovacık Sabit Jandarma Bölüğünden 60 kişilik bir müfrezce, Hozat Müfrezesi arama yapmakta.

Alınan haberlere göre daima yeni tertiplerle yapılan arama tarama harekâtında önemli sonuçlar alınamamakla beraber silâh teslimi ve dehalet günlük olaylar olarak devam ediyordu.

Bilindiği üzere Tunceli harekâtının hedefi; muhalefet ve şekavetin başlıca müsevvik ve müretteplerinden olan altı aşiret reisi idi. Bunlardan dördü daha önce yakalanarak adliyyeye teslim edilmiş, Seyit Rıza ile Bah-tiyar aşireti Reisi Şahin'in peşine düşülmüştü.

Takep müfrezelerinin 26 ağustos 1937'de yaptıkları baskında Şahin ile Amcası Alişan saklandıkları yerlerde ayrı ayrı imha edildiler. Tabiidir ki, bundan sonraki hedef Seyit Rıza ve avanesinin yakalanması idi. Bu maksatla devam eden harekâta bir yandan bölgedeki bütün silâhların toplanması işine devam ediliyor, bir yandan da asıl hedefin ele geçirilmesi için yeni tertipler alınıyordu.

9 Eylül 1937'de, çeşitli kaynaklardan alınan haberlere göre Yukarı Abbas Uşağı Aşireti Reisi Seyit Rıza'nın Dojıkbaba dağı günündeki mağaralarda bulunduğu öğrenilmiş ve yakalanması için yeni bir tarama harekati hazırlanmıştı. Bu harekâta katılacak birlikler:

17 ncü Tugaydan 25 ncü Alay;

17 ncü Tümeninden 62 ncü Alay, Ortadağ'daki taburu ile takviyeli Muhafız Alayı ve 62 ncü Alayın Pakire ve Kanisork'taki Taburları ile 9 ncü Seyyar Jandarma Taburundan mürekkepli.

Albay Bahri, alayı ile harekât yapacak olan bu birlikler hazırlıkla meşgul oldukları sırada;

Seyit Rıza'nın 10 Eylül günü saat 22 00 de silâhsız olarak iki arkadaşı ile birlikte Erzincan jandarmasına teslim olduğu 5 ncü Jandarma Bölük Komutanlığından, Genel Müfettişliğe bildirildi ve bunun üzerine bu maksatla tertiplenen harekâttan vazgeçildi ve şimdye kadar olduğu üzere tarama harekâtına devam edildi.

Bu önemli olay üzerine 12 Eylül 1937'de 3 ncü Ordu Müfettişi Kâzım Orbay, 4 ncü Genel Müfettiş Alpdoğan'a çektiği tebrik mesajında:

"Seyit Rıza'nın beklenen akıbeti sabık Dersim'in en ileri ve fakat son sergerdesinin de cumhuriyet kuvvet ve adaletinden başka güvenilecek bir serginak kalmadığına inandığım göstermektedir. Yüce başarılarını yürekten sevgi ve saygı ile kutlarım"... demektedir;

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya da aynı tarihteki tebrik mesajında:

"Seyit Rıza'nın Hüseyin ve Batdal oğlu Rıza adındaki iki avanesi ile kayıtsız şartsız olarak saat 22 00'de Erzincan Jandarma Komutanlığına teslim olduğu şimdi alınan bir telden öğrenilmiştir.

Tunceli harekâtında ileri bir merhale teşkil eden bu teslimiyet sizin yüksek idare, irade ve tedbirlerinizin ve kıymetli cesur ve feragatlı asker ve sivil arkadaşlarınızın, emriniz altında Türk ideali için feragatlı ve disiplinli çalışmalarının eseri olduğunu tarihimiz kaydedecektir. Başarılarınızı kutlar, hepinizi sevgi ile selâmlarım".

Keza Başbakan İsmet İnönü de:

"İsabetli tedbirlerimiz Seyit Rıza'yı da teslim olmaya zorlamıştır. Güzel Tunceli'ni şerirlerden kurtararak halkın saadetini temin etmekten ibaret olan Cumhuriyet programını uygulamadaki bu yeni başarıyı hararetle tebrik ederim.

Cumhurbaşkanı Atatürk bu vesile ile hükümeti tebrik etmek lütfunda bulundu. Cumhurbaşkanı yüksek taltifi tabiatıyla size ve emriniz altındakilere müteveccihdir"... demektedir.

Aldığı tebrik mesajları üzerine 4 ncü Genel Müfettiş Alpdoğan da, aynı gün (12 Eylül 1937) bütün kıtalara, vilâyet ve Tunceli kazalarına gönderdiği yazıda:

"1. Seyit Rıza Erzincan hükümetinde nezaret altında bulunuyordu. Elazığ'a getirilip Tunceli mahkemesinde mahkemesi yapılacaktır. Seyit Rıza'nın itaatsizlik mütefikli olan altı aşiret reisinden daha evvel birisi öldürülmüş, dördü de Elazığ'a getirilip hapsedilmişti.

2. Tunceli'de bu güne kadar toplanan silâh miktarı 2 737'yi bulmuştur.

3. Güzel Tunceli'yi şerirlerden, şakilerden, itaatsizlerden kurtaran ve asi bölgeyi silâhtan tecrit eden sizlerin çok azimkârane, cesurane ve fedakârane çalışmalarınız olmuştur. Halkın rahat ve huzurunu, refah ve sükûnunu temine matuf hükümet programının uygulanmasının en ileri kısımlarının kısa bir zamanda böylece başarılmaması hususunda kazandığınız bu büyük başarılar sebebiyle Cumhurbaşkanı Atatürk hükümetimizi tebrik etmiş bu tebrikin sizlere müteveccih olduğunu Başbakan bana bildirmiştir. İftaharla tebşir ve tebliğ ediyorum. Memleketin memur olduğunuz ve olacağınız her işinde böylece başarılı olmanızı candan dileyerek hepinize minnet ve sevgilerimi sunarım"... diyordu.

Seyit Rıza'nın yakalanması olayından sonra 17 ncü Tümen Karargâhı Hozat'a alınmış, Pertek'te bulunan Müfettişlik Muhafız Takımı Elazığ Jandarmasının takviyesi için Elazığ'a getirilmiş, Sason harekâtına katılmak üzere Elazığ'daki tayyare bölüğünden üç uçak Diyarbakır'a 7 ncü Kolordu emrine verilmiş, Muhafız Alayının Ege manevralarına katılmak üzere batıya alınması kararlaştırılmış ve gerekli emirler verilmişti. Bu arada Seyit Rıza da 14 Eylülde bir subay, 30 kişilik bir müfrezce nezaretinde mahkeme edilmek üzere Elazığ'a gönderildi.

Yapılan tedip harekâtı bu kadarla sona ermiş demektir. O sıralar 4 ncü Genel Müfettişliğe bağlanan Erzincan ilini teftiş etmekte olan Genel Müfettiş, Kulan aşiretinin de silâhlarının toplanmasına karar verdi ve bu maksatla gerekli tedbir ve tertipler alınmak suretiyle silâh toplama faaliyeti devam etti.

Esas mesele halledilmiş olduğu cihlele bundan sonraki faaliyetler için diğer kolordulardan yapılmış bulunan kıta, subay ve gereç yardımına ihti-

yağ kalmadığından bunların yerlerine iadesi ve silâh toplama işi biten birliklerin belli yerlerde toplanmaları kararlaştırılmıştı.

Bu karara göre, 4 ekim 1937'de 62 nci Alay, Mistikan, Hozat bölgesinde;

3 ncü Seyyar Jandarma Taburu, Pülür bölgesinde;
Ovacık Sabit Jandarma Birliği, Zeranik bölgesinde toplandılar.

Muhafız Alayı tekmil kuvvetleri ile Ege manevrasına katılmak üzere Elazığ'a geldi. Erzincan bölgesinde silâh toplamaya memur Jandarma Okulu ve sabit birlikler kışlarına döndüler. Bundan sonra önemli olan iş, bütün ayaklanma bölgesini silâhtan tecrit etmiş olmaktır. Büyük bir azim ve fedakârlıkla devam ettirilen bu işte bu güne kadar:

Tunceli'den 4076 Tüfek;

Erzincan'dan 789 Tüfek;

Bingöl'den 126 Tüfek ki; toplam olarak 4991 tüfek ele geçirilmiş oldu ve bu faaliyet aynı ciddiyette devam ettirildi.

Nihayet, 19 ekim 1937'de Genelkurmay Başkanlığı; Tunceli hareketinden alınan sonucu yeterli gördüğü ve kış mevsimi de başlamış olduğu için birliklerin 22 ekim 1937'den itibaren garnizonlarına dönmelerini emretti. Bu emre göre birlikler (Ek - 5) deki cetvele göre hareket ederek barış garnizonlarına dönmüş olacaktı.

Genelkurmay Başkanlığı bu emirde:

"Tunceli bölgesinde beş ayı aşkın bir zamandan beri görevlerini büyük bir başarı ile yapmış olan kitaları sevk ve idare etmiş bulunan zatiâtilerine ve bütün komutanlarla subay ve erata teşekkürlerimin ıblâğını rica ederim.

Şehit olan bir subayın ailesine ve yaralanan dört subayımızın kendilerine 1000'er lira ikramiye verilmesi Millî Savunma Bakanlığından rica olunur"... demekte idi.

Genelkurmay Başkanlığının bu emrini 21 ekim 1937'de kitalara ulaştıran 4 ncü Genel Müfettişlik tamiminde:

"1. Tunceli bölgesinde altı aydan beri görevlerini büyük bir başarı ile yapmış olan kıta komutanları ile subay ve erata Genelkurmay Başkanımız Mareşal Fevzi Çakmak'ın teşekkürlerini bildiriyorum. Bu bildiriş görevinden büyük bir kıvanç ve sevinç duyduğumu anhyorum.

2. Sonuçları, büyüklüğü tarafından ayrı ayrı takdir buyurulmuş olan bu harekette, gösterdikleri yardım, gayret, fedakârlık ve cesaretle çıkılması, aşılması, inilmesi muhal görülen çetin engelleri ve güçlükleri büyük bir azimle yenerek hedefe varmak gibi değerli hizmetlerine her zaman şahit olduğum bütün komutan, subay ve er arkadaşlarıma ben de bu güzel fırsattan faydalanarak bir daha teşekkür ederim.

3. Bu harekatta büyük yardımlarını gördüğüm ve sıhhi durumları dolayısıyla daha evvel ayrılmış olmalarına müteessif bulunduğum General Ergüden ve Tuğbay Osman Saim'e de teşekkürlerimi ayrıca sunarım.

4. Şehit düşen subay ve eratin ruhlarını taziv ve bu uğurda kanlarını akıtan yaralı arkadaşları da tebci ederim.

5. Silâh arkadaşlarımızın çok değerli başarıları ile bitirilen bu harekitten sonra garnizonlarına dönecek kitaları uğurlarken Tunceli'de vazife gören bütün arkadaşlarımızın her zaman ve her işte daima başarılı olmalarını da candan dilerim"... demekte idi.

D. 1938 YILI TEDİP HAREKATI:

1. Birinci Safha (İlncü Tunceli Harekâtı - 2 ocak : 7 ağustos 1938):

1937 Tunceli harekâtı sona ermekle Dersim'in asayiş durumu mahalli idare ve kuvvetlere bırakılmış oldu ve kış ayları süresince hükümete muhalif olan aşiretler ve hatta silâhla karşı koyan asilöden yakalanmayanlar çoğunlukla sindiler. Bu hâl; yapılmış olan tenkil harekâtı ile Dersim sorununun esasta halledilmiş olduğunu ifade etmiyordu. Zira fırsat bulan eşkıya kolları zaman zaman ve yer yer soygunlara devam etmekte ve aşiretler arasında gizli ve yalancı propoganda faaliyetleri, silâhlanma ve hükümet aleyhinde ittifak etme çabaları sürüp gitmekte idi.

Bu arada, jandarma karakollarımızı kollamakta ve fırsat buldukça erlerimizi, şehit, yaralama ve soyma olayları da oluyordu.

Genellikle, halkı ayaklanmaya teşvik ve tahrik faaliyeti yanı sıra aç-

lık dolayısıyla yiyecek temini ve silâh tedariki maksadı ile karakollara taarruz, görev yapmakta olan jandarmaları pusuya düşürme olaylarının gittikçe arttığı bir sırada şöyle bir olay cereyan ediyordu:

Ovacık ilçesi adliyesi ve asker alma şubecisinin istediği 1149 kişiyi takip ve yakalamak üzere doğu köylerinde iki aydan beri dolaşmakta olan sabit jandarma müfrezesi, bunlardan 998'i hakkında kanuni icapları yapmış ve kar yağmaya başladığı için bu müfrezeye geri dönme emri verilmişti.

Müfrezeye dönüşünde Kaçkerek köyüne geldiği 2 ocak 1938 günü, Aktaş'ta bulunan iki ihzarlıyı da alıp getirmek üzere müfrezeye komutanı Başçavuşun Aktaş'a gönderdiği yedi jandarma eri, Kör Abbas, Keçel ve Bal Uşağı aşiretlerine mensup eşkıya tarafından Mansul Uşağı köyünde pusuya düşürülerek öldürüldü. Bu olayı müteakıp Mercan deresine inen şakiler Mercan karakolunun görevle Aktaş köyüne giden iki jandarma erini de şehit ettiler. Bunun üzerine olayın tahkiki ve eşkıyanın takibi için Ovacık Sabit Jandarma Bölüğü, 3 ncü Seyyar Jandarma Taburundan bir bölükle takviye edilmek suretiyle ve Tabur Komutanı Muavini emrinde olarak 4 ocak 1938'de sabit jandarma müfrezesinin bulunduğu Distâş istikametinde gönderilmiş ve durum 4 ncü Genel Müfettişliğe İçişleri Bakanlığımıza ve Genelkurmay Başkanlığına bildirilmişti.

4 ncü Genel Müfettişliğin 6 ocak 1938'de aynı üst makamlara sunduğu raporda:

Mansul Uşağı olayının maalesef Külhan Mezriasi, Hezerik Uşağı, Gülşen Komu'na fillen sirayet etmek suretiyle sahasını genişlettiği düşünülürken ve bu düşünceye göre de; Munzur, Merho ve Mercan dereleri arasındaki bu geniş sahaya, kalan deresi yukarı havzasını eklemenin doğru olacağını ileri sürmekte ve böyle bir sahada kararlaştırıldığı üzere bir boşaltma yapabilmek için de Pülümür, Mameki, Sin, Hozat, Pülür ve hatta Erzincan garnizonlarından kuvvet getirerek belli bir yerde toplamak gerektiğini, zira, bu bölgenin açık tarafı kaldığı takdirde suçluların ve yardımcıların kaçıp dağılacaklarını belirtmekte ve böyle büyük bir kuvvetin bir ay çalışmasını, erzak ve ikmalinin muntazaman temininin zaruretine değinerek bu icaplara her dakika şiddet ve müşkülâtı artan mevsimin ve henüz bitmemiş olan yolların yetersizliğinin, ayrıca bu sahadaki çalışma sırasında buraya celp edilecek kuvvetlerin boşaltıkları bölgelerdeki durumları da hesaba katmaları gerektiği üzerinde durmakta idi.

4 ncü Genel Müfettişliğe göre; Tunceli'de bu güne kadar 5050 silâh toplanmış ve bunun faydalı etkisi her tarafta hissedilmişti. Bununla beraber geleneksel bağlılıklar, menfaatlar ve itiyatlar, zayıf kalındığı zamanlarda birlikte çalışma heveslerini ateşleyebilirdi. Bu düşünceler dolayısıyla ki, açıklanan, tertipte yapılması gereken hareketin müsait mevsim ve zamana ertelenmesi doğru olacaktır.

Buna benzer olaylar devam ededursun 4 ncü Genel Müfettişlik üst makamlara sunduğu 18 ocak 1938 tarihli diğer bir raporunda:

"1. Mansul Uşağı köyünde ve Mercan deresi bölgesinde meydana gelen olaylardan sonra Erzincan ve Tunceli kaynaklarından alınan bilgilerle göre, öncekilerin tekrarından ibaret olan propogandaların özeti şöyledir:

a. Ağalar sürülecek, öldürülecek ve bağısız kalan halkın da hayat ve namusu yok edilecektir.

b. Adliyece âdemi takiplerine, beraatlarına karar verilenlerle, Tunceli Komutanlığınca takipleri ertelenen ve cezaları tecil edilmiş olanların bu günkü durumları geçicidir.

c. Hükümet kuvvetleri aramızda dolaşmadığı zamanlarda rahat idik. Şimdi bir çok külfetlere boyun eğmek zorunluğunda kaldık. Rahatımız ve menfaatlarımız bozuldu. Asılanlar ve hapsedilenler gibi hayat ve hürriyetlerimiz her zaman tehlikededir. Bunun için birleşmek ve birlikte direnerek hükümetin ısratına engel olmak lâzımdır. Söz ve hareket birliği yapmazsak hükümet bizi ayrı ayrı kırar ve hepimiz mahvoluruz.

d. Hükümet 1937 yılında birçok paralar harcamak suretiyle Tunceli'de harekât yaptı ve Tunceli ıslah olduğu denildi. Bu yıl tekrar bir harekât yapamaz. Çünkü şimdiye kadar yaşadığımız tecrübelerle göre iki askeri harekât arasında birçok yıllar geçer. Bunun için elimizde birkaç senelik fırsat ve zaman vardır. Biz bu zamandan faydalanarak elimizde bulunan az silâhla fakat hep beraber direnmeye başlayalım. Teslim etmiş olduğumuz silâhların yerine silâh tedarik edelim ve askeri içimize sokmayalım.

2. Bu propogandaları uyduran ve yayanlar:

a. Hükümet nüfuzunun Tunceli'de yerleşmesi dolayısıyla halk üzerindeki hüküm ve nüfuzları sarsılan ve menfaatları bozulan özellikle Keçel, Kör Abbas, Bal ve Aşuran Ağaları;

b. Hayat ve akibetlerinden kuşkulanan Demenan, Haydaran ve Bahtiyar'ın bazı kaçakları, Pülümür hapishanesinden kaçan beş kişi;

c. Geçmiş yıllarda yaptıkları ağır suçlardan dolayı emniyetsizlik içinde yaşayan birkaç eski kolbaşadır.

3. Bu kuşkırtıcıların propogandalarına salık olan sebepler de şunlardır:

a. Erzincan ilindeki demiryolu, Tunceli'deki yol ve bina inşaatı işleri, Tunceli halkını çalışmaya çekmiş, para kazandırmış; bu durum, ağaları, tenbelleri ve firarda bulunan suçluları kışkırtmıştır. Bununla beraber ağaların tarlasını ekerek kendilerine usaklık yapacak adam azalmıştır. Bu sene maraba bulamamak yüzünden birçok ağaların tarlalarından bir kısmı ekilmemiştir. Çobanlara yıllık çok para vermek zorunluğunda kalmıştır.

b. Tunceli teşkilâtından ve özellikle tedip hareketinden sonra kanunların ve hükümet kuvvetlerinin himayesine sığınan halk, ağaları saymamaya başlamıştır. Her sene gelenek halinde ağaya verilen (Ağa Hakkı) ve inşaat işlerindeki kazançlarından (Ağa hissesi) birçok insanlar tarafından verilmemiştir.

c. Köylerde ağa nüfuzu yerine muhtarın ısratı hâkim olmaya ve halk da uygar insanlar gibi kanunlara itaata başlamıştır.

4. Bu duruma karşı propogandacıları ve suçluları yakalayıp cezalarını çabuk vermek için hava, mevsim ve teçhizat elverişli olmadığından şimdilik karşı propoganda ve telkinlerle suçlu miktarının ve sahasının tahdidine ve suçluların yakalanmalarına, güvendikleri insanları lehte kazanmaya, kuvvetli, güvenli ve tedbirli bulunarak onları şımartacak fırsatlar verilmemeye çalışılmaktadır" demekte idi.

Dersim olaylarını yakından izleyen İçişleri Bakanlığı 19 şubatta 4 ncü Genel Müfettişliğe verdiği emirde:

Muhalefet gösteren aşiretlerin çabalamaları ve kendilerine taraftar kazanmak için yapmakta oldukları toplantı ve propogandaları nitelik bakımından bölge üzerinde uyanık bulunmanın önemini ortaya koyduğunu, özellikle ilkbaharda daha çok uyanık olmanın ve tasarlanan harekâtın plan ve programlarının şimdiden hazırlanması gerektiğine işaret etmekte ve Müfettişliğin bu konudaki düşüncesini istemekte idi.

Tunceli bölgesinde hükümet aleyhinde sürüp giden olaylar dolayısı

ile 4 ncü Genel Müfettişlikte İçişleri Bakanlığı arasında yapılan devamlı yazışmalar, 1938 yılında Tunceli'de yeni bir askeri harekât yapılması lüzumuna dair mütalaalar teatisi halini almıştı.

Hükümet de bu mesele üzerinde önemle durmakta ve olayları yakinen izlemekte idi. 23 şubat 1938'de Başbakan Celâl Bayar, İçişleri Bakanlığının bu konuya dair tezkeresine verdiği cevapta; "4 ncü Genel Müfettişliğin raporunda bildirilen ahval, Tunceli bölgesinde şekavet erbabının kaynaşma hareketlerinin devam ettiğini göstermekte olduğundan, mevsimin müsait zamanında bir sürprizle karşılaşmak ihtimal ve olanağını önlemek için Genel Müfettişliğin ısrarı üzere çok uyanık davranılması lüzumunun kendilerine tekrar bildirilmesini" rica etmekte idi.

Devam eden muhabereleler arasında 4 ncü Genel Müfettişlik, İçişleri Bakanlığının bu konu üzerindeki bir emrine 2 mart 1938'de verdiği karşılıkta:

18 ocak 1938'de sunduğu rapordaki mütalaası üzerinde durarak Pülümür ve Erzincan garnizonlarından yollanacak kuvvetlerle Mansul Uşağı bölgesine harekât yapılması gerektiğine işaret etmiş ve muhalefet bölgesini çevirecek şekilde hareket ettirilecek bu kuvvetlerle harekât yapılmasının sebep ve faydalarını belirtmişti.

İleri sürdüğü faydalar arasında Mansul Uşağı - Mercan olaylarını yapanlarla ve 1937 yılı muhalefet döküntülerinin takibi için ilk iş olarak (Kroki: 48) de gösterilen bölgenin itaatsizlerinden tamamen temizlenmesi gerektiğine, bu maksatla da, muhaliflerin öteye beriye kaçmalarına ve Munzur dağlarında gizlenmelerine meydan vermemek üzere bu defaki harekâta kuzeyden de bir kısım kuvvetlerin iştirak ettirilmesi zorunluğuna işaret etmiş ve böyle bir planın uygulanması için şu kuvvetlerin ayrılmasını lüzumu üzerinde durmuştu:

17 ncü Tümen (63 ncü Alay ve sahra topçu taburu hariç)

3 ncü Tümen, Tugay Komutanı emrinde 11 ncü ve 7 ncü Alaylar (biri taburları hariç) ve bir dağ topçu taburu (obüs bataryası hariç)

Tunceli'de bulunan Seyyar Jandarma Birlikleri

Bir hafif tank kıtası (2-6 tank)

İki bölüklü bir tayyare taburu

İki istihkâm bölüğü ve bir köprücü kolu

Üç telli muhabere bölüğü (Tunceli Komutanlığı, 17 ncü Tümen ve 3 ncü Tugay için)

İki telsiz bölüğü (Elazığ'daki 5 ncü Bölük dahil)

İki sıhhiye bölüğü (17 ncü Tümen ve 3 ncü Tugay için)

Dört sıhhiye otomobili (biri Elazığ'da mevcut)

Bir seyyar hastane

Bir hayvan hastanesi (Elazığ'da)

Üç hayvan reviri (Tunceli Vali ve Komutanlığı, 17 ncü Tümen ve 3 ncü Tugay için)

60 adet 1.5 tonluk kamyon (40'ı 17 ncü Tümen, 20'si 3 ncü Tugay için, 18'i Elazığ'da mevcut)

Kıtalar için mekkâri kolları (hafif cephaneye kolları ve ağırlıkları için) İktimal nakliyatı için mekkâri kolları (17 ncü Tümen ve 3 ncü Tugay için)

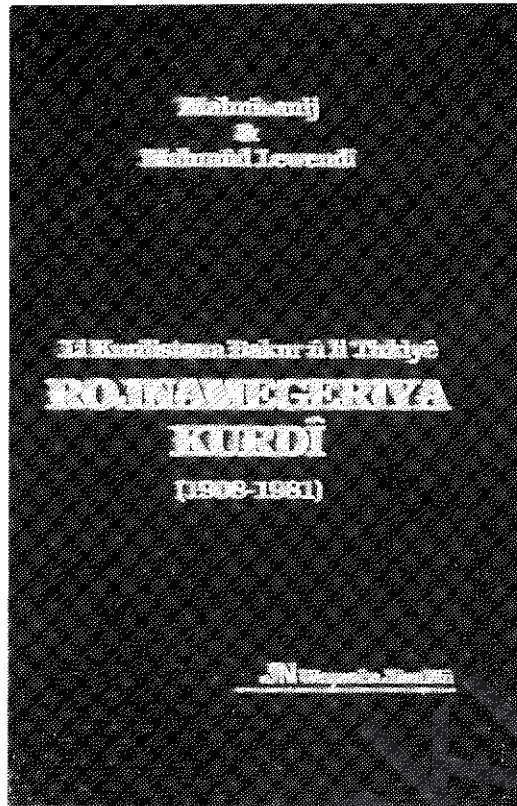
İktimal nakliye kolları için subay ve gedikli erbaş

Ambarlar tesisi ve ambar memurları ile erleri (17 ncü Tümen ve 3 ncü Tugay için)

Nokta komutanlıkları için er (nokta komutanlıklarını asker alma şubeleri göreceklere göre)

4 ncü Genel Müfettişlik ayrıca, bu hareketin en geç 1 haziran 1938'de başlamış bulunmasının ve Tunceli'ne verilecek kuvvetlerin bu tarihe kadar Tunceli ve çevresine gelmiş olmasının (kuzeyden gelecek kuvvetlerin Pülümür Kismisör bölgesinde; güneydekilerin de Mameli - Hozat hattında bulundurulması) faydalı olacağını düşünmekte ve diğer kolordulardan gelecek ve halktan toplanacak iktimal birlikleri ile yeniden teşkili gereken sıhhiye ve sair birliklerin de yerine bu tarihte teşekkül etmiş bir halde kuzeyde 3 ncü Tugay ve güneyde 17 ncü Tümen bölgelerinde hazır bulunmaları lüzumunu salık vermekte idi. Bu arada, harekât yapacak kuvvetler, iş-

Devam edecek

*Li Kurdîstana Bakur û li Tirkîyê Rojnamegeriya Kurdî
1908-1981*

Malmîsanîj û Mahmûd Lewendî

Jîna Nû Förlaget, Post Box: 240 12

750 24 Uppsala/Sweden

Ev lêgerîna hêja berhema gelek salan e. Di vê pirtûkê de 76 heb kovar û rojname yek û yek hatine nasandin. Di "Pêggo-tîn"ê de nivîskarên wê, çarçova vê xebata xwe wisa diyar dikin:

"Kitêb di esasê xwe de bibliyografya beşekî ji rojnamegeriya Kurdî ye. Li ser rojname û kovarên ku di navbera 1908 û 1981 ê de li Tirkîyê û li Kurdîstana Bakur derketine, radiweste. Lê gava xwendevan bixwîne, ew bi xwe ji wê bibîne ku kitêb, bi naveroka xwe ji bibliyografyayekê gelek zêdetir e. Ew ne bes ji alî rojname û kovaran, her wiha ji alî xwedî, berpirsîyar, semî-vîskar û nivîskarên wan ve ji wek ansîklopediyek piçûk e. Gelek agahdarî û zanîn, piştî xebatek dûr û dirêj û zehmet bi rêk û pêkî hatine pêşberkirin."

Ev pirtûka ji bo ronakbîr û lêkolîneran wek çavkanîyek giranbiha û esasî ye. Heta niha, di vî warê de, taybet di Kurman-cî de, xebatek wisan têr û pir nehatîye kirin.

BERHEM

Box 470 123 04 Farsta-Stockholm SWEDEN

Girdi Kürtleri (M. Sykes'dan)